

АРКАДИЙ ЖУКОВИЧ
ІРИНА СУБЕЛІНКА

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ
УКРАЇНОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА НТШ. ЧИСЛО 1

АРКАДІЙ ЖУКОВСЬКИЙ
ОРЕСТ СУБТЕЛЬНИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЛЬВІВ — 1993

УДК 94(477)

Редактори
ЯРОСЛАВ ГРИЦАК, ОЛЕГ РОМАНІВ

Третє виправлене видання, підготовлене завдяки
фінансовій допомозі Українського Національного
Об'єднання Канади для потреб Збройних Сил України

Рекомендовано Міністерством освіти України
як підручник для шкіл середньої та вищої освіти

Друкується за ухвалою Видавничої ради
Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові

Ж 0503020902—007 Без оголошення

93

ISBN 5-7707-1368-3

© Наукове товариство
імені Т. Шевченка
у Львові, 1993

ВІД РЕДАКТОРІВ

Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові започатковує серію видань під назвою «Українознавча бібліотека НТШ». У ній публікуватимемо незаслужено забуті або свідомо замовчувані праці відомих українознавців минулого, дослідження сучасних зарубіжних авторів, які через різні обставини залишаються недоступними українському читачеві, а також дослідження, підготовлені для цієї серії.

Нову серію відкриває «Нарис історії України» двох зарубіжних українських істориків — професора Аркадія Жуковського (вступ, розділи I—III, VI—IX, хронологічна таблиця найважливіших подій, бібліографія) та професора Ореста Субтельного (розділи IV—V). Написано «Нарис...» на основі його ж тексту до англomовної «Енциклопедії Українознавства». Пропонована праця має ряд переваг, які вигідно вирізняють її з-поміж аналогічних робіт. Більшість синтетичних оглядів історії України — як довоєнних, так і тих, що вийшли друком на Заході, — завершуються описом подій напередодні Першої світової війни або української революції 1917—1920 рр. У «Нарисі...» опис подій доведено до найновішого часу. Очевидне достоїнство «Нарису...» полягає також у тому, що майже половину його обсягу присвячено оглядові найбільш сфальсифікованого відтинку української історії — національно-визвольним змаганням у XVIII—XX ст. Багато уваги приділено історії церкви та української еміграції. «Нарис...» є своєрідним підсумком дослідження історії України кількома поколіннями українських істориків. Професори Аркадій Жуковський та Орест Субтельний належать до того покоління, яке в умовах повоєнної еміграції, працюючи у провідних західних наукових центрах, зробило чимало для осмислення української історії у ширшому — європейському та загальносвітовому — контексті. Авторське розуміння окремих історичних подій багато в чому відрізняється від трактування їх не лише в сучасній радянській, але й в українській дорадянській історіографії. Тому Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові випускає цю книжку з надією, що зможе не лише дати читачеві науково вивірений сучасний підручник з історії України, але й поживати вивчення української історії.

Ми свідомі того, що величезне зацікавлення громадськості українською історією не може бути повністю задоволене стислим, без належного відтінення окремих осіб та найважливіших явищ викладом подій. Тому при редагуванні цього видання вважали можливим, користаючи з ласкавого дозволу авторів та поважаючи їхнє право на власну інтерпретацію, внести мінімальні, конче потрібні доповнення до оригінального тексту. Готуючи їх, ми користу-

валися насамперед працею одного з авторів, Ореста Субтельного, «Ukraine. A History» (London; Buffalo; Toronto, 1988).

Зміни стосувалися також термінів, узвичаєних у діаспорі, але не зовсім прийнятних для сучасного читача в Україні.

Текст редаговано згідно з вимогами другого видання Українського правопису 1960 р., затвердженого Академією Наук УРСР. Разом з тим, за наполяганням авторів, збережено відмінне від сучасних правописних норм написання власних назв (Авгсбург замість Аугсбург, Гайнріх замість Генріх, Івано-Франківське, Дніпродзержинське замість Івано-Франківськ, Дніпродзержинськ тощо). Доповнено найновішим матеріалом бібліографію та хронологічну таблицю. Додано також ілюстрації, іменний та географічний покажчики. Формуючи корпус ілюстрацій, ми прагнули відобразити в ньому ті постаті історії України, об'єкти матеріальної культури, події, про які йде мова у «Нарисі...». При доборі матеріалу взято до уваги як узагальнюючі роботи з історії України, так і періодичні видання, матеріали із державних і приватних архівів, авторські фото.

Ілюстрації підготував Юрій Головач, іменний та географічний покажчики до тексту «Нарису...» уклав Тарас Романюк.

На основі матеріалів професора Аркадія Жуковського карти виготовила Наталя Корчак.

Усім, хто допоміг підготувати рукопис до друку, висловлюємо щире подяку.

ПЕРЕДМОВА

Історія України сьогодні — одна з найбільш занедбаних українознавчих дисциплін у нашій Батьківщині. З бодем писав Олександр Довженко, що українці позбавлені історії. Протягом десятків років неблаганна система робила все можливе, щоб позбавити нас минулого, деформувати його й узялжити від московської імперії. Михайло Брайчевський констатував «своєрідну інтерпретацію» історії України, мовляв, «виходило, що на протязі багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності... що всі ті, хто кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу... все оцінювалося з... позиції щодо Росії» (Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? — Торонто, 1972.— С. 18). Міжнародної слави знавець Радянського Союзу, Гелен Карер-д'Енкос, стверджувала: «Неросійські народи змушені (читай — примушені) зі свого минулого зберігати тільки те, що їх зближувало з Росією. І позбавленим власного минулого, їм не лишається нічого іншого, як історично ототожнювати себе з російським народом...» (Carrère d'Encausse H. L'Empire éclaté — la révolte des nations en URSS.— Paris, 1978.— P. 32).

Більшість підручників з історії України, виданих на Заході, зокрема «Нарис історії України» (1933, т. I—II) Д. Дорошенка, «Історія України» (1949) І. Холмського-Крип'якевича, «Ілюстрована історія України» (1918) М. Грушевського, висвітлюють події до початку XX ст. Дещо далі, тобто до 1920 р., до кінця існування Директорії, посунула свій аналіз Н. Полонська-Василенко («Історія України», 1972—1976, т. I—II).

Для заповнення, бодай часткового, тої великої прогалини, що існує, підготовлено на основі «Енциклопедії Українознавства» стислий «Нарис історії України», який охоплює події від найдавніших часів до нинішнього дня. Періодизацію проведено за характерними політично-культурними проявами життя українського народу. На основі цієї схеми можна буде опрацювати ґрунтовніший підручник з історії України.

До «Нарису...» подано основні праці з історії України, а також долучено хронологічну таблицю найважливіших подій, почавши з 1917 р.

АРКАДІЙ ЖУКОВСЬКИЙ

ВСТУП

Під історією України ми розуміємо історію українського народу на основних землях його поселення, а також історію його предків, від найдавніших часів до сьогодення. Це історія українських земель, історія території, на якій перебував чи перебуває український народ, інколи разом з іншими племенами чи народами, історія державної влади чи інституцій, що правила визначеною територією.

У цій праці охоплюватимемо різні аспекти: політичний, соціально-економічний, культурний, релігійно-церковний; будемо розглядати соціальні верстви, стани, класи, спеціальну увагу приділятимемо провідній верстві та народним і державницьким процесам.

Періодизацію історії України проводимо за національним принципом: доби й історичні періоди відповідають характерним етапам буття і політично-соціальним формам розвитку, витвореним українським народом. Крім праісторії і ранньої історії, розглянемо доби княжу, литовсько-руську, козацьку, козацько-гетьманську, культурно-національного відродження, державного відродження України 1917—1921 рр., міжвоєнної окупації українських земель сусідами, період Другої світової війни, радянський період.

Велика трудність у викладі історії України полягає у тому, що протягом віків змінювалася територія українського поселення, на ній у той самий час існували різні політично-державні формації, часто співіснували різні державні структури (наприклад, Гетьманщина, устрій Правобережної України, Запоріжжя). Ці труднощі стосуються більшою мірою історії західних українських земель, які тривалий час жили відрубно від Центральної України і де у специфічних історичних і політичних обставинах поставали окремі краї — Галичина, Буковина, Закарпаття, Волинь, що мали власну історію. Оскільки ці землі — і центральні; і західні — були заселені одним автотонним українським населенням, їх об'єднувала спільність мови, національно-культурних і релігійних особливостей, майже тотожна соціальна структура. Особливі труднощі при вивченні історії України створює і та обставина, що у нас протягом віків не було власної держави, самостійних українських політичних формацій, і Україна чи її частини належали до Польщі, Туреччини або Росії. Проголосивши акт про незалежність і підтвердивши його всенародним референдумом 1 грудня 1991 р., Україна, долаючи величезні внутрішні і зовнішні перешкоди, стала на шлях побудови своєї державності.

І. ПРАІСТОРІЯ І РАННЯ ІСТОРІЯ

(200 000 р. до н. е.— IX ст. н. е.)

Найдавніші сліди перебування людини на Україні датуються давнім періодом кам'яної доби, раннім палеолітом (приблизно 200 000 р. до н. е.). Їх відкрито, зокрема, у Південному Криму (стоянки Кіік-Коба), у Приазов'ї (Амвросіївка), у Дніпровському Надпоріжжі (Круглик), на Волині, Житомирщині та інших місцях. За середнього палеоліту (100 000—40 000 р. тому) число людей істотно збільшилося. З цього часу відомі стоянки в Криму (Кіік-Коба, Чокурча, Старосілля), над Дніпром (Кодак), над Дінцем (Деркул), над Дністром (Молодове 1). В період пізнього палеоліту (40 000—15 000 р. тому) майже вся територія України була заселена людьми. З цієї доби відомі стоянки на Дністрі (Молодове V), у басейні рік Горині (Городок) і Тетерева (Радомишль), на території Києва (Кирилівка), на Десні (Мізин, Новгород-Сіверський, Пушкарі, Чулатів), на Полтавщині (Гінці) та інші: За палеоліту люди займалися полюванням і збиральництвом, відкрили спосіб штучного добування вогню. Основою суспільного устрою був матриархат.

У перехідній добі мезоліту (10 000—7000 р. до н. е.) почало розвиватися рибальство, приручено собаку, людина користується луком. Пам'ятки цієї доби є в Криму (Таш-Аір, Мурзак-Коба, Заміль-Коба), на нижньому Дністрі (Гребеники) та інші. За мезоліту започатковано формування первісної племінної організації (радянська історіографія називає її первіснообщинним ладом).

За неоліту (7000—3000 р. до н. е.) населення території України переходить до хліборобства — тут сіють просо, ячмінь, пшеницю, овес, коноплі тощо; одомашнено биків, овець, кіз, свиней, коней, розвивається скотарство. Люди виготовляли глиняний посуд, почали виробляти тканини. Неолітичні пам'ятки відкрито на всій території України; особливе значення мають Маріупольський могильник та наскельні малюнки Кам'яної могили біля Мелітополя.

Хліборобство і скотарство були дуже розвинені серед племен трипільської культури (4000—2000 р. до н. е., назва походить від села Трипілья біля Києва, де 1896 р. були вперше відкриті пам'ятки цієї культури), які заселяли Подніпров'я, особливо Правобережну Україну, а також Подністров'я. Ця

культура належала найбільш розвиненій групі племен того часу. Ці племена були обізнані з обробітком заліза, міді, вміли виготовляти знаряддя праці, зброю, оздобу, будувати прямокутні наземні житла з дерев'яним каркасом, ліпити досконалий гончарний посуд, прикрашений поліхромною або промальованою орнаментациєю у формі спіралей, стрічок та інших композицій. Знахідки трипільської культури досліджено в селах Луці-Врублівецькій і Ленківцях над середнім Дністром, в урочищі Коломийщина на Київщині, в селах Володимирівці у Степовій Україні, Шипинцях на Буковині, у могильнику на Червоному хуторі біля Києва.

Паралельно з трипільською культурою або трохи пізніше на території Лівобережної, а після 2000 р. і на Правобережній Україні розвивалася культура скотарських племен, які виробляли предмети з міді й бронзи (кінець IV — початок I тисячоліття). За цього періоду, завдяки зміні у господарській діяльності людини і ростові значення скотарства, головну роль у виробничому житті почав відігравати чоловік, що привело до виникнення патріархального ладу.

У 3000—2000 р. до н. е. степові та частина лісостепових районів Лівобережжя були заселені скотарсько-хліборобськими племенами ямної культури (Михайлівське поселення), пізніше — племенами катакомбної і зрубної культур, які розводили рогату худобу і коней та вели обмін із сусідніми племенами Кавказу і Середземномор'я. У правобережних районах Полісся і частково в лісостеповій смузі, як також на територіях Білорусії і Польщі, пізнішій прабатьківщині слов'ян, у II тисячолітті до н. е. існувала група хліборобсько-скотарського населення, з якої утворилися племена культури шнурової кераміки. У середині II тисячоліття до н. е. на Правобережжі Дніпра виникло кілька племінних об'єднань. Серед них була й група племен комарівської культури, яка заселяла лісову і лісостепову територію від верхнього Дністра до Дніпра і почасти — Лівобережжя.

Наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е. у Південній Україні, у сточищах Богу (Південний Буг) і Дніпра з'являється хліборобсько-скотарське плем'я кіммерійців — перше плем'я на території України, назва якого збереглася у тогочасних грецьких (Гомер в «Одіссеї») і асирійських джерелах. Кіммерійці почали вживати залізо. За залізної доби (VIII ст. до н. е. — перші століття до н. е.) завдяки залізним знаряддям розвинулися хліборобство і ремесла.

У VIII ст. до н. е. з Азії в степову Південну Україну переселилися кочові племена скитів (іранського походження), які

витіснили звідси кіммерійців. Частина скитів швидко змішалася з місцевим населенням, яке античні джерела (Геродот, Гіппократ, Есхіл, Полібій) називають також скитами, і створила з ним єдину культуру. Войовничі скити вели успішну війну з перським (іранським) царем Дарієм, який 514—513 р. до н. е. намагався їх завоювати. У середині I тисячоліття до н. е. сталися істотні зміни: скитські племена об'єдналися і створили під проводом царя Арея примітивну державну формацію Скитію (IV ст. до н. е.). Спочатку центр Скитії був на лівому березі Дніпра, приблизно там, де стоїть Кам'янське городище. З кінця III ст. столицю скитської держави перенесено до Неаполя-Скитського в Криму, недалеко сучасного Симферополя. Скитськими пам'ятками вважають поховальні кургани з численними високомистецькими золотими виробами. На Україні до найбагатших скитських курганів належать Чортормлик і Солоха на нижньому Дніпрі, Куль-Оба в Криму, Гайманова могила, Товста могила та інші.

На північ від Скитії лісостепову смугу України у VII—III ст. до н. е. заселяли хліборобсько-скотарські племена, яких деякі вчені вважають прямими предками слов'ян. Вони залишили городища і великі кургани з багатими похованнями: Немирівське (Вінниччина), Більське (Полтавщина), Старшу могилу (Сумщина), Глевахівський курган біля Києва.

Починаючи з VII ст. до н. е., на північному узбережжі Чорного моря селяться греки, які походили переважно з Мілета. Вони заснували міста Тіра на Дністрі, Ольвію на Бузі, Херсонес біля Севастополя, Пантикапей на місці сучасної Керчі, перетворивши їх на центри торгівлі та ремесел. З V ст. до н. е. з об'єднаних грецьких міст на Таманському і Керчинському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантикапеї. Зв'язки грецьких міст з населенням Півдня України — скитами, сарматами, тубільними слов'янськими племенами — мали великий вплив на культурний, мистецький і релігійний розвиток цих народів. Грецькі міста, ці своєрідні державні формації, з I ст. до н. е. підпадають під владу Римської імперії й перебувають під цією владою аж до навали кочовиків, насамперед готів, які поруйнували їх і завоювали Боспорське царство. Згодом відбудовано тільки Херсонес, що за часів княжої держави відіграв роль посередника між Візантією і Києвом.

З III ст. до н. е. у Південну Україну приходять з-понад Волги і Уралу іранські племена сарматів, які підкорили і поглинули однорідних скитів, опанувавши таким чином український степ. Такий стан утримувався аж до появи готів, які прийшли

на початку III ст. н. е. з-понад Балтики, підкоривши собі як тубільців, так і сарматське та рештки скитського населення. Готи засвоїли скитсько-сарматську і грецьку культури, прийняли християнство, почали своє письменство (переклад Біблії). Вони мали вплив на слов'ян, особливо в ділянці військової організації. Під ударом гунів Готська держава в Південній Україні розпалася 375 р. Тоді більшість готів перейшла в наддунайські землі, тільки мала частина залишилася в Криму.

З IV ст. починається велика міграція народів зі Сходу. Україною, особливо її степовою половою, проходять гунни (IV ст.), болгари (V), авари (VI), хазари (VII), угри (IX), печеніги (X—XI), половці (XI—XII) і татари (з XIII ст.). Печеніги, половці й татари навіть частково осідають тут.

З II ст. до н. е. в українському лісостепу, на Поліссі та частково в степу жили хліборобсько-скотарські слов'янські племена, які належали до зарубинецької, а з II—V ст. н. е. — до черняхівської культур (назви за відомими пам'ятками Зарубинецького і Черняхівського могильників у Середньому Подніпров'ї). Більшість дослідників вважає праатьківщиною слов'ян територію між середнім Дніпром, Прип'яттю, Карпатами і Віслою. Таким чином, український народ і його предки були від найдавніших часів автохтонами на території сучасної України. На переломі двох ер завершився поділ слов'ян на східних і західних. Східні слов'яни, що жили на території сучасної України, починаючи з IV ст. н. е., об'єдналися в державну формацію антів. Держава антів простяглася від Дністра до Дону на північ від Чорного моря і об'єднувала слов'янські племена, а також ті, що заселяли простори України, — рештки готів, греків, іранців. У цій державі панував демократичний лад грецького типу. «Слов'янами і антами не править один муж, але здавна вони живуть громадським правлінням, і так усі справи, добрі чи погані, вирішують спільно» (Прокопій). Однак дійсну владу мали племінні князі, ватажки, авторитет яких визнавав увесь народ. Відомими були князі Бож (380-ті рр.), який вів війну проти остготів, Пірагаст (Пірогост), Ардагаст (Ардагост), Мезамир, або Мезимир (550-ті рр.), що відзначився у боротьбі з аварами. На початку VI ст. анти мали контакти з Візантією, однак ходили також проти неї походами. Держава антів проіснувала три століття, від кінця IV до початку VII ст., коли загинула у боротьбі з аварами. Основна маса населення колишньої антської держави відступила на північ від Чорного моря — на Полісся, Київщину (але на той час не вище Прип'яті, бо на її лівобережжі, район Пинська —

Мозиря, жили балти), Чернігівщину, де організує нове життя. В основі його був поділ на племена. Літопис «Повість временних літ» дає такий огляд племен, що у VIII—IX ст. проживали на території сучасної України: поляни жили на правому березі Дніпра, коло Києва; сіверяни — над Десною, Сеймом і Сулою; деревляни — між Тетеревом і Прип'яттю; дуліби, або бужани — вздовж Бугу (їх називали також волинянами); білі хорвати — на Підкарпатті; уличі — над Бугом; тиверці — над Дністром. З цих племен постав український народ. Вони межували на півночі з аналогічними східнослов'янськими племенами, що заселяли територію пізнішої Білорусії й Росії; на півдні — з Болгарським царством і Візантійською імперією; на сході — з Хазарським каганатом і надволзькою Болгарією; на заході — з польськими племенами, Великоморавською імперією, а з кінця IX ст. — з Угорщиною.

Племена на території сучасної України займалися рільництвом, скотарством, полюванням, риболовством; у них були розвинені ремесла — гончарство, ткацтво, оброблялося залізо. Вони вели жваву торгівлю зі своїми сусідами і дальшими країнами, користуючись торговельними шляхами міжнародного значення. Серед таких шляхів — велика водна путь «з варяг у греки» (з Балтійського моря — Дніпром — до Чорного моря), що зв'язувала Скандінавію з Візантією. Другий шлях проходив Україною із Сходу на Захід: з Каспійського моря — через Київ — Володимир — Краків — Прагу — Регенсбург, пов'язуючи арабський світ з Центральною і Західною Європою. Третій шлях пролягав на схід від України: від Каспійського до Балтійського моря, еднаючи арабський світ з Прибалтикою і Скандінавією. Цим шляхом користувалися і купці з української території. Судноплавство по Дніпру зв'язувало східних слов'ян з Візантією та країнами її сфери впливу. Українські племена, стоячи на перехресті важливих торговельних шляхів, почали відігравати важливу економічну і політичну роль на сході Європи.

Праукраїнські племена мали спільну мову, однакові вірування (поганство). Центрами племен були численні «городи», біля них поставали села. Головними городами були: у полян — Київ, у сіверян — Чернігів, у деревлян — Іскоростень (Коростень), у дулібів — Волинь (Городок над Бугом), в уличів — Пересічень, відома ціла система городів, пов'язана з життям білих хорватів, та інші.

Найбільш розвиненими серед племен були поляни. У середині I тисячоліття їхній князь Кий, за переказом «Повісті временних літ», заснував Київ. Сприятливе положення на

перехресті торговельних шляхів швидко перетворило його в могутній економічний, культурний і політичний центр.

Політична організація племен мала такий вигляд: провід належав «луччим людям», представникам визначних родів, які збиралися на «віча» — ради, що вирішували важливі справи. Згодом фактична влада перейшла до рук племенних князів, Вони не мали достатньої сили, щоб створити державні об'єднання і забезпечити свою незалежність. Десь на початку VIII ст. поляни і сіверяни були змушені визнати зверхність Хазарського каганату і платити йому данину. У середині IX ст. на землях східнослов'янських племен з'являються войовничі варяги (нормани) із Скандінавії, які, намагаючись підкорити собі ці племена, впливають на формування «Русі» (або «Київської Русі») з центром у Києві.

II. КНЯЖА ДОБА

(IX ст.— 1349 р.)

Соціально-економічний розвиток східних слов'ян у середині IX ст. внаслідок зростання продуктивності хліборобства і скотарства, а також ремесел і торгівлі привів в умовах активної інтервенції варягів-норманів зі Скандинавії до кардинальних змін на сході Європи, де постала нова політична формація — Русь, Київська держава. Провідну роль у ній відігравали князі, звідки і назва цього періоду — «княжа доба». Тривала вона майже п'ять століть. Українська історіографія розглядає цю добу як складову частину історії України.

Як було сказано вище, з середини IX ст. варяги починають опановувати північні слов'янські і фінські племена. Князь Рюрик заснував державу в Новгороді (близько 862 р.) З півночі варяги перейшли в землі середнього Дніпра. Літопис оповідає, що варязькі ватажки Аскольд і Дир зі своїми дружинами прибули до Києва, звільнили його і полянську землю від хазарської влади і почали князювати у Києві. Зайняття Києва варягами збігається з походом Русі на Царгород у 860 р. Є відомості, що Аскольд прийняв християнство. У Києві дотепер відоме місце Аскольдової могили.

За літописним переказом авторства Сильвестра (1107), збереженим у Лаврентіївському списку, східні слов'яни покликали варягів до себе для запровадження порядку і ладу за відомою версією «да поидете княжить и володеть нами». Цю версію згодом історично оформлено в так звану «норманську теорію», за якою варяги не завоювали слов'ян, а були запрошені ними, руська держава організована норманами, та й сама назва «Русь» — варязького походження. Українська історіографія в цілому дотримується антинорманської теорії. Це аж ніяк не заперечує важливість ролі, що її відіграли перші князі та їхні дружинники варязького походження у формуванні державного ладу в Київській державі.

Визначним правителем Київської Русі був князь Олег Віщий (близько 879—910/912 рр.), який 882 р. прибув з Новгорода і заволодів Києвом, перетворивши його в центр руської держави — «матір городів руських». Він приєднав до Києва сусідні слов'янські племена сіверян, деревлян, уличів та тивер-

ців, а також північні слов'янські племена, створивши могутню Київську державу навколо великого водного шляху «з варяг в греки». Зміцнивши свою владу, князь Олег у 907 р. пішов походом на неприхильну до експансії Києва Візантію, щоб змусити її до торгівлі з Руссю. Два договори 907 р. і 911 р. свідчать про перемогу Києва: Олег домігся для своєї держави значних торговельних прав, а греки мусли платити Русі данину.

Наступником Олега був Ігор (912—945), який започаткував на київському престолі династію Рюриковичів. Він старався закріпити здобутки свого попередника. Ігор двічі ходив походом до Каспійського моря і Закавказзя (913 і 943—944 рр.), справив велике враження на Сході, але ці походи не принесли користі Києву. Намагання оволодіти узбережжям Чорного моря призвело до війни з Візантією. Під час походу Ігоря на Константинополь 941 р. він зазнав поразки, його флот знищили греки. 944 р. Ігор уклав новий мирний договір з Візантією, на основі якого права Русі значно обмежено. Ігор зрікся володінь на березі Чорного моря, його населення мусило відступити з-понад моря на північ. Ігор зобов'язався не нападати на Крим, були зменшені торговельні права київських купців. Договір 944 р. цікавий тим, що в ньому згадуються християни, які воювали у війську Ігоря. Союзниками візантійців були печеніги, з якими Ігореві також доводилося воювати. На внутрішньому відтинку Ігор пробував зміцнити центральну роль Києва, приборкував непокірні племена. Найзавзятіше захищали свій племінний лад і окремість деревляни. Під час збирання данини («полюддя») вони вбили князя Ігоря.

По смерті Ігоря від імені свого малолітнього сина Святослава Руссю правила вдова княгиня Ольга (945—964). Факт допущення жінки до влади у могутній державі свідчить про високу культуру Русі. Існує припущення, що Ольга була слов'янкою. Княгиня жорстоко розправилася з деревлянами, встановила згодом нові норми данини («устави» і «уроки») і визначила терени для полювання. При дворі Ольги слов'яни мали значний вплив. Її повірницею була Малуша, а серед дружини траплялися слов'яни: Володислав, Предислав. 957 р. у політичних і торговельних справах Ольга відбула в подорож до Константинополя, де прийняла християнство (візантійський цісар Константин VII Порфірогенет описав її перебування в Царгороді). Ольга нав'язувала також контакт із Заходом: 959 р. вислала посольство до німецького цісаря Оттона I Великого, а 962 р. до Києва прибуло посольство Оттона на чолі з єпископом Адальбертом.

Син Ігоря і Ольги — Святослав Хоробрий (964—972) уславився своєю войовничістю, якою послугувався для зміцнення могутності Русі. Він підкорив в'ятичів і фінські племена між Волгою і Окою (964—966), воював з надволзькими болгарами, ходив походом проти хазар, завдавши тяжких ударів Хазарському каганатові, зруйнував головні хазарські міста Саркель, Ітіль і Самендер. Однак ослаблення Хазарського каганату мало негативні наслідки, воно відкрило шлях наступу на Україну кочовим народам Азії. Святослав підкорив собі ясів (осетинів) і косягів (черкесів), розширивши кордони Русі до Кавказьких гір.

Основну увагу Святослав приділяв справам наддунайської Болгарії й Візантії, походи проти яких набули великого розголосу. Запрошений візантійським цісарем Никифором Фокою на допомогу проти болгар, Святослав, здолавши їх 969 р., захотів залишитися над Дунаєм. Але тоді на Київ напали печеніги, і він мусів вернутися. Відбивши печенігів, Святослав знову вибрався у 969 р. на Дунай, вважаючи, що «там середина його землі, де сходяться всякі блага». Візантійський уряд побоювався сусідства могутньої Київської держави і почав зі Святославом війну. Після початкових успіхів у Македонії, Святослав повинен був відступати з Болгарії. Коли він повертався в Київ, намовлені греками печеніги напали на нього біля дніпровських порогів. Дружина Святослава була розбита, а сам він загинув у бою (навесні 972 р.).

Вирушаючи у похід на Болгарію (969), Святослав поділив владу між синами: Ярополк дістав Київщину, Олег — Деревлянську землю, Володимир — Новгород. Ярополк (972—980) підтримував зв'язки із Західною Європою. Прагнучи об'єднати всі землі, почав війну з Олегом, згодом — з Володимиром. Найнявши варягів, Володимир переміг Ярополка і став єдиним правителем.

На цьому, першому етапі Київської держави завершується об'єднання східнослов'янських племен у велику державну формацію, названу Руссю. Вся влада у цій державі перебувала в руках князя, який спирався на дружину. За Олега дружинників рекрутували тільки серед варягів, але з часом до дружини прибували і місцеві люди, що засвідчують також слов'янські імена окремих дружинників. Навіть імена князів — Святослав, Ярополк, Володимир — доводять перемогу слов'янської течії в княжій родині. З часом дружинники асимілювалися з місцевими «луччими людьми», і новостворена влада щораз більше запозичує досвід державного племінного ладу, що існував до норманського приходу.

Володимир I Великий (980—1015), об'єднавши землі, здобуті своїми попередниками, старався поширити свою владу також на деякі сусідні території: Полоцьк (де вбив князя Рогволода і взяв його доньку Рогніду за жінку), Перемишль, Червень («червенські городи» відвоював від поляків 981 р.). Тут, на заході, він заснував місто Володимир над Бугом, а на півночі приборкав в'ятичів і приєднав радимичів. 983 р. Володимир вів війну з литовським племенем ятвягів, 985 р. воював з надволзькими болгарами. Однак найважчою була боротьба з печенігами степу, які постійно нападали на українські міста і села. Для оборони від них Володимир побудував укріплені городи на річках Стугні, Трубежі, Сулі. Так, примножуючи поступово свої здобутки, Володимир створив найбільшу в Європі державу, яка простягалася від Балтики до Чорного і Азовського морів, від Волги до Карпат. Для управління цими великими просторами Володимир призначив своїми намісниками синів: Ізяслава — у Полоцьку, Святополка — у Турові, Ярослава — у Новгороді, Судислава — у Пскові, Станіслава — у Смоленську, Святослава — у Деревлянській землі, Мстислава — в Тмуторокані, Бориса — у Ростові, Гліба — в Муромі. Реорганізована Київська держава вимагала об'єднуючої сили, тому великий князь вирішив запровадити єдину державну релігію. Спочатку Володимир пробував встановити культ поганських богів, але незабаром виявилось, що поганство не може відповідати тогочасному завданню великої держави, тим більше, що воно стояло на перешкоді контактам з іншими народами: в той час більшість країн Центральної та Південної Європи вже прийняли християнство (Болгарія — 864 р., Великоморавська держава — 863 р., Чехія — 928—935 рр., Польща — 966 р.).

Хрещення Русі — найважливіше досягнення Володимира — набуло великого політичного значення. Християнство стало єдиною державною релігією. Цьому передувала військова допомога Володимира візантійським імператорам Василеві та Константинові у боротьбі проти їхнього конкурента Варди Фоки 987 р. За цю послугу імператори обіцяли віддати Володимирові за жінку сестру Анну. Коли імператори почали зволікати з виконанням обіцянки, Володимир пішов походом у Крим на грецьке місто Херсонес-Корсунь і зайняв його. Після цього відбувся шлюб Анни з Володимиром. Володимир перед тим охрестився, ймовірно, в Києві, за іншими відомостями — у Корсуні чи Василькові. Потім відбулося хрещення Русі. За літописом, у 988 р. з наказу князя духовенство хрестило киян на березі Почайни, притоки Дніпра, а згодом — і насе-

лення інших міст Русі. Загалом на території України хрещення не зустрічало опору, тоді коли на північних землях — у Новгороді, Ростові — його треба було провадити насильно («Путятя хрестив вогнем, а Добриня — мечем»).

Прийняте Київською Руссю християнство було східного обряду, ієрархічно руська церква була пов'язана з царгородською патріархією. Однак це не перешкодило зв'язкам Києва з Римом, звідки приїздили послы у 989—1001 рр. За Володимира було п'ять епархій: у Києві, Чернігові, Білгороді, Володимирі-Волинському і Новгороді.

Хрещення мало великий вплив на життя Київської Русі. Воно сприяло об'єднанню держави і піднесенню авторитету князя. Церква говорила про божественне походження княжої влади, князь став патроном Церкви. Володимир побудував у Києві храм Різдва Богородиці, на утримання якого виділив десяту частину своїх прибутків (звідси назва Десятинна церква). При церкві було засновано школу для синів бояр і вищих дружинників. Нова віра сприяла культурному розвитку країни. Християнство мало вплив на звичаї населення. Воно припинило полігамію, піднесло значення жінки в родині, поліпшило ставлення до бідних, особливо до рабів. Хрещення мало значний вплив на міжнародне становище Київської держави. Вона увійшла як рівна в коло європейських країн. Київ підтримував дружні зв'язки з візантійським цісарським домом, з німецьким цісарем Оттоном II, і, завдяки одруженню дочок Володимира, з польським королем Болеславом Хоробрим та зі шведським і угорським королями. Володимир почав карбувати монети, на яких вміщено було тризуб, що набуває значення державного герба.]

На схилі життя Володимира його сини — Святополк Турівський і Ярослав Новгородський — повставали проти влади батька. Після смерті Володимира у 1015 р. почалася боротьба між князями.

Провід держави захопив найстарший син Святополк (1015—1019), який робив спроби об'єднати під своєю владою всю державу, вживаючи при цьому радикальних засобів. Підступно були вбиті його брати: Святослав — князь деревлянський, Борис — ростовський і Гліб — муромський. Коли Ярослав Новгородський прогнав з Києва брата Святополка, той з допомогою свого тестя Болеслава Хороброго знову оволодів Києвом (1018), але за допомогу зобов'язався віддати польському королеві червенські городи та велику здобич. Це обурило народ, і коли Ярослав, прийшовши з варягами, розбив Святополка на річці Альті, останній був змушений втікати на Захід.

Ярослав I Мудрий (1019—1054), сівши на престол, продовжував політику свого батька. Насамперед він прагнув об'єднати всі землі, що було неважко зробити, бо залишилися тільки два брати: Судислав у Пскові та Мстислав у Тмутарокані. Останній вів війну з косогами і ясами, після якої поширив свою владу до Кавказьких гір. Мстислав, бажаючи збільшити свої володіння, вступив у бій з Ярославом під Лиственном коло Чернігова. У битві здобув перемогу Ярослав, однак запропонував мир. Брати поділили державу: Ярослав правив землями на захід від Дніпра, Мстислав — на схід, зі столицею у Чернігові, у якому збудував собор Спаса. 1034 р. помер Мстислав, і Ярослав став єдиним володарем усієї Київської держави. Він старався забезпечити кордони на заході: у 1030—1031 рр. зайняв червенські городи, а на здобутих землях побудував міста Ярослав над Сяном і Белз. На півночі Ярослав завоював 1030 р. місто Юрїїв (Дорпат), а син Ярослава Володимир приєднав до Русі фінські племена ямь і чудь. Найтяжчою була боротьба з кочовиками степу — печенігами. Проти них Ярослав будував дві лінії фортець: вздовж Росі й Трубежу — Богуславль, Корсунь, Канів, Переяслав і вздовж Сули — Лубні, Лукомль, Воїнь. У 1036 р., коли печеніги знову напали на Київ, Ярослав остаточно розгромив їх, після чого рештки печенігів перейшли на Дунай. На місці перемоги над печенігами Ярослав побудував 1037 р. собор святої Софії — митрополічний храм з оригінальною архітектурою і чудовими мозаїками та фресками. Після печенігів степ зайняли менш воївничі торки, також тюркського походження, тому Південна Україна і побережжя Чорного моря були втрачені для Київської держави. У 1043 р. під проводом сина Ярослава — Володимира організовано похід на Візантію, який закінчився невдачею і великими втратами.

Велику увагу приділив Ярослав внутрішній організації своєї держави. Він розбудував Київ, оточив його муром, побудував низку церков, палаців, так що Київ став, за словами єпископа Адама Бременського, «суперником Константинополя». За Ярослава розбудовано й Чернігів, Переяслав, Володимир. Ярослав дбав про піднесення освіти, заснував школи. При соборі святої Софії організовано бібліотеку, де гуртувалися письменники, серед яких найвизначнішим був митрополит-українець Іларіон, автор твору «Слово о законі і благодаті» (1051). За Ярослава засновано славнозвісний Києво-Печерський монастир, важливий осередок чернечого життя і літописання.

Ярослав надав Русі нову правну основу, наказав зібрати закони у збірнику «Руська Правда», що кодифікував соціальні й економічні відносини в умовах зростання приватної власності, устійнював права власника та обов'язки підданих.

Чи не найважливішою зміною у Київській державі за Ярослава було перетворення її в слов'янську державу. Серед державних діячів переважають місцеві люди — Константин, син Добрині, Вишата, Іван Творимирич. Функція варягів зводилася до військової служби.

За Ярослава Київська держава активно виходить на міжнародні контакти. Він нав'язував родинні зв'язки з правлячими домами чи не всієї тодішньої Європи. Його сини були одружені: Ізяслав — з польською княжною, Всеволод — з візантійською цесарівною, Святослав — з онукою цесаря Генріха II; дочки — з королями: Анна — з французьким Генріхом I, Анастасія — з угорським Андрієм, Єлисавета — з норвезьким Гаральдом. При дворі Ярослава перебували монархи-вигнанці — англійський Едмунд Залізний Бік, норвезький Олаф Святий. Ярослав був у союзі з германськими цесарями Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III, співвирішував долю Польщі, поставивши на престол Казимира Відновителя, свого швагра.

На схилі віку Ярослав поділив Київську державу між п'ятьма синами: Ізяслав одержав Київ, Деревлянську землю з Туровом та Новгород із Псковом; Святослав — Чернігів, Муром і Тмуторокань; Ігор — Володимир-Волинський; Всеволод — Переяслав, Суздаль і Ростов; Вячеслав — Смоленськ. У справі спадкоємства Ярослав устійнив принцип сеньйорату, влади найстаршого в роді, за яким молодші сини не мали права на землю батька. Усі сини повинні були поважати старшого брата — великого князя київського і разом з ним правити усією Київською державою. У разі смерті київського князя його місце посідав найстарший віком брат, і всі князі пересувалися на вище князівство; сини князя, які не досягли князівства, називалися «ізгоями», їх позбавлялося прав на землю. Система сеньйорату не витримала випробування життям і була однією з причин усобиць, ослаблення і, згодом, розпаду Київської держави.

Після смерті Ярослава Ізяслав I (1054—1078) старався поширити свою владу і на деякі землі братів. Він зайняв Володимир-Волинський після смерті Ігоря (1060), а також Полоцьк (1067). Усі землі на правому березі Дніпра, отже, були під його владою. Спершу три брати — Ізяслав, Святополк і Всеволод — спільно і дружно правили державою, боролися

проти половців, що займали український степ. Однак поразка, завдана половцями 1068 р., викликала повстання киян проти Ізяслава. Вони вибрали собі за князя Всеволода, що перед тим був ув'язнений. Ізяслав мусів втікати до Польщі, просити допомоги у короля Болеслава Сміливого. Ізяслав повернувся до Києва, але грабіжництво союзників і помста князя над киянами викликали нові заворушення. Крім того, Ізяслав посварився з братами і 1073 р. мусів удруге тікати до Польщі. Князь пробував шукати підтримки у німецького цісаря Генріха IV, згодом потрапив під опіку папи Григорія VII, проте реальної допомоги не одержав.

Під час мандрування Ізяслава по Західній Європі у Києві володарював колишній чернігівський князь Святослав II (1073—1076). Він плекав освіту, залишив по собі розкішно ілюстрований мініатюрами «Ізборник» (1073), в якому є портрет князя і його родини. Після смерті Святослава Ізяслав помирився з братом Всеволодом і втретє став князювати у Києві (1076—1077), але незабаром загинув у боротьбі зі Святославичами. Під час князювання Ізяслава побудовано у Києві собор святого Дмитра (згодом названий Михайлівським Золотоверхим) з унікальними мозаїками, частина яких сьогодні зберігається у соборі святої Софії.

Останній Ярославич на київському престолі — Всеволод I (1078—1093) з'єднав головні землі Київської Русі: Київ, Чернігів, Переяслав, Смоленськ та землі Верхнього Поволжя. Він вів боротьбу з князями-ізгоями, що намагалися здобути землі з допомогою половців. У державній праці йому допомагав син Всеволода — Володимир Мономах, що відзначився у боротьбі проти половців. Освічений Всеволод знав п'ять мов, був одружений з візантійською цісарівною, підтримував зв'язки із Заходом. Його дочка Євпраксія була дружиною цісаря Генріха IV і зазнала багато випробувань на чужині.

Наступником Всеволода був Святополк II (1093—1113), син Ізяслава. Йому довелось увесь час вести боротьбу з половцями, які під проводом хана Боняка завдавали великих спустошень українським землям. У цій боротьбі Святополкові допомагав Володимир Мономах, переяславський князь, під проводом якого здобуто перемоги над половцями в 1105 і 1111 рр.

З огляду на небезпеку з боку половців, а також для полагодження суперечок між князями, з ініціативи Володимира Мономаха скликано 1097 р. з'їзд усіх князів у Любечі під Києвом. На з'їзді змінено принцип спадкоємства, вирішено, що сини мають право на землю батьків, іншими словами, скасовано

принцип сеньйорату Ярослава Мудрого. Любецький з'їзд дав згоду на поділ Київської держави на окремі князівства, хоча було ухвалено, що всі князі повинні слухати великого князя київського. Там же князі поділили між собою землі: Святополк II одержав Київщину і Турово-Пинщину, Володимир Мономах — Переяславщину, Смоленськ, Ростов і Новгород, Давид Ігорович — частину Волині, князі-ізгої Володар, Рюрик і Василько Ростиславичі — Галичину і частину Волині, Давид і Олег Святославичі — Чернігівщину. Але згода тривала недовго. Між князями на західних землях Волині і Галичини знову почалася боротьба, в яку вступив і великий князь. Для прийняття важливих рішень скликано княжі з'їзди, які відбулися у 1097, 1100, 1101 і 1107 рр. недалеко від Києва. Наприкінці князювання Святополка у Києві почалися заворушення на економічному ґрунті, а 1113 р., коли князь помер, вибухнуло повстання: «чернь» пограбувала двори бояр і багатих, а також євреїв.

Щоб заспокоїти «чернь», великокняжий престол віддали Володимирові II Мономахові (1113—1125) — найенергійнішому і найпопулярнішому князеві. Він був останній з київських князів, який намагався утримати єдність і могутність Русі. Подібно до попередників Володимир Мономах основну увагу приділяв боротьбі з половцями, яких відкинув на Волгу і під Кавказ. Українські степи стали вільні, і туди поширилася нова колонізація. Володимир II володів більшою частиною Київської держави. Він мав велику пошану серед усіх князів і домагався від них послуху.

Володимир Мономах підтримував зв'язки із Західною Європою, був одружений з дочкою англійського короля Гідою. Багато англійців служило у княжому війську, а шотландські ченці приїжджали просити фінансової допомоги, на яку збудували церкву святого Якова в Регенсбурзі. Син Мономаха Мстислав був одружений із шведською королівною, а дочки Мономаха знайшли собі чоловіків у Норвегії і Данії. Добрі стосунки мав Володимир і з Візантією, імператор якої прислав йому володарські відзнаки.

Володимир Мономах додав нові закони до «Руської Правди», стараючись стати в обороні бідних і покривджених, дуже уважно ставився до потреб селянства. Він же був автором широко відомого «Поучення дітям» (близько 1117 р.), в якому виклав поради, як правити державою.

Після смерті Мономаха його найстарший син Мстислав I (1125—1132) дістав Київ, Смоленськ і Новгород, інші землі перейшли до братів. Він прогнав половців з українських сте-

пів і тим здобув собі авторитет серед братів. Як і його батько, підтримував зв'язки із Західною Європою, був одружений зі шведською королівною, а дочок видав за королів Угорщини, Данії, Норвегії.

Після смерті Мстислава Київська держава розпалася на кілька окремих князівств, у яких у цей час зникали давні племінні і формувалися нові економічні тенденції. Розпад Київської Русі відбувався поступово. У 1130-х рр. відійшов від Києва Новгород, де організувалася купецька республіка з обмеженою владою князя. У тому ж часі відокремилася Полоцьке князівство. У середині XII ст. утворилося окреме Турово-Пинське князівство. Відокремилися Волинь, через яку відбувалася торгівля із Заходом, Галичина, а далі — Чернігівщина, Переяславщина. Кожна з цих земель жила окремим політичним життям, сама керувала своїм господарством. Культура втрачала широту, набирала провінційного забарвлення.

Політичний та соціальний устрій Київської держави

З X по XIII ст. організація Київської держави, її влада і соціальна структура зазнали значних змін. Спочатку Київська держава (Русь) складалася з різних територіальних одиниць, племена в яких не відігравали значної ролі. За Володимира і Ярослава проходить централізація — зникають земельні особливості, владу і адміністрацію призначувано у Києві. На третьому етапі з ослабленням влади великого князя київського зростають центробіжні тенденції, утворюється сильніша місцева влада, внаслідок чого поодинокі землі-князівства у більшій чи меншій мірі унезалежнюються від Києва.

Якщо йдеться про владу в державі, то спершу вона повністю була зосереджена в руках великого князя — як командувача війська, політичного правителя і судді. Таку владу мала родина Рюриковичів. Князі спиралися на військову силу — дружини. Ідеологічно княжу владу підтримувала Церква. Князь правив (виконавча влада) і судив (судова влада) за допомогою призначених ним намісників, серед яких здебільшого були сини князя, посадників, воєвод. Крім центральної князівської влади, існувала місцева адміністрація, що складалася з «тисяцьких», «соцьких» і «десяцьких». Згодом княже і місцеве правління змінилися.

Дружинники князя мали подвійну функцію: як військо та як його найближчі дорадники і співробітники. Дружинники перебували при князеві, жили при його дворі. Спочатку дру-

жина була варязькою, згодом вона перетворилася на слов'янську, зв'язану з місцевим життям і населенням. Вищих дружинників рекрутували з «луччих» місцевих людей або з людей, що відзначилися під час війни; їх почали називати боярами.

Князь радився з боярською радою, що складалася із старших дружинників, а також вищих представників місцевого населення і духовенства. Функції і компетенції цієї ради залежали від волі князя, однак вона не розвинулася в сталу державну установу.

За часів племінної організації важливим органом влади було віче, на якому вирішували найважливіші справи. За перших князів Рюриковичів віча занепали. Відродилися вони, коли послабла князівська влада. Звичайно віче скликав князь або митрополит, інколи воно збиралося саме. У Києві віча відбувалися на Подолі, але також у княжому дворі, на Горі. Інколи віча мали революційний характер, наприклад, у 1068 р. віче позбавило влади Ізяслава і на його місце поставило Всеволода. Київське віче набуло значення у XII ст. під час боротьби князів за Київ. Віче, хоч і відіграло певну роль в Україні, не стало постійним органом влади, як це було в Новгороді. В той же час у Суздалі, Ростові, Володимирі, Рязані воно не мало жодного значення.

За княжої доби існувала своєрідна соціальна структура суспільства. Вища верства — боярська, «луччі люди» не перетворилася у замкнену касту. Бояри походили з князівських дружинників, що осіли на землі, або з місцевих землевласників. Обидві ці групи одержували від князя землю і тим самим були залежні від нього. До боярства могли переходити сини священиків і навіть смерди. Бояри мали певні привілеї, закон охороняв їхнє життя і честь.

Населення міст складалося із заможніших і бідніших людей, що займалися торгівлею і ремеслом, а також з міської бідноти. Заможніші торговці майже не відрізнялися від бояр, земельної аристократії. Пізніше вживано назви: «гости» — найзаможніші місцеві або й чужинські купці; «купці» — середні торговці; «чернь» — дрібні крамарі, ремісники. Крім місцевих купців, у Києві та інших великих містах було багато чужинців, які подекуди мали свої квартали. Про перебування чужинців у Києві свідчать назви: «лядська» брама, «жидівська» («жидове»), «козари». У столиці Київської держави було багато вірмен, греків, а також німців, італійців, чехів, англійців тощо.

Серед вільних людей, що належали до нижчої верстви, були «смерди» — найчисельніша верства сільського населення.

Вони жили на власній землі або на землі князя, платили податки, виконували різні повинності — будували укріплення, мости, дороги, брали участь в народному ополченні.

Напіввільні селяни — «закупи», люди, що взяли позичку («купу») і мусіли її відробити, тимчасово були позбавлені волі, не втрачаючи громадських прав.

Найнижчу категорію становили раби — челядь, або холопи. Здебільшого це були військовополонені й народжені від рабів. Вони не мали жодних прав, становили власність господаря. Церква впливала на поліпшення становища рабів; устав Володимира Мономаха також охороняв життя холопа.

Для соціального ладу Київської держави характерним було те, що верстви не вважалися герметично замкненими, перехід з однієї верстви в іншу був можливий.

Після розпаду Київської держави поодинокі землі утворили окремі державні одиниці, тому їхню історію слід розглядати окремо.

Поділ Київської держави

З XII ст. Київська держава розпалася на кілька окремих самостійних князівств: Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, Тмутороканську землю, Турово-Пинську землю, Волинь, Галичину. Починаючи з кінця XII ст., поряд з назвою «Русь», для визначення південних пограничних земель Київської держави вживається назва «Україна». Вперше її вжито в Київському літописі 1187 р. для визначення Переяславщини, а двома роками пізніше — для означення пониззя над Дністром. Згодом ця назва набрала значення етноніма для окреслення всіх земель, заселених українським народом.

На Київщині з 1139 р. точилася боротьба за київський престол між суперниками Ольговичами і Мономаховичами. Часто мінялися князі: за сто років (1146—1246) на київському престолі побувало 47 князів, а титул великого князя був суто номінальним. Дещо довше при владі затримався Ізяслав II Мстиславич (1146—1154). Він, зокрема, домігся обрання київським митрополитом Клима Смолятича — видатного українського вченого.

Через усобиці князів, половці знову починають нападати на українські землі. Та все ж Київ зберігає за собою центральне місце в торгівлі, культурі, мистецтві, житті Церкви.

З кінця XI ст. від Києва відокремилася Чернігівщина, яка охоплювала землі в сточищі Десни, межуючи на півдні з Переяславським, на заході — з Київським князівствами.

З оформленням на півночі політичної формації Володи-

миро-Суздальського князівства завершилася, крім попередньої етнічної та культурної, політична диференціація двох народів — українського і російського. Ці дві формації йтимуть різними шляхами, між ними, крім сусідських конфронтацій, доходитиме до гострої боротьби.

1169 р. сталася перша велика конфронтація між Києвом і Північчю. У відповідь на намагання київського князя Мстислава Ізяславича посадити свого сина на престолі в Новгороді князь Андрій Боголюбський (1166—1175), син Юрія Долгорукого (1154—1157), із суздальським військом напав на Київ. Як засвідчує хроніка, суздальці безпощадно вирізали його населення, пограбували та спалили храми, жінок забрали в неволю. Це спричинило довголітній занепад Києва. Напад суздальців, проте, уможливив союз трьох південних гілок Рюриковичів: Ростиславичів у Галичині, Ольговичів у Чернігові та Мстиславичів у Києві. Спільними зусиллями вони звільнили Київ та посадили тут князем Святослава III (1176—1194).

Чернігівщина терпіла від нападів половців, тому чернігівські князі вели проти них постійну боротьбу. Велика битва з половцями, що відбулася 1185 р. під проводом князя Ігоря Новгород-Сіверського, стала сюжетом відомого епосу «Слово о полку Ігоревім». Наприкінці XII ст. Чернігівщину поділено на менші князівства — Чернігівське, Новгород-Сіверське, Путивльське тощо, між ними почалася боротьба, в яку втягувалися раз у раз і половці.

Часто Чернігівщина зазіхала на землі Київщини і Переяславщини, північні землі, а Чернігів під оглядом культурним суперничав із Києвом. Залишилися славнозвісні мистецько-архітектурні пам'ятки Чернігова: Спаський собор (1036), Успенський собор Єлецького монастиря (середина XII ст.), Борисоглібський собор (1120—1123) та ін.

З кінця XI — початку XII ст. від Києва відокремилися й інші українські князівства: Переяславщина, якій постійно загрожували степовики-печеніги, згодом половці; Тмутороканська земля, у якій часто правили князі-ізгої і яка вже у XII ст. не входила до складу українських князівств; Турово-Пинська земля тільки на короткий час усамостійнилася в середині XII ст., а згодом була пов'язана з Києвом чи з Галицько-Волинським князівством.

Більшого значення набула під проводом Мономаховичів у XII ст. Волинь. Після півстолітнього поділу на Володимирське і Луцьке князівства князь Роман Мстиславич у другій половині XII ст. об'єднав їх, приєднав Підляшшя, а в 1199 р. — з'єднав Галичину з Волиню, створивши Галицько-

Волинську державу. Роман вів боротьбу з литовцями, приєднавши частину землі ятвягів.

Провідну роль серед українських князівств відіграла Галичина, яка з кінця XI ст. відокремилася від Києва. Князі Ростиславичі правили тут у трьох князівствах: у Перемиському — Рюрик (пом. 1092 р.), Звенигородському — Володар (помер 1124 р.) і Теревовельському — Василько (близько 1067 — 1124 рр.). Влада їх сягала до пониззя між Карпатами і Дністром. Князь Володимирко (1124—1153), син Володаря, об'єднав 1141 р. всі три князівства в одне Галицьке з центром у Звенигороді, яке він боронив від агресії Польщі, Угорщини і навіть Києва. Володимирко переніс у 1144 р. свою столицю до міста Галича, яке лежало на перехресті торговельних шляхів. Від столиці Галича країна дістала назву Галичина.

Син Володимирка Ярослав Осмомисл (1153—1187) зміцнив Галицьке князівство, розширивши його до гирла Дунаю («підпер гори Угорські своїми залізними полками... зачинив ворота Дунаєві» — так пише «Слово о полку Ігоревім»). Ярослав успішно воював з половцями, був у добрих взаєминах з Юрієм Долгоруким, Угорщиною, Візантією, цісарем Фрідріхом I Барбаросою. Однак він мав напружені відносини з галицькими боярами, які, розбагатівши, перетворилися на родову аристократію. Бояри втручалися в державні та родинні справи князя. Ще гіршими були стосунки між сином Ярослава — Володимиром (1187—1199) і боярами, суперництво яких викликало втручання Угорщини у справи Галичини і короткотривалу її окупацію. Проти «чужоплемінної» окупації української землі виступила вся Русь, особливо Церква. Зі смертю Володимира (1199) закінчилося панування династії Ростиславичів, основоположників політично-державного життя в Галичині.

Галицько-Волинська держава (1199—1349)

У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич (близько 1160—1205 рр.), син Мстислава Ізяславича, об'єднав Галичину з Волинню й одночасно оволодів Києвом, створивши могутню державу з центром у Володимирі, яка охоплювала більшість українських земель і простягалася від Карпат до Дніпра. Літопис називає Романа «самодержцем всієї Русі». У внутрішній політиці він спирався на середні верстви населення, поборюючи боярську анархію. У зовнішній політиці Роман відновив добрі взаємини з Угорщиною, Візантією і Німеччиною

(династією Гогенштауфенів). Після смерті Романа (1205), користаючи з малолітства його синів Данила й Василька, підвела голову боярська олігархія. Боярин Володислав Кормильчич навіть короткотривало оголосив себе князем (1213—1214). З цього скористалися Польща і Угорщина, щоб під приводом захисту прав князів Романовичів втрутитися в справи Галичини. Вони поставили угорського королевича Коломана «королем Галичини і Володимирії» (1214—1219). Боротьбу проти угорсько-польської агресії вели спільно (1219, 1221, 1227 рр.) новопокликаний боярами галицький князь Мстислав Удатний (1219—1228) зі смоленських Мономаховичів і молодий князь Данило. З 1229 р. Данило оволодів Волинню, 1238 р.— Галичиною, а 1239 р.— Києвом, де посадив воєводою Дмитра.

Але Україні почали загрозувати нові вороги з Азії — татаро-монголи. Це були монголо-тюркські орди, які вийшли з Монголії на початку XIII ст. Підкоривши сусідні народи, 1222 р. татаро-монголи вдерлися у надчорноморські степи. Проти них організовано коаліцію українських князів, у якій був і князь Данило. Під проводом Мстислава Удатного ці об'єднані сили разом з половцями зустріли татаро-монголів 1223 р. на березі Калки. У зтяжньому бою княже військо після втечі половців було розгромлене, а багато князів повбивано. Після перемоги татаро-монголи повернулися до Азії. Друга хвиля їхнього наступу на Україну і Східну Європу почалася під проводом хана Батия (Бату) в 1238 р. Вони спустошили Переяславщину та Чернігівщину і 6 грудня 1240 р. після запеклого бою зайняли Київ, який охороняв воєвода Дмитро, намісник князя Данила Романовича. Згодом татаро-монголи подалися на Волинь і Галичину, зруйнувавши більшість міст, зокрема Володимир та Галич. Наступаючи далі на захід і південний захід, 9 квітня 1241 р. біля міста Лігніц татари були розбиті польськими і німецькими рицарями. Вони повернулися на берег Волги, де заснували політичну формацію — Золоту Орду з центром у Сараї. Після цієї навали татари встановили своє панування над українськими землями, так зване «іго», яке полягало в тому, що населення платило данину, а князі були змушені їздити до Золотої Орди по «ярлик» (грамота на князівство).

У боротьбі проти татар відзначився князь Данило Романович (1238—1264), який, повертаючи собі землі свого батька Романа, став визначним правителем Галицько-Волинської держави. Спершу він розгромив німецьких рицарів під Дорогичином (1238), вів боротьбу проти Польщі й Угорщини та частини галицьких бояр, яких Данило розбив під Ярославом

1245 р. Однак, щоб врятувати владу, був змушений поїхати в Сарай і визнати залежність від Золотої Орди. Насправді Данило готувався до боротьби з татаро-монголами, будував укріплення на Поділлі, Волині і Київщині, карав «татарських людей» — тих, що співпрацювали з татаро-монголами.

Данило готував антитатарську коаліцію, до якої пробував втягнути папу римського Інокентія IV, угорського короля, польських і литовських князів. Для цього Данило погодився на унію і 1253 р. у Дорогичині прийняв від посланців папи королівську корону. Але ідея «хрестового походу» не знайшла підтримки і не мала реальних наслідків. Данило сам відбивав набіги татаро-монголів на Пониззі та Волині 1254 р., однак після нового нападу Бурундая 1259 р. був змушений підкоритися Орді, знищити укріплення і відмовитися від антитатарських планів. На півночі у 1250 р. Данило вів боротьбу з ятвягами і литовцями, зайняв Новгородок, Вовковийськ, Слонім і примусив 1254 р. литовського князя Мендовга до союзу.

У внутрішній політиці Данило вів боротьбу проти бояр-бунтівників, спираючись на міщан і частину тих бояр, що хотіли скріпити єдність і могутність Галицько-Волинської держави. Він сприяв економічному і культурному піднесенню країни, будував нові міста: Львів, названий ім'ям його сина Льва, Холм та інші. Данило переніс столицю держави з Галича до Холма.

Тонкий дипломат і полководець, здібний державний муж, Данило належить до визначних правителів України. На короткий час Данило відновив традицію київських князів. Під час усього періоду правління (1238—1264) він керував державою спільно зі своїм братом Васильком, князем Волині.

По смерті Данила князував його син Лев I (1264—1301), який намагався знайти компроміс з татаро-монголами, разом з якими брав участь у походах проти Польщі (1286—1287). Він поширив кордони Галицько-Волинської держави: відібрав частину Закарпаття від Угорщини, разом з чеським королем Вацлавом II воював проти Польщі і близько 1292 здобув Люблінщину. Менш успішними були спроби Льва зайняти Литву. Це призвело до розходження між ним і Волинським князівством, яке відокремилася після смерті князя Василька. У 1270-х рр. Лев переніс столицю держави до Львова, де вона залишилася до 1340 р. Щойно син Льва — князь Юрій I (1301—1315) знову об'єднав Галичину з Волинню. Однак сильний тиск сусідів змусив його відступити Люблінщину Польщі, а Закарпаття — Угорщині. Завдяки мирній політиці, держава Юрія I мала міжнародний престиж. Юрій титулювався «королем Русі» — *Georgi Regis Rusiae*, а царгородський патріарх Атана-

сій дав дозвіл (1303) на утворення Галицької митрополії, до складу якої входили такі церковні осередки, як Перемишль, Володимир, Луцьке, Холм і Турів. Із смертю Юрія закінчується період розквіту і добробуту Галицько-Волинської держави. Його наступники, сини Лев II і Андрій I (1315—1323), правили спільно в Галичині та на Волині. Вони сприяли зовнішній торгівлі й надавали привілеї купцям із Кракова і Торуні. У зовнішній політиці українські князі разом із Польщею і Німецьким орденом чинили опір литовській експансії. Обидва князі загинули, боронячи країну від татаро-монголів. З цими князями закінчується пряма династія по чоловічій лінії Мономаховичів: рада бояр обрала галицьким князем Болеслава — сина сестри колишніх володарів Волині та Галичини Льва й Андрія та князя Тройдена Мазовецького. Болеслав, хоч і мав польське виховання, дуже перейнявся українськими інтересами, навіть прийняв православ'я, взявши собі ім'я Юрій. Юрій II Болеслав (1323—1340), одружений з дочкою литовського великого князя Гедиміна, був у союзі з Литвою і Німецьким орденом, що викликало ворожість Польщі та Угорщини. Він протегував німецьким колоністам, надавав магдебурзьке право деяким містам (Сянок). За його князювання збільшилося число чужинців, що викликало обурення боярства, яке й отруїло Юрія. З його смертю закінчується українська державна влада княжої доби.

По смерті останнього князя Юрія II (1340) почалася боротьба між сусідами за Галичину і Волинь. Литовський князь Дмитро-Любарт зайняв Волинь, а польський король Казимир III пішов у Галичину (1340), захопив Львів і забрав усі скарби та регалії галицьких князів. У справі Галичини втрутилися й угорці. Тим часом галицькі бояри під проводом перемишльського воєводи Дмитра Детька (Дядька) встановили боярську олігархію, яку визнали Польща та Угорщина. Боярська влада проіснувала до 1349 р., коли король Казимир III у союзі з татаро-монголами вдруге захопив Львів і Галичину. Він уклав договір з Литвою і Угорщиною, згідно з яким Галичина, Західна Волинь і Холмщина залишалися до кінця життя Казимира III за Польщею. У 1370—1387 рр. Галичина опинилася під владою Людовіка — угорського короля, який став також польським королем. Він призначав у Галичині своїх намісників: спершу небожа, поляка із Сілезії Володислава Опольського (1372—1378), який сприяв колонізації галицьких міст поляками і німцями, згодом угорських воєвод. З 1387 р. польська королева Ядвіґа приєднала Галичину до Польщі, намагаючись перетворити її і Холмщину на польські провінції.

Посилено колонізацію польськими і німецькими елементами, які користувалися по містах магдебурзьким правом, підтримувано католицькі місії у Галичині. Із зміцненням польської влади в Галичину прибула польська шляхта. Вона набула великих маєтностей, що раніше належали українському боярству. Під Польщею Галичина залишалася до першого поділу Польщі 1772 р.

Окрема історична доля дісталася Закарпаттю — Закарпатській Україні, яка з кінця X ст. входила до складу Київської держави. Проте після смерті Володимира Великого угорський король Стефан I, використовуючи міжусобиці, приєднав Закарпаття до Угорщини (1015), у складі якої Закарпаття залишалося, за винятком окремих років князювання Льва I і Юрія I, аж до 1918 р.

Інша південно-західна українська погранична земля — Буковина — так само увійшла до складу Київської Русі з X ст., а в XII ст. була у складі Галицького князівства. Після розпаду Галицько-Волинського князівства Буковину приєднано до новоствореного Молдавського воєводства, у складі якого вона перебувала до 1774 р.

* * *

Княжа доба, яка тривала майже п'ять століть, з київським (860—1240) і галицько-волинським (до 1349 р.) етапами, — важливий період в історії України. Згідно з українською історіографією княжа доба належить українському народові. Цю тезу сформулював і теоретично обґрунтував Михайло Грушевський у своїй «Звичайній схемі «руської» історії й справі раціонального укладу історії Східного Слов'янства», де стверджував: «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської; володимиро-московська — другої, великоруської [...] Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський — XIII ст., потім литовсько-польський — XIV—XVI ст. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...» (Статті по славяноведенню. Вып. 1/Под ред. В. И. Ламанского. — СПб., 1904. — С. 299). Радянська історіографія дотримувалася теорії «триєдиної Русі» — тези про спільний корінь трьох східнослов'янських народів: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — древньоруської народності, яка створила древньоруську державу — Київську Русь» (Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). — К., 1954. — С. 16). Цю тезу уточнює Михайло Брайчевський: «Сучасна наука вважає Київську Русь

спільним коренем державності трьох східнослов'янських народів. Але не слід забувати, що основною територією її формування послужила Середня Наддніпрянщина; білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припадає на першу половину XI ст., Великоросійського (Суздальське князівство) — на середину XII ст... «Старший брат» виявився наймолодшим за віком...» (Літ. Україна.— 1989.— № 41 (12 жовт.).— С. 6).

За українською історіографією до татарської навали центром Київської Русі був Київ, а після 1240 р. її центр переноситься на захід, де формується Галицько-Волинська держава, спадкоємниця Русі з центром у Києві.

Відповідаючи духові часу, влада за княжої доби була монархічного типу, однак на українських землях ця влада була позбавлена автократизму, вона мала зародки народо-владдя — боярську раду і віче. Після початкового етапу йде етап завершення формування держави (за Володимира Великого і Ярослава Мудрого), а далі — період поділу єдиної держави на удільні князівства. У певному періоді Київська Русь була наймогутнішою державою тогочасної Європи. До занепаду Русі призвело кілька факторів. Великою державою нелегко було правити з київського центру, тому стався поділ її на удільні князівства згідно з принципом сеньйорату до 1097 р., а згодом — спадковості від батька до сина. Відцентрові місцеві тенденції і пізніший поділ держави призвели до занепаду авторитету великого князя київського і самої столиці Києва. Великої шкоди Київській державі завдавали кочові народи: печеніги, половці, які постійно нападали на українські землі, послаблювали їх, руйнували економічне життя, перетинали торговельні шляхи. Цей поступовий занепад остаточно завершила татаро-монгольська навала. Після знищення Києва 1240 р. як політичного, економічного, культурного і церковного центру Галицько-Волинська держава продовжила на одне століття існування старої української держави. На розташованих далі від кочовиків, з кращими природними умовами західних українських земель збільшилася густота населення, країна багатіла завдяки своєму положенню на перехресті торговельних шляхів. Тут були свої політично-соціальні особливості, зокрема існувало сильне боярство, що наближало суспільний лад до західного феодалізму, сприяло розвитку міського елементу, запровадженню по містах України магдебурзького права. На західних землях відчувався значний культурний вплив Західної Європи.

ІІІ. УКРАЇНА ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

(початок XIV ст.— 1648 р.)

Паралельно з ослабленням українських державних формацій після навали кочовиків у XIII—XIV ст., на Півночі, над Балтикою, оформилася нова державна організація — Литва, яка не тільки об'єднала литовські племена, але й почала наступати на білоруські, а згодом і українські землі.

У середині XIII ст. після утворення литовської держави литовський князь Мендовг (1230-ті рр.) зайняв Чорну Русь (Новгородок) і Полоцьке князівство, що призвело до зіткнення з князем Данилом Романовичем. Але у 1254 р. було укладено мир, і Данило та Мендовг навіть поріднилися: останній видав свою дочку за сина Данила Шварна, який недовго (1266—1269) володів частиною литовських і білоруських земель. Міжособна боротьба довела литовську державу до розпаду. Вдруге об'єднав її 1316 р князь Гедимін (1316—1341), здобувши білоруські та українські землі. Він зайняв Менщину (Мінськ), Берестейщину, Волинь, Турово-Пинщину і північну Київщину. Вибравши собі 1323 р. столицею Вільно, Гедимін почав себе називати «королем литовським і руським». Для зміцнення своєї держави Гедимін через подружжя своїх дітей нав'язав родинні зв'язки з українськими і білоруськими князями, сприяв поширенню української культури в Литві. Син Гедиміна — князь Любарт очолив українські сили у боротьбі проти Польщі (короля Казимира III) і проти Угорщини (короля Людовіка). Ця боротьба закінчилася втратою Галичини і Холмщини на користь Польщі.

За Ольгерда (1345—1377) Литва поширила свої володіння на північні й центральні українські землі, які інкорпоровано майже без опору, бо місцеві князі були ослаблені внутрішньою роздробленістю і постійною боротьбою з татарами. Ольгерд приєднав спершу Чернігівсько-Сіверську землю (Чернігів, Стародуб, Брянськ), а 1362 р. — Київ і Київщину та Переяславщину. На цих останніх землях дійшло до конфлікту з татарами, яких Ольгерд розбив над Синіми Водами (річка Синюха) 1363 р. Після цієї битви Литва зайняла Поділля. У всіх зайнятих землях Ольгерд поставив князями своїх синів і родичів:

сина Володимира — у Києві, небожів Коріятовичів — на Поділлі. За Ольгерда територія Великого Князівства Литовського складалася на дев'яносто відсотків з українських і білоруських земель. До 1385 р. споріднення руських і литовських княжих родів зміцнювало українсько-білоруський елемент у литовській державі. Руські князі входили до складу великокняжої ради, посідали високі пости у війську і адміністрації і разом з литовськими панами становили провідну верству держави. Руська мова стала державною мовою, українська освіта, культура, право вільно розвивалися і панували в литовській державі. Православна церква була правлячою, десять (з 12) синів Ольгерда були православними.

Після Ольгерда внаслідок міжусобної боротьби до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377—1392), який пробував зміцнити політичну владу Литви, однак зовнішні чинники (Німецький орден і піднесення Московського князівства) загрожували Великому Князівству Литовському. Для його зміцнення Ягайло зблизився з Польщею: одружився з польською королевою Ядвігою і уклав 1385 р. в Крево унійний союз з Польщею. За умовами унії Ягайло ставав польським королем, одночасно залишаючись великим князем литовським. Литва зберігала незалежність, але польська шляхта посилила в ній свій вплив. 1385 р. Ягайло перейшов у католицизм. Його пропольська політика викликала сильну литовсько-руську опозицію. Очолював її Витовт (1392—1430), племінник Ольгерда, якому той віддав Литву. Витовт змінив адміністрацію країни, призначивши удільних князів (Володимира Ольгердовича — на Київщині, Федора Любартовича — на Волині, Корибутовичів — на Чернігівщині, Коріятовичів — на Поділлі) своїми намісниками. Витовт поширив межі князівства між Дністром і Дніпром аж до Чорного моря, досягнувши для своєї держави найбільшої могутності. Він побудував укріплення у Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жванці та Черкасах. Однак, зазнавши поразки у битві з татарами над Ворсклою 1399 р., він припинив рух на Схід і був змушений шукати згоди з Ягайлом: 1413 р. у Городлі укладено нову литовсько-польську унію, яка обмежувала участь православних у державному управлінні, тільки католики могли брати участь у великокняжій раді. На українських землях засновано католицькі єпископські катедри у Кам'янці-Подільському і Луцьку. Ці зміни викликали опозицію, яку очолив брат Ягайла — Свидригайло (1430—1435), прихильний до литовсько-руської співпраці. Він спирався на українсько-білоруську партію, проти політики якої виступили прихильники пропольської орієнтації, керовані

Жигмонтом, братом Витовта. Після поразки Свидригайла у битві при річці Святій князем Литви став Жигмонт (1435—1440). Його пропольська політика спричинила серед частини руських князів московську орієнтацію, а згодом призвела до змови руських князів і страти Жигмонта. Його спадкоємцем став Казимир Ягеллончик (1440—1492), який після короткого (до 1444 р.) сприяння українсько-білоруським інтересам (посадив Свидригайла князем на Волині, а Олександра-Олелька Володимировича, внука Ольгерда — у Києві) відновив пропольську політику. Він скасував 1452 р. Волинське, а 1470 р. — Київське князівство, поставивши там намісниками литовців. Ця політика призвела до змови українських удільних князів під проводом Михайла Олельковича. Однак змову було викрито у 1481 р., а її учасників страчено.

Наприкінці XV ст. на півдні України постає нова політична формація — Кримська орда, ханство, яке відокремилася від Золотої Орди і 1475 р. стало васалом Туреччини. За намовою московського великого князя Івана III, кримський хан Менглі-Гірей 1482 р. напав на Київ і заподіяв великі руйнування. Відтоді татари майже щороку нападають і нищать українські землі: Поділля, Київщину, Волинь. Литва, неспроможна обороняти ці землі, шукала допомоги у Польщі. Бувало, що литовський князь ставав також польським королем, як це було за Жигмонта I (1506—1548) і Жигмонта II Августа (1548—1572). З другого боку, суперництво і боротьба між Литвою і Москвою наприкінці XV — на початку XVI ст. призвели до втрати на користь Москви ряду литовських володінь, у тому числі Чернігово-Сіверської землі. Сподіваючись на допомогу Московщини, українські і білоруські князі під проводом Михайла Глинського повстали 1508 р. проти Литви і її союзника Польщі. Однак повстання придушили, і брати Глинські були змушені втікати до Москви. Це була остання спроба українських князів відірвати українські землі від Литовсько-Польської держави.

Боротьба проти Москви і татарська небезпека вимагали тіснішої співпраці й пізніше вплинули на укладення нової унії між Литвою і Польщею. До цього долучилися і внутрішні причини: українська і білоруська шляхта бажала мати привілеї польської шляхти, тоді як українські княжата були проти унії. У січні 1569 р. на сеймі у Любліні обговорено справу реальної унії між Польщею і Литвою. Незважаючи на опір литовських магнатів, 1 липня 1569 р. підписано Люблінську унію, за якою Польща і Литва утворили об'єднану державу, так звану Річ Посполиту, з одним монархом, королем польським і великим князем литовським, спільною зовнішньою політикою, монетою,

однаковим маєтковим правом. Велике Князівство Литовське зберігало автономію з окремими урядом і адміністрацією, судом, фінансами, військом, законами. При цьому було проведено також територіальні зміни: до Польщі приєднано більшість українських земель, а саме: крім дотеперішніх Галичини і Холмщини, Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщину, Київщину. У складі Литви з українських земель залишалася тільки частина Берестейщини і Пинщини.

* * *

З ухвалою Люблінської унії 1569 р. закінчується литовсько-руська доба в історії України. Більш як двохсотлітній період литовського панування на центральних українських землях був перехідним між княжою добою і козацькою. Устрій Литовської держави нагадував устрій Київської Русі. Влада перебувала в руках великого князя з роду Гедимінів, який керував державою за допомогою центрального уряду. Місцеву крайову адміністрацію очолювали спочатку удільні князі, а з XV ст.— «державні намісники», заступники великого князя. При великому князеві діяла «пани-рада» (господарська рада), в яку входили удільні князі, намісники, вищі урядовці, католицькі єпископи. З XV ст. діяв сейм, в якому брала участь шляхта; його завданням було визначення суми податків для утримання війська. Інколи сейм обирав великого князя (наприклад, Казимира).

Суспільно-політичний лад у Литовсько-Руській державі — це єдиний період в історії України (від середини XIV ст. до 1569 р.), коли панував справжній феодалізм. В державі існувала, крім великого князя, ієрархія князів і княжат (більшість — з роду Гедиміновичів), вельмож і магнатів некняжого роду, земських бояр, пізніше названих шляхтою. Князі та магнати обіймали високі державні посади, були майже незалежні в управлінні своїми володіннями, під час походів мали власні військові одиниці. Зобов'язана до військової служби, шляхта, проте, була звільнена від податків, брала участь в органах земського управління. По містах зароджується міщанський стан, який мав самоуправу за магдебурзьким правом. Ремісники за фахами організуються у цехи, які охороняли своїх членів від конкуренції сторонніх осіб. Селяни підпадали під владу земельних власників, більшість з них була на власній землі та платила державні податки. Згодом селянство було поступово закріпачено.

Правною базою в державі був «Литовський статут», що опирався на «Руську Правду». Він мав три редакції: 1529, 1566,

1588 рр. Цей статут був також головним збірником права на Україні, в тому числі основним джерелом українського права на Гетьманщині; на Правобережжі він діяв аж до 1840 р.

Після Люблінської унії 1569 р. українські землі в складі Польської корони мали такі адміністративні одиниці: воєводства Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське, з 1630-х рр.— також Чернігівське. Воєводство очолював воєвода — адміністратор з необмеженими правами. У згаданих воєводствах діяв «Литовський статут» і панувала «руська мова», яку, однак, активно витісняли польська і латинська.

У соціальній структурі панів-магнатів зрівняно у правах зі шляхтою. Але володіючи великими маєтками, вони зберігали попереднє привілейоване становище. Особливо на Волині збереглося велике число знатних українських родів: Острозьких, Вишневецьких, Четвертинських, Збаразьких, Заславських та інших. Українську шляхту зрівняли у правах з польською. Після 1569 р. польська шляхта, якій королі давали грамоти на так звані «пусті» землі, почала наступ на центральні українські землі. Так постали великі латифундії — Потоцьких, Замойських, Сенявських на Брацлавщині; Калиновських, Тишкевичів, Збаразьких на Київщині; Конєцпольських на Чернігівщині, а з кінця XVI ст.— Вишневецьких на Лівобережжі. Польська шляхта використовує набуті землі для виробництва сільськогосподарських продуктів, особливо пшениці, яку вивозять до Західної Європи.

З приходом польської шляхти відбуваються значні національні та релігійні зміни. Частина українських вищих верств денационалізується і внаслідок політики католицького духовенства, зокрема єзуїтів та їхніх шкіл, переходить у католицизм. Спольщилися славнозвісні роди Ходкевичів, Тишкевичів, Сапіг, Радзивіллів і навіть родина князя Костянтина Острозького — свого часу оборонця православної віри.

За новими польськими порядками поліпшилося становище міського населення, однак з магдебурзького права користалися майже виключно поляки і німці, тоді як самоврядування українських міщан було значно обмежене.

Від Люблінської унії найбільше потерпіло селянство. Воно втратило право на землю, було збільшено панщину (у XVI ст. на Волині панщина подекуди сягала трьох днів на тиждень). Обмежувано право вільного переходу від одного власника до іншого.

Відносно кращим було становище селян у незаселених південних районах, де для заохочення селян оголошувано

«слободи», звільнення від панщини і повинностей. Незабаром ці тимчасові пільги були скасовані, повернено панщину.

Наступ польського уряду і польської шляхти на українські землі для окатоличення і колонізації, з одного боку, та економічного визиску і соціального гноблення, з другого, викликав опір українського народу. Одночасно з цією польською політичною і соціально-економічною агресією організаційно оформилося і почало контрнаступ українське козацтво. Тільки мала частина українських магнатів захищала свою віру, національність і культуру. Серед них відзначився князь Василь-Костянтин Острозький (1527—1608), який створив в Острозі осередок української культури зі школою і друкарнею (близько 1577 р.), розвивав видавничу діяльність. В цьому осередку 1581 р. надруковано «Острозьку Біблію». Як реакція на наступ католицизму, на Україні поширювалися протестантські течії, зокрема соцініян, що мали деякий успіх серед шляхетських родин — Немиричів, Сенют, Гойських та інших. Вони засновували протестантські осередки зі школами у Гощі, Киселині та інших містах.

Однак, провідну роль оборони православної віри і української нації перебрали на себе міщани. Вони гуртувалися у братства, які поступово з числа церковних об'єднань перетворювалися на могутні культурні й освітні осередки, зі школами і друкарнями. Братські школи почали конкурувати з католицькими і протестантськими, зберігаючи при українстві частину української молоді. Зразком для інших стала Львівська братська школа (1586). У багатьох містах Західної України постають аналогічні братства, але найбільшу роль відіграло Київське Богоявленське братство, засноване 1615 р. Братства почали контролювати духовенство, особливо ієрархію, яка не дуже переймалася справами Церкви. Цю ініціативу братств підтримала Константинопольська Патріархія, яка надала їм право «ставропігії» (автономна церковна одиниця, яка підлягала безпосередньо патріархові). Це робило братства незалежними від влади місцевих єпископів.

Римська церква, а також польська королівська влада намагалися перетягнути православних у католицький табір. Крім релігійних мотивів, йшлося про тісніше з'єднання України з Польщею та протидію впливам Московщини. Ідея унії знаходила прихильників також серед православного духовенства, позбавленого прав, які мали католики. Тому певна частина духовенства під проводом єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького на Берестейському соборі 1596 р. проголосили з'єднання православної церкви з римською при збереженні своїх обрядових і канонічних особливостей.

Однак унію не прийняла значна частина українського народу. Боротьбу проти неї очолив князь Василь-Костянтин Острозький. Одночасно найбільшими оборонцями православ'я стали братства. Між прихильниками і противниками унії зав'язалася гостра полеміка, яка стимулювала літературну творчість і створила жанр так званої полемічної літератури.

Змагання на церковно-релігійному ґрунті — це тільки один аспект української проблеми кінця XVI — початку XVII ст. Власне у цей час боротьбу за національно-політичні прагнення українського народу і відродження його державності перебрали на себе люди, що йшли в незаселені степи, пограниччя польського і татарського володінь, де організовувалися у військові частини. Їх називали козаками.

Початки козацтва

З XV ст. в українських степах чимраз частіше з'являються «здобичники», які згодом поповнювалися втікачами від польського панування з його національно-релігійним переслідуванням і соціальною експлуатацією. На новій території їм довелося захищатися від нападів татар, і вони формуються в окремі озброєні групи, які не тільки відбивали наскоки татар, але й нападали на татарські загони чи їхні посілости. Цих відважних людей почали називати козаками. «Козак» — тюркське слово, що означало степового добичника, а також людину, яка бореться за свободу. Вперше цієї назви було вжито щодо українців у листі від 19 грудня 1492 р. Олександра, литовського князя, до Менглі-Гірея. Він інформував татарського хана про свій наказ «потрусити козаків», вихідців з Київщини і Черкащини, що розбили турецький корабель під Тягиною. Боротьба проти татар і життя, повне пригод, приваблювали до козаків відважних людей всіх станів (селян, міщан, шляхту), а серед організаторів козацтва були старости прикордонних міст (Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський, Бернард Претвич) та сини магнатів (Заславських, Корецьких, Збаразьких, Сангушків та інших). До козаків приходили і чужинці.

Запорізькі козаки жили на нижній течії Дніпра, за порогами, звідки і походить їхня назва. Їхнім провідником став Дмитро Вишневецький. У 1552—1554 рр. він об'єднав поодинокі групи козаків, створивши на острові Мала Хортиця козацький центр, військову формацію — Запорізьку Січ. У 1562 р. Вишневецького, що втрутився у молдавські справи, схопили турки і стратили у Константинополі.

Запорізька Січ була військовою організацією: козаки жили в куренях, їх очолював отаман або гетьман, який керував Січчю за допомогою козацької старшини. Важливі справи вирішували на козацькій раді — своєрідному народовладному козацькому парламенті, який демократично вибирав гетьмана і старшину.

Завдяки своїм успішним походам на Крим і турецькі посілости козаки стали відомими в Європі. У 1577 р. вони пішли походом на Молдавію і поставили там господарем свого ватажка Івана Підкову. У 1594 р. цісар Рудольф II вислав до запорожців свого дипломата Еріха Лассоту з пропозицією спільної війни проти Туреччини. З аналогічними пропозиціями до козаків приїздили послы від папи Климента VIII. Запорізькі козаки проводили свою політику незалежно від польського уряду. Вже в першій половині XVI ст. литовські князі і польські королі робили спроби використати козацьку силу для своїх цілей, намагаючись взяти їх під своє керівництво і контроль. Для цього вони запровадили 1572 р. «реєстр» — список козаків, що були в окремому загоні так званих «реєстрових козаків» і користалися певними привілеями (одержували платню, мали свою самоуправу під проводом коронного гетьмана та були звільнені від податків і повинностей). Їхнім центром було місто Трахтемирів, де містився арсенал і шпиталь. За короля Стефана Баторія реєстр збільшено до 600 козаків, з 1590 р. — до 1000, а згодом і більше. На противагу революційним тенденціям запорожців, тісно пов'язаних з селянством, реєстрові козаки репрезентували консервативні кола. Серед козацтва почалася соціально-станова диференціація. Однак реєстрові козаки часто приєднувалися до запорізьких і спільно вели боротьбу проти польського панування.

Наприкінці XVI ст. на Україні почалися козацько-селянські повстання проти соціальних, економічних і національних утисків польської влади. Перше повстання, очолене гетьманом запорізьких козаків Криштофом Косинським, відбулося у 1591—1593 рр. на Київщині та Волині, але закінчилося поразкою повстанців під П'яtkою біля Житомира.

Друге повстання, під проводом Северина Наливайка, набрало ще більшого розмаху і охопило майже всі українські землі. Повернувшись з походу проти турків у Молдавії (1594—1595), Наливайко виступив у 1595—1596 рр. проти польської влади на Україні. До його козацьких загонів долучилися селяни і міщани, а також реєстрові козаки з гетьманом Григорієм Лободою і полковником Матвієм Шаулою. Повстання почалося на Поділлі, повстанці зайняли Брацлав, Гусятин, Бар, Канів, Чер-

каси, перейшли на Волинь і в Галичину, де захопили Луцьке, а згодом — у Білорусії — Слуцьке, Могилів на Дніпрі. Польський уряд доручив придушити повстання коронному гетьманові С. Жолкевському, війська якого зазнали, однак, великих втрат біля Білої Церкви і в урочищі Гострий Камінь. Повстанці відійшли на Лівобережжя, де, потрапивши в оточення недалеко від міста Лубень, були жорстоко винищені, а виданий Наливайко після тортур був страчений 1597 р. у Варшаві. Смерть Наливайка стала легендою козацького героїства. Наливайкові приписують проект створення окремої козацької держави між Дністром і Богом (Південним Бугом).

Перші козацькі повстання, які відбувалися напередодні релігійної боротьби у зв'язку з Берестейською унією, посилили загальне невдоволення українського населення, і тоді козацтво почало виступати у ролі оборонця православної віри. На початку XVII ст. ситуація для українського козацтва була сприятливою. Польща потребувала козацької допомоги у боротьбі зі своїми сусідами: з Молдавією, у війні проти Швеції, а насамперед, у планах щодо Московщини. У цей час серед проводу козаків був здібний політичний, військовий і культурний діяч Петро Конашевич-Сагайдачний. Разом з запорожцями він уславився успішними морськими походами проти турків і татар, здобуттям їхніх міст в Криму (Каффи-Теодосії, Перекопу) та в Малій Азії, походами на Константинополь (1607—1617). Успіхи Сагайдачного у побороженні оттоманської агресії дозволили йому зайняти почесне місце в антитурецькій «Лізі Міліції Християнства» з центром у Західній Європі. Як гетьман (1614—1622) Сагайдачний провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових партизанських формувань на регулярне військо. Серед козаків було запроваджено порядок, ієрархію і дисципліну, їхнє число збільшено до 40 тисяч. З суто військової формації Сагайдачний трансформував козацтво у політичний чинник з державницькими цілями. Задля цього він співпрацював з міщанством і культурними діячами України. Сагайдачний переніс осередок козацтва до традиційної української столиці — Києва. Разом «з усім військом Запорізьким» він вписався 1620 р. до Київського Богоявленського братства, майбутнього освітнього осередку Київської Колегії — Академії. 1620 р. під протекцією Сагайдачного патріарх Теофан відновив православну ієрархію, висвятивши на митрополита Йова Борецького і чотирьох єпископів для Київської митрополії. Стосовно Польщі Сагайдачний проводив помірковану політику. Вимагаючи компенсації на церковно-релігійному відтинку, він допомагав королевічіві Володисла-

вові 1618 р. у його облозі Москви, а в 1621 р. разом з польським військом зупинив під Хотиним наступ турецького султана на Центральну Європу. Польща скористалася з козацької допомоги, але не виконала своїх зобов'язань. Крім того, після Хотинської битви більшість козаків виписано з реєстру, вони мусли йти працювати до польських панів.

Після Сагайдачного серед козацтва змагалися дві тенденції. Політику компромісу з польським урядом підтримали заможні козаки, українська шляхта і частина міщанства. Проти цього виступали широкі маси козацтва, колишні учасники Хотинської битви, демобілізовані без зайнят'я і забезпечення. Гетьман Михайло Дорошенко (1623—1628) пробував вести переговори з польським урядом, а тим часом використовував демобілізованих козаків у боротьбі проти Туреччини, організовуючи морські походи. Він також намагався підтримати антитурецьку фракцію серед татар у Криму. Польща старалася заборонити антитурецьку дію козаків, і тому в 1625 р. дійшло до зіткнення вільного Запоріжжя з польським військом над Куруковим озером біля Кременчука. Після цієї битви укладено компромісний договір з обмеженням реєстру до 6000 козаків, амністією повсталих козаків та заборонаю морських походів проти Туреччини. Але спокій не тривав довго — 1630 р. вибухнуло нове козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича-Трясила. Головні бої відбулися під Переяславом. Після них польський гетьман Конєцпольський провів переговори і збільшив реєстр до 8000. «Угодовська» політика гетьмана реєстрових козаків Івана Петражицького дозволила йому навіть вимагати, щоб козаків як окремий лицарський стан було допущено до виборів короля. На елекційному сеймі 1632 р. у Варшаві було визнано православну церкву, устійнено «Пункти заспокоєння народу руського грецької релігії», дозволено православним мати свою ієрархію. Київським митрополитом, якого визнала польська держава, обрано Петра Могилу. Новий митрополит провів ряд ініціатив і реформ, які дали можливість розквіту православної церкви, а разом з нею освіти і культури. Він є засновником Могилянської Колегії (1632), перетвореної 1700 р. в Києво-Могилянську Академію — важливий освітній і науковий осередок України і всієї Східної Європи. Ці реформи своїм розмахом створили період, який названо в історії України «Могилянською добою». Новий польський король Володислав IV ставився до українців дещо прихильніше, ніж Жигмонт. Він знову потребував українських козаків у своїх планах сісти на московський трон, але після невдачі в реалізації цих планів не виконав узятих зобов'язань. Козаки

далі тікали на Запоріжжя. Щоб їх спинити, польський уряд збудував 1635 р. замок у Кодаку, однак козаки під проводом гетьмана Івана Сулими зруйнували його. Серед загального невдоволення 1637 р. вибухнуло нове повстання — під проводом Павла Павлюка. У битві під Кумейками козаки були розбиті й примушені прийняти принизливі умови. Але навесні 1638 р. повстання відновилося на Лівобережжі. На чолі козаків стояли Дмитро Гуня і Яків Острянин-Остряниця. Після запеклих боїв повстання, однак, закінчилося капітуляцією під Старцем. Після цієї чергової козацької поразки польський уряд видав «ординацію», на підставі якої число реєстрових козаків обмежено до 6000, старшину відтепер призначав польський уряд, а вище командування складалося з польської шляхти. Козаки мали право перебувати тільки в Чигиринському, Корсунському і Черкаському староставах; запорожців оголошено поза законом, а для контролю над козаками відбудовано фортецю Кодак та збільшено число польського війська на Україні.

Кількаразові спроби українського козацтва стати в обороні покритвдженого селянства та обмежити наступ панів на українські землі закінчилися невдачею. З 1638 р., після усунення козацького чинника, настав період безмежного визиску безборонного селянства та польського панування — період, який польськими істориками названо «золотим спокоєм». Він тривав десять років, аж поки відновилася дія українського козацтва, цього разу в більших масштабах.

IV. ДОБА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1648 р.— кінець XVIII ст.)

Хмельниччина

Часи Хмельниччини — ці майже десять років перманентної козацько-польської війни — чи не найдраматичніший період української історії. За своїм розмахом та значенням для дальшої долі України він був одним із найважливіших етапів боротьби народу за незалежність.

Особливе значення для успіху українських сил мали військові та організаторські здібності, політична майстерність їхнього вождя Богдана Хмельницького (1648—1657).

Богдан Хмельницький вийшов на історичну арену як маловідомий, проте високоосвічений та загартований в боях з турками й татарами сотник реєстрових козаків. Безпосередньою причиною до виступу Хмельницького була особиста кривда, якої йому завдав чигиринський підстароста Данило Чаплінський. Він захопив родинний хутір Хмельницького в Суботові, до смерті побив його наймолодшого сина. Не отримавши сатисфакції в польському суді та у самого короля, Хмельницький подався на Січ, де підняв на боротьбу козаків, які й обрали його гетьманом.

Грунт для великого повстання 1648 р. був підготовлений нечуваним поміщицьким, господарським і релігійним утиском українського народу та козацької верстви. Козацько-польська війна, що почалася з народного повстання, дуже швидко поширилася на всю Наддніпрянщину. Урядовці, польські шляхтичі та ченці-езуїти, які не встигли втекти з територій, охоплених повстанням, нещадно винищувалися. Великими були жертви і серед євреїв, яких вважали прислужниками польської шляхти та ворогами православної віри.

Польські війська, кинуті на придушення повстання, були розбиті 16 травня 1648 р. у битві під Жовтими Водами, 26 травня 1648 р.— під Корсунем, а 23 вересня 1648 р.— під Пилявцями на Волині, де до козаків приєдналися повсталі селяни. Шлях на Варшаву був відкритий, але Хмельницький, зайнявши Західну Україну і обложивши у жовтні Львів та в листопаді

1648 р. Замість, з наближенням зими вирішив повернутися на Наддніпрянщину. Під час свого тріумфального в'їзду до Києва гетьман урочисто проголосив, що, почавши боротьбу з особистих причин, віднині продовжуватиме її в ім'я всієї України. Київські достойники вітали його як «Мойсея, спасителя, визволителя з лядської неволі».

У квітні 1649 р., коли стали зрозумілими плани Хмельницького відродити українську державу, незалежну від Польщі, польські війська, очолені новим королем Яном II Казимиром, перейшли у контрнаступ, але були розбиті 15 серпня під Зборовом. Ян Казимир був змушений підписати Зборівський мирний договір (18 серпня 1649 р.), за яким козаки здобували численні права. Однак поляки розірвали договір у 1651 р. і у битві під Берестечком (28 червня 1651 р.) за допомогою татар розбили козацькі війська. У Білій Церкві був підписаний новий договір (28 вересня 1651 р.), за яким значна частина України поверталася Польщі.

Розуміючи, що перемогти поляків можна лише військовою силою і намагаючись зміцнити своє політичне підґрунтя, Хмельницький вдався до дипломатичних заходів. У вересні 1650 р. він відправив велике козацьке військо до Молдавії, сподіваючись зробити молдавським господарем свого сина Тимоша. Гетьман намагався створити велику коаліцію, підтримувану Туреччиною, татарами та придунайськими князівствами (Молдавія і Валахія), до якої мали увійти Україна, Семигород (Трансільванія), Бранденбург та інші держави. Його метою було перебудувати Річ Посполиту на конфедерацію рівноправних держав — Польщі, Литви та України на чолі з новим королем Семигороду Ракоці II. Але цим планам не судилося здійснитись. Насамперед, збунтувалися молдавські бояри, а у 1653 р. помер син Хмельницького Тиміш. Прикрою несподіванкою під час облоги Жванцю стала зрада татар, що уклали з поляками сепаратний мир у вирішальний момент воєнних дій. Хмельницький відмовився від протурецької орієнтації та союзу з татарами і звернув погляд на Москву.

Цар Олексій Михайлович погодився допомогти Хмельницькому «в ім'я спасіння віри православної», сподіваючись повернути втрачені Московією території, що входили до складу Речі Посполитої, використати Україну як буфер між Росією і Туреччиною та загалом поширити зону свого впливу. 16 січня 1654 р. у Переяславі було підписано угоду про українсько-московський альянс, на підставі якої Україна приймала протекторат московського царя, залишаючись і надалі окремим державним організмом, зберігаючи свій політично-соціальний

устрій, власні адміністрацію, військо, фінанси. Польща реагувала на новий союз об'єднанням своїх сил з татарами. Військові дії увійшли в дальшу фазу. У тому ж 1654 р., тоді, коли українсько-московські війська успішно наступали у Білорусії, поляки, а особливо татари, спустошили Правобережну Україну. Роком пізніше Польща вже сама зазнала спустошливого нападу шведів, що скористалися з її ослаблення у війні з Україною. Передбачаючи неминучий крах Речі Посполитої, семигородський король Ракоці у союзі з козацькими полками Хмельницького вторгся у Польщу, щоб закінчити її розділ.

Зовнішня політика Хмельницького, особливо його зближення з Швецією, яка перебувала у стані війни з Москвою, викликала велике незадоволення московського царя. Хмельницький, у свою чергу, мав претензії до Росії, яка ввела свої закони у Білорусії, хоча народ там прагнув козацької форми правління. Мирні переговори Москви з Польщею у Вільні (серпень—жовтень 1656 р.) за спиною Хмельницького ще більше ускладнили українсько-російські відносини. Взаємні докори та непорозуміння настільки поглибилися, що гетьман був на шляху до розриву альянсу з Москвою. Водночас поразкою закінчився українсько-семигородський наступ у Польщі. Підкошений невдачами, важко хворий Хмельницький помер 6 серпня 1657 р. у Чигирині.

Гетьманщина

! По смерті Хмельницького козаки контролювали Київщину, Брацлавщину та Чернігівщину — територію з півтора мільйонним населенням. Майже половина земель, що до того належали польській короні, стали власністю Запорізького Війська. 33 відсотки земель належали козакам та українській шляхті, 17 відсотків — Церкві. Територія була поділена на 16 округів, відповідно до кількості розміщених на ній козацьких полків. Козацька старшина, що була спочатку виборною, перетворила згодом свої посади на спадкові. На чолі військово-політичної козацької формації стояв гетьман, що спирався на генеральну старшину, своєрідну раду міністрів. Нова політична формація називалася Запорізьким Війском. Росіяни називали її Малоросією, поляки продовжували називати Україною.

Прагнучи заснувати власну династію, Богдан Хмельницький заповів, щоб його спадкоємцем став шістнадцятирічний син Юрій. Однак дуже швидко виявилось, що юнак не здатний керувати державою, і на Корсунській раді 25 жовтня 1657 р.

гетьманом було обрано генерального писаря Івана Виговського. Виговський намагався відстояти незалежність України, але його пропольська орієнтація та дещо елітарна внутрішня політика викликали бунт козацьких мас. Цей бунт, таємно підтримуваний Москвою, очолили Мартин Пушкар та Яків Барабаш. Виговський придушив бунтарів, але Гетьманщина виявилася ослабленою як військово, так і політично. Розуміючи, що зіткнення з Москвою неминуче, гетьман розпочав переговори з польським королем про повернення України до складу Речі Посполитої. У вересні 1658 р. у Гадячі між Гетьманщиною і Польщею було підписано договір, згідно з яким Україна як Велике Князівство Руське входила до складу Речі Посполитої і творила, поряд з Польщею й Литвою, окреме державне тіло. Розцінивши підписання Гадяцького договору як початок війни, Москва послала в Україну велику армію, яка, однак, була розбита під Конотопом об'єднаними українсько-польськотатарськими військами. Проте політика Виговського викликала незадоволення, повставало багато козацьких полковників, (Іван Богун, Іван Сірко, Іван Безпалий). Відчуваючи втрату підтримки, гетьман Виговський у вересні 1659 р. сховався у Польщі.

Старшина, сподіваючись, що авторитет роду Хмельницьких допоможе припинити внутрішні конфлікти, обрала гетьманом Юрія Хмельницького (1659—1663). Москва, що направила в Україну нове військо, примусила молодого гетьмана переглянути статті Переяславської угоди. Нові домовленості були значним кроком у намаганнях росіян посилити свої позиції на українських землях: збільшувалося кількість урядовців та російських гарнізонів, гетьманові заборонялося вступати у зовнішньополітичні контакти без дозволу царя, обране козацьке керівництво затверджувалося Москвою. Розчарований Юрій Хмельницький у жовтні 1660 р. виступив на боці Польщі, допоміг розбити московські війська під Чудновом і підписав з Річчю Посполитою новий договір. Але лівобережні полки під командуванням Якіма Сомка залишилися вірними Москві й виступили проти Юрія Хмельницького. Неспроможний опанувати ситуацію і покласти край внутрішнім конфліктам, він на початку 1663 р. зрікся влади і постригся у ченці. Почався період перманентної спустошливої війни.

Руїна

У цей час, що дістав назву «Руїна», Україну було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську — на Правобережній Україні та московську — на Лівобережній, включно з Києвом. Турецька присутність відчувалася на півдні. Всі козацькі гетьмани у цей період залежали від підтримки тих чи інших зовнішніх сил. Гетьманська влада послаблювалася безперервними внутрішніми сутичками, соціальним напруженням між козацькими низами і старшиною, що прагнула монополізувати політичну владу та нав'язати їм трудові повинності. Але й серед козацької старшини, якою успішно маніпулювали могутні сусіди України, точилася внутрішня прихована боротьба, інтриги, мотивовані вузькими особистими цілями. Особливими майстрами соціально-політичної інтриги виявились надалі московські царі та їхні емісари. Щоб ліквідувати суверенність України, вони підбурювали народні маси проти козацької старшини, одночасно щедро роздаючи їй маєтності та привілеї в обмін за зраду інтересів української державності.

У цей період гетьманом Лівобережної України був Іван Брюховецький (1663—1668), Правобережної — Павло Тетеря (1663—1665). Обидва зажили недоброї слави чужинецьких поплічників. Тетеря, що тримався чіткої пропольської орієнтації, у 1664 р. спільно з поляками вторгся на Лівобережну Україну і спробував підняти козаків у похід на Москву. Але наступ зазнав поразки, і Тетеря повернувся на Правобережну Україну. Згодом репресії проти численних антипольських повстань на Правобережжі викликали настільки сильне незадоволення, що у 1665 р. Тетеря зрікся гетьманства і втік до Польщі.

На Лівобережній Україні Іван Брюховецький проводив цілковито московську політику. Він став першим українським гетьманом, що їздив до Москви, де віддав Україну під безпосередню владу царя, отримавши за це боярство, численні помістя та дочку князя Долгорукого у дружини. Брюховецький підписав у 1665 р. Московські угоди, які значно посилили російський контроль на Україні у політичній, військовій та податковій галузях. 13 січня 1667 р. Москва потай, без порозуміння з українцями підписала з Польщею Андрусівський мир, який закріплював розділ Лівобережної та Правобережної України між цими державами, а Київ передано Польщі. Ця угода, яка назавжди перекреслила переяславські домовленості Хмельницького, глибоко обурило українське громадянство. У відпо-

відь на промосковську політику гетьмана, його тиранію та сваволю російських урядовців і збирачів податку вибухнуло повстання проти Брюховецького та російських гарнізонів. Намагання Брюховецького очолити протимосковські виступи не мали успіху, і у червні 1668 р. він був убитий розгніваним на-товпом.

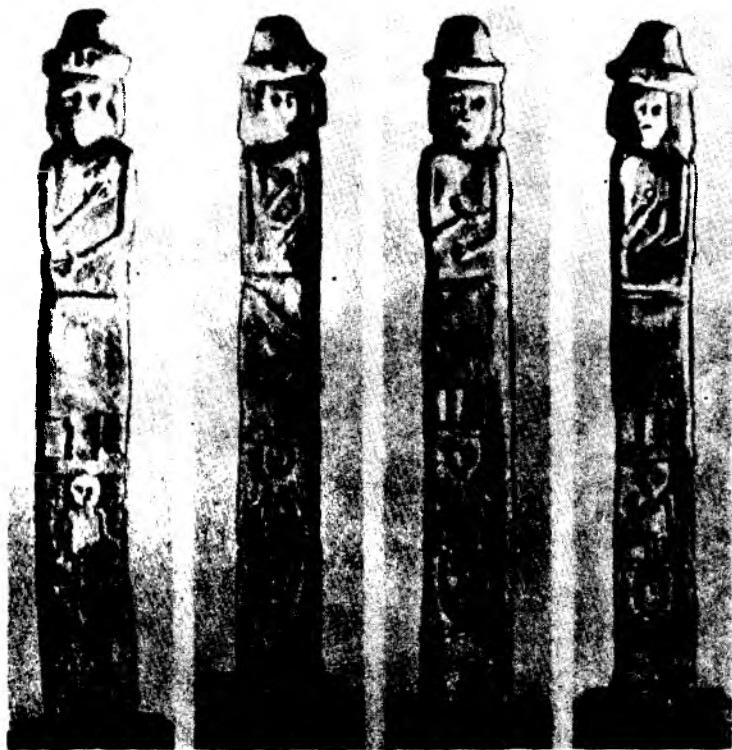
Петро Дорошенко (1666—1676), черкаський полковник та гетьман Правобережної України, намагався вберегти Україну від хаосу та відновити її незалежність. Після підписання поляками Андрусівського миру Дорошенко виступив проти них і вирішив об'єднати всю Україну під верховною гетьманською владою. Щоб забезпечити підтримку козацьких мас, він погодився регулярно скликати Військову Раду, а щоб зменшити залежність від всесильних полковників, підпорядкував безпосередньо собі наймані сердюцькі полки. Восени 1667 р. під тиском об'єднаних козацько-турецьких військ король Ян Казимир визнав суверенітет гетьманату на Правобережній Україні. Дорошенко вторгся також на Лівобережжя і після вбивства Брюховецького у 1668 р. був проголошений гетьманом всієї України. Але під час його відсутності на Правобережжі запорожці проголосили гетьманом Петра Суховія, а невдовзі поляки — Михайла Ханенка. Вирушаючи на приборкання самозваних конкурентів, Дорошенко залишив на Лівобережній Україні тимчасовим гетьманом Дем'яна Многогрішного (1668—1672). Проте Лівобережжя зайняло російське військо, і Многогрішний змушений був присягнути у 1669 р. московському цареві.

Україну знову було поділено. Ослаблений, Дорошенко чимраз частіше вдавався до допомоги турків (ще перед тим, у 1668 р., він визнав турецький протекторат). У 1672 р. його війська приєдналися до величезної турецько-татарської армії, яка відтяла від Польщі Поділля. Війська Дорошенка виступили на турецькому боці й у боротьбі з московським царем та новим гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем. Скомпрометований участю в мусульманських нападах та роздмухуванні громадянської війни, Дорошенко втратив підтримку козацьких мас і у 1676 р. підкорився Самойловичеві.

Щоб замістити Дорошенка у перманентній боротьбі між Москвою і Портою за Правобережну Україну, турки підтримали Юрія Хмельницького як нового правителя України. Бахчисарайський договір 1681 р. визначав велику частину півдня Правобережної України як нейтральну буферну зону між двома імперіями. Не потребуючи більше Хмельницького, турки

*Скитська пектораль.
IV ст. до н. е.*

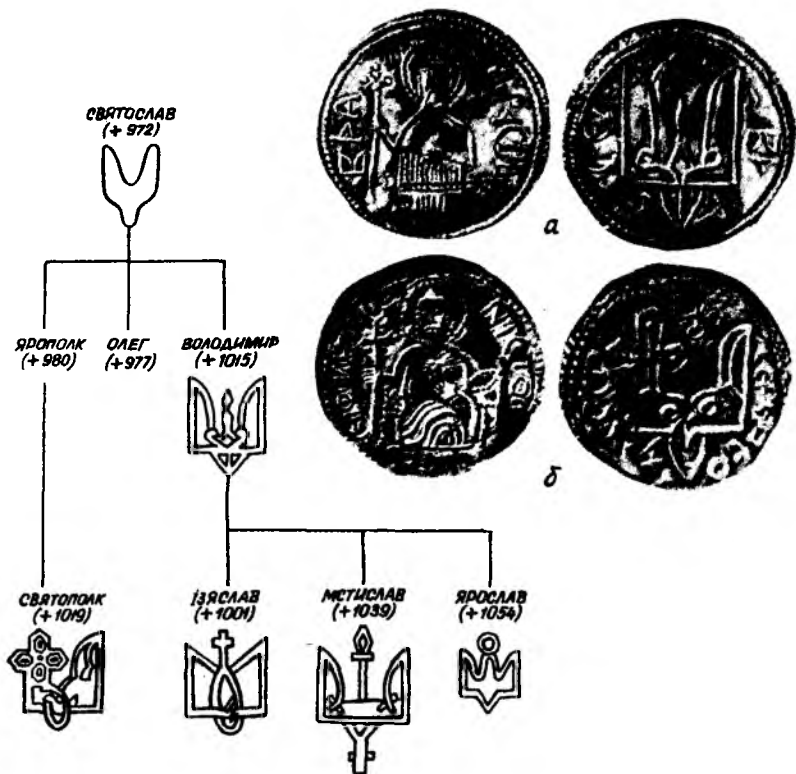
Збруцький ідол (Святовид). X ст.

Княгиня Ольга

Киян хрестять у Дніпрі

Генеалогічна схема давньоукраїнських княжих знаків (X—XI ст.) та зразків монет:
 а) срібняник князя Володимира; б) срібняник князя Святополка

Князь Володимир

Князь Ярослав з дітьми

Анна Ярославна, королева Франції

Борис і Гліб

Нестор-літописець

Золоті ворота Києва. Середина IX ст. (реконструкція)

ПИША . И ТОВА БИЖИМЪ БИ ПШО ПЛАВ БИМ КБИША ЧДО ПЕРЪ
 ИММО КЕСТВО ПЛАМА БЛАША ИЖИМЪ ДИ ПТИ МТОМША
 НАДЕЖАХЪ ПТРА ПИ . ДНА А О ЦНА

КИ ОУ ЦЕ Б РАТЬ ГА П А Ш А Х О Д И М . С О Г П О С Л А В О П Е Р И К И К И С Е

Руські воїни беруть половецькі вежі

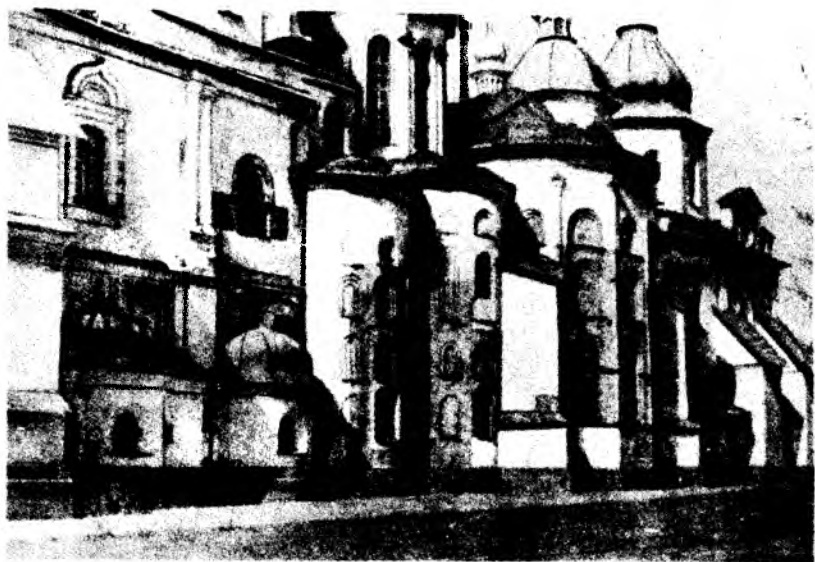

Князь Данило Романович

Князь Лев Данилович

Східний фасад Софіївського собору в Києві. 1037 р.

Успенський собор у Володимирі-Волинському. 1160 р.

*Портал церкви
святого Пантелеймона
в Галичі. XII ст.*

*Успенський собор
Киево-Печерської лаври.
1073—1078 рр.*

*Церква святого Миколи
у Львові. XIII ст.*

*Руїни Данилової башти
під Холмом*

Але самого Бога него і встидю і справе рливость і право посполити
того не зміняє і воб передь чинила мають і сті і в дошов нікого не
не чини шибачуть і воб великоє і правдивоб злощное хоробы ані в
наполді правліви присигаю і ставі ми боги помоги. А єстли бы
не справе рливи боги и а бьи. А писарь з мвсесті маєть порбсид
літ і рами и словы рбсими вєи листы выписы и позовы писати
а не шини і зымо і словы і а присигають маєть паврідь сво
пісати і стіми словы і присигаю павр Богу встроцьє і рико
му на поиди і в справе рливи в оудле Богачитого права писаного
и в оудлє мовєкьа и пошов і сторонь нікого не присадають і чини
і мвютьє будь записывати і радити і сті и поиди і вєрєи і пра

Фрагмент тексту з «Литовського статуту»

Київський князь
Олександр (Омелько) Володимирович

Князь
Василь-Костянтин Острозький

Видавничий знак
Львівського Успенського
Братства

Ілюстрація
до «Патерика Печерського».
1655—1658 рр.

Сур Аппіаz fofkz' toills gpiid
Roma Leonest

Tutor hoc Jigno Mohila
Pallas trit

Студенти Київської Академії

Петро Могила

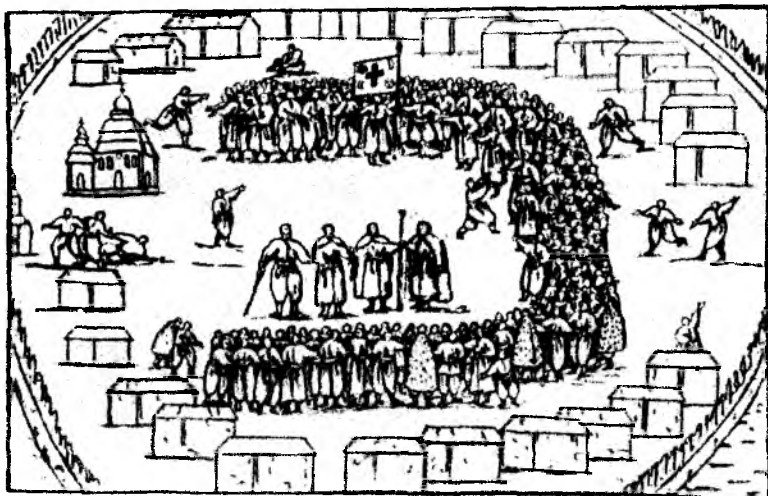
*Титульна сторінка
«Лексикону словенороського»
Памви Беринди. 1627 р.*

Петро Сагайдачний

Богдан Хмельницький

Козацька рада на Січі, XVIII ст.

Іван Вигівський

Петро Дорошенко

*Герб
Запорізького Війська*

Іван Мазепа

стратили його (1685). Паша став управляти Півднем України аж до Кам'янця-Подільського.

Від 1669 р. Лівобережна Україна входить до московської імперії, що забезпечувало їй захист від вторгнень турків, татар та поляків, які спустошували колись квітучу Правобережну Україну. Многогрішний, хоч і був затверджений у гетьманстві Москвою, не погоджувався бути маріонеткою царя. Про це яскраво свідчать його постійні домагання обмежити військовою присутністю Москви у Києві, Ніжені, Переяславі та Чернігові. З допомогою сердюцьких полків Многогрішному вдалося стабілізувати ситуацію в Україні, але гострі конфлікти зі старшиною призвели до його падіння.

Прихильне ставлення до Москви та добрі стосунки зі старшиною були основою політики гетьмана Івана Самойловича (1672—1687), наступника Многогрішного. Це дозволило йому гетьманувати п'ятнадцять років — небувалий для українських гетьманів строк. Щоб забезпечити прихильність старшини, Самойлович щедро роздавав своїм прихильникам землі й тим посилював зростання родової аристократії на Лівобережній Україні. Як і всі його попередники, Самойлович намагався поширити свою владу на всю Україну. Він посилював свій контроль над запорожцями і від 1674 р. боровся на боці Москви з Дорошенком та турками. Після невдачі спільного з росіянами наступу на Правобережну Україну Самойлович підтримав масовий перехід українців звідти на Лівобережну та Слобідську Україну. Московсько-польський договір 1686 р. підтвердив належність Правобережжя до Польщі і підпорядкував Запоріжжя безпосередньо цареві, а не гетьманові. Розчарований, Самойлович не взяв активної участі у московському поході на Крим 1687 р., за що був усунений і висланий до Сибіру.

Щораз більший вплив Росії на Україні позначився поступовим підпорядкуванням Москві Української православної церкви. У 1685—1686 рр. Київську православну митрополію підпорядковано Московській патріархії. Українська православна церква втратила свою самостійність і протягом віків зазнавала русифікації.

Після відвоювання Польщею в Туреччині Правобережної України та утвердження запорожцями своєї автономії під владою гетьмана залишилася лише третина колишньої держави Богдана Хмельницького. Гетьманщина кінця XVII ст. мала десять полків. Тоді як її автономна козацька військово-політична структура майже не зазнала істотних змін, на Лівобережній Україні відбувалися значні соціально-економічні зрушення.

Наприкінці XVII ст. старшина фактично усунула козацькі маси від прийняття важливих рішень. До послаблення ролі козаків призвели також економічні труднощі. Козаки брали участь у безперервних війнах кінця XVII — початку XVIII ст., але як вільні військові формування, а не як українське військо. Це послаблювало війська Гетьманщини, які на 1700 р. налічували лише 20 тисяч козаків. Крім того, озброєння, тактика та військове вміння козаків були застарілими. Ослаблена внутрішніми конфліктами, розчарована ставленням до українців Польщі та Туреччини, більшість козацького проводу вже не заперечувала проти союзу з Москвою, проте намагалася ще зберегти залишки прав, гарантованих Переяславською угодою 1654 р.

Доба Мазепи

У вирішальну фазу московсько-українські стосунки вступили під час гетьманства наступника Самойловича Івана Мазепи (1687—1708/09) — одного з найвидатніших політичних провідників козацької України. Це був володар з широкою освітою, який тривалий час проживав у різних країнах Західної Європи, знав кілька мов. Уславився Мазепа як знавець літератури, мистецтва та військової справи. Своїм політичним та дипломатичним хистом і культурою він підніс авторитет гетьманської влади. У соціальній політиці Мазепа робив ставку на старшинську еліту, роздавши їй понад 1000 земельних володінь; разом з тим він обмежив визискування нижчих верств населення. Царські щедроти зробили з Мазепи одного з найбільших багатіїв Європи. Велику частину своїх багатств він віддав на розбудову церков, культурних та освітніх інституцій. Взяв під опіку Київську Академію, прикрасив Київ новими величними храмами. Його простаршинська політика викликала незадоволення простолюття та запорожців і призвела навіть до повстання під проводом Петра Іваненка (Петрика), підтриманого татарами (1692—1696). Повстання це, однак, не мало успіху.

Однією з головних засад першого етапу політики гетьмана Мазепи було підтримування добрих відносин з Москвою. Він активно допомагав Петрові I в Азовській війні проти турків та татар у 1695—1696 рр., був радником царя у польських питаннях. Завдяки таким контактам Москва підтримала зайняття Правобережної України в 1704 р. — під час антипольських виступів козаків під проводом полковника Семена Палія. Україна знову була об'єднана під владою одного гетьмана.

Але у ході Північної війни 1700—1721 рр., де головними суперниками виступали Петро I і шведський король Карл XII, незадоволення українців московською владою зростало на Гетьманщині дедалі більше. Козацькі полки мали великі втрати в боях у Прибалтиці, Польщі, Саксонії. Цивільне українське населення повинно було утримувати московські війська та працювати на спорудженні військових укріплень. Реформи Петра I загрожували українській автономії та незалежності козацького війська від царської армії. Мазепа зрозумів згубність альянсу України з Москвою, хоча в силу обставин вів лояльну щодо неї політику. Під тиском незадоволеної старшини гетьман Мазепа почав сумніватися у доцільності дальшого зверхництва Москви. У 1705 р. польський король Станислав I Лещинський, союзник Карла XII, запропонував Мазепі включити Україну у Польсько-Литовську федерацію. У жовтні 1708 р., після того, як цар повідомив Мазепу, що не зможе підтримати його, якщо шведи і поляки вторгнуться в Україну, гетьман вирішив приєднатися до шведської армії Карла XII, що наступала на Україну. В переговорах з Карлом XII Мазепа поставив питання про створення Української держави. Влітку 1709 р. об'єднані війська шведського короля і Мазепи зіткнулися з армією Петра I в бою під Полтавою. Готуючись до цього вирішального бою, гетьман Мазепа намагався підняти народ на повстання, та через те, що йому доводилося тривалий час приховувати свої задуми, підтримка не була значною. На допомогу Мазепі, однак, прийшли запорожці під проводом кошового Костя Гордієнка. Щоб відомстити Мазепі за перехід на бік Карла XII, Петро I наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин. Зробив це з винятковою жорстокістю (були замордовані усі жителі) у листопаді 1708 р. російський князь Олександр Меншиков.

6 липня 1709 р. Карла XII і Мазепу розбито у Полтавській битві, вони змушені були втікати до Молдавії під владу Туреччини, де у всьому розчарований старий гетьман помер (3 жовтня 1709 р.). Близько 50 козацьких керівників — старшина, 500 козаків Гетьманщини і більш як 4000 запорожців супроводжували Мазепу до Бендер. Ці «мазепинці» були першими українськими емігрантами.

Петро I, здобувши перемогу, піддав Україну жорстоким репресіям. Багато повстанців заслано в Сибір. За царським наказом зруйновано Січ, як вогнище незалежного українського національного духу.

Весною 1710 р., після смерті Мазепи, рештки козацького війська у вигнанні обрали своїм гетьманом генерального писаря Пилипа Орлика. За нього була укладена конституція

Української держави — так звана Бендерська конституція. Орлик, підтриманий Карлом XII, вступив в антимосковський альянс з татарами та Портою і у січні 1711 р. вторгся разом з татарами і запорожцями, що приєдналися, в Україну. Після початкових успіхів наступ цей зазнав невдачі. Орлик мусів повернутися в еміграцію, де проживав спочатку в Швеції, Німеччині, а згодом в Туреччині. Помер в Ясах 1742 р. До кінця життя він підтримував зв'язки з Україною, широко інформував європейські кола про українську проблему.

Занепад автономії України

Лівобережна Україна. Після поразки гетьмана Мазепи з новою силою почав здійснюватися план дальшого підпорядкування Гетьманщини московському цареві. Це був тривалий і всеохопний процес, який то прискорювався деякими російськими адміністраторами, то сповільнявся, як під час війни з Туреччиною, коли було небезпечно викликати ворожість українців. Щоб ослабити опір українців, імперський уряд застосовував низку прийомів для поділу українських сил та панування над ними: всіляко роздмухувалося конфлікти між старшиною та гетьманом, між старшиною і селянством. Скарги селянства на гетьманський уряд використовувано як привід для втручання російської адміністрації.

У 1708 р. за згодою царя гетьманом було обрано Івана Скоропадського. За його гетьманства (1708—1722) контроль Москви над Україною значно посилювався. Всупереч встановленому порядку не було устійнено нового договору, і цар визнавав права українців тільки у загальному (Решетилівські статті 17 липня 1709 р.). Натомість Петро I призначив в Україні свого представника при гетьманові з правом контролю за діями гетьманського уряду. Для допомоги представникові царя вислано на Україну два військові полки. Гетьманський осідок був перенесений із Батурина до Глухова, ближче до російського кордону. Петро I почав з власної руки призначати полковників без затвердження їх гетьманом. Російський представник мав право призначати офіцерів нижчого рангу. Багато із призначених царем полковників з-поміж росіян або інших іноземців стали власниками українських маєтків, переважно відібраних у «мазепинців». Були також накладені обмеження на видання книг. У 1721 р. указом Петра I Києво-Печерській і Чернігівській друкарням заборонено друкувати всі інші книжки, крім церковних, та й ті треба було пристосовувати до російських

норм. З 1719 р. українцям було заборонено безпосередньо експортувати пшеницю та інші товари на Захід. Все повинно було відправлятися через Ригу та Архангельськ під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд. Російські купці отримали великі пільги у торгівлі з Гетьманщиною. В рамках репресивних заходів проти українського сепаратизму десятки тисяч козаків були відправлені на північ — на спорудження Ладозького каналу та будівництво нової столиці Санкт-Петербургу. Багато з них знайшло там смерть.

Останнім ударом по автономії Гетьманщини було заснування Петром I 29 квітня 1722 р. Малоросійської Колегії. Створена начебто для нагляду за фінансовими справами та розгляду скарг на порушення старшиною законів, Колегія підривала позиції гетьмана. Скоропадський рішуче протестував, але даремно. Незабаром, у липні 1722 р., він помер.

У 1722 р. владу перебрав як наказний гетьман чернігівський полковник Павло Полуботок (1722—1724). Між ним і генералом Степаном Вельяминовим, головою Малоросійської Колегії, почалася боротьба. Полуботок відмовлявся підкоритися Колегії і створював нові форми гетьманської адміністрації, в тому числі на юридичному відтинку, щоб не дати росіянам приводу до втручання. Аби зменшити незадоволення селян, гетьман намагався стримувати визискування їх старшиною. Але домагання Полуботка і старшини відновити права Гетьманщини і розпустити Малоросійську Колегію розгнівали царя, він збільшив повноваження Колегії. Незабаром Полуботок і автори петицій до царя були викликані до Санкт-Петербургу та ув'язнені. Полуботок у в'язниці помер. Інші були помилувані після смерті Петра I у 1725 р.

З ув'язненням Полуботка у Колегії були розв'язані руки. 1722 р. вона обклала прямим податком українське населення. Вельяминов, який вимагав, щоб росіяни в Україні, а між ними — всевладний Меншиков, також сплачували податок, втратив підтримку Санкт-Петербургу. Проте можливість нової війни з Туреччиною вимагала заспокоєння українців. З цієї причини імператор Петро II під впливом Меншикова скасував у 1727 р. Малоросійську Колегію і дозволив вибори нового гетьмана. Ним став миргородський полковник Данило Апостол (1727—1734).

Дипломатичні, військові та політичні права нового гетьмана були дуже обмежені. Знаючи, що намагання відродити колишню силу Гетьманщини з самого початку приречені на невдачу, Апостол скерував свої зусилля на використання та розбудову

наявних скромних можливостей. Він відновив право призначати генеральну старшину та полковників, значно зменшив кількість росіян та інших чужинців у адміністрації, підпорядкував собі Київ, який довгий час був під владою російських представників, обмежив число російських полків в Україні до шести. Таким чином Апостол затримав процес інтеграції Гетьманщини у структуру російської імперії.

Після смерті Апостола нова імператриця Анна Іванівна (1730—1740) заборонила вибір нового гетьмана і утворила так зване Правління Гетьманського Уряду (1734—1750). Перший голова нової інституції князь Олексій Шаховський отримав таємні інструкції поширювати думку про неефективність гетьманського правління та переконати українців, що вони виграють від ліквідації Гетьманщини. У життя українців у цей час впроваджено російські політичні звички, наприклад, інтриги та доноси, що стали обов'язковими («слово и дело»). За часів російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли Росія використала Україну як військовий плацдарм, козаки та селяни зазнали великих людських та матеріальних втрат. У 1743 р. була закінчена підготовка кодексу законів «Права, по которым судится малороссийский народ», започаткованого Апостолом. Проте цей кодекс так і не набув чинності.

Під час царювання Єлисавети I (1741—1762) її приятель та чоловік (з 1742 р.) Олексій Розумовський, звичайний козак, який став графом, переконав імператрицю розпустити Правління Гетьманського Уряду і відновити гетьманат зі своїм молодшим братом Кирилом Розумовським на чолі. Новий гетьман (1750—1764) проводив більшу частину часу в Петербурзі, де став президентом Академії Наук та відіграв велику роль при дворі та в уряді. У час його відсутності Україною управляла старшина, яка від кінця XVII ст. перетворилася, подібно як у Польщі, у спадкову великоземельну шляхту. Старшина змусила Кирила Розумовського видати у 1760 р. указ, що обмежував вільний перехід селян.

Розумовському вдалося розширити автономію України; завідування її справами і зносини з нею були передані з Сенату до Колегії Закордонних Справ. Київ і Запоріжжя знову підпорядковано гетьманові. Натомість надалі існував царський контроль над фінансами Гетьманщини. 1754 р. було скасовано мито на довіз і вивіз товарів, головне джерело прибутків гетьманату.

Допомігши Катерині II (1762—1796) прийти до влади, Розумовський повернувся на Україну. У жовтні 1763 р. він зібрав старшину на раду в Глухові. Було ухвалено петицію до імператриці з проханням відновити втрачені права Гетьман-

щини, дозволити скликання українського шляхетського сейму на польський зразок. Розумовський просив також встановити спадковість гетьманства для свого роду. Однак, керуючись своєю політикою уніфікації та централізації, Катерина II за порадою Г. Теплова, доглядача в українських справах, відхилила усі спроби забезпечити Україні більшу автономію. У 1764 р. вона змусила Кирила Розумовського відмовитися від гетьманства.

Кінець Гетьманщини

Катерина II продовжила започатковану Петром I політику централізації та русифікації України та інших частин імперії. У 1763 р. з частини земель Слобідської України та Нової Сербії була сформована Новоросійська губернія.

У 1764 р. відновлено Малоросійську Колегію, яка складалася на той час з чотирьох росіян та чотирьох українців. Завданням нового голови Колегії графа Петра Румянцева була поступова але неухильна ліквідація української автономії. Він нейтралізував українську знать, запрошуючи її на російську службу і роздаючи військові чини та титули. Румянцев провів статистичний опис України, що став основою для нової системи оподаткування. Непередбачені ускладнення, щоправда, виникли, коли на захист української автономії рішуче виступили у 1767 р. деякі українці — члени Законодавчої комісії. Після закінчення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. нищення української автономії вступило у новий етап. Російськими військами була зруйнована у 1775 р. Запорізька Січ. Розсіяні запорожці подалися за Дунай, у північну Добруджу, де створили нову, Задунайську Січ. Величезні простори на півдні України були включені до імперії як Новоросійська та Азовська губернії. Катерина II заохочувала заселення вільних територій німецькими, сербськими, болгарськими та іншими колоністами; наприкінці XVIII ст. для розвитку зовнішньої торгівлі засновано також кілька нових міст на півдні України і Чорноморському узбережжі (Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Маріуполь).

У 1781 р. знищено полковий (десять полків) адміністративний устрій України і Гетьманщину реорганізовано у три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське; частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У 1780 р. більша частина Слобідської України увійшла до Харківського намісництва, яке з 1796 р. пере-

творено в губернію. В усіх губерніях замість українських заведено російські адміністративні судові та податкові установи. У 1783 р. козацькі війська реорганізовано у десять кавалерійських полків російської армії. Того ж року в Україні введено кріпацтво, селян прикріплено до землі. Українська шляхта підтримала зміни, бо вони гарантували їй привілеї та права російського дворянства. Ці права були зафіксовані в «Жалованій грамоті» 1785 р. Українська Церква зазнала удару: її землі та селяни були секуляризовані, а 1786 р. закрито багато монастирів. Одночасно завдано рішучого удару тим культурним установам, якими опікувалася Церква.

Гетьманщина та козацький політичний і соціальний устрій перестали існувати.

Правобережна Україна. У 1714 р. Польща відновила своє панування над спустошеною і обезлюдненою Правобережною Україною. Колонізацію вільних земель проводили польські магнати, які володіли більшою частиною цих територій.

Селян із північно-західної України, особливо з Волині, приваблювали звільнення (від 15 до 20 років) від панщини та інших повинностей. З селянами йшли православні та греко-католицькі священики. Міста у значній мірі заселяли євреї (ремісники, корчмарі, купці). Дрібна польська шляхта найчастіше жила при резиденціях великих магнатів, а маєтками керували управителі або орендарі. Вищий соціальний щабель займало кілька родин найбільших магнатів, які володіли величезними латифундіями. Впродовж майже всього XVIII ст. Правобережна Україна не мала центральної влади, повновладними господарями тут були магнати і шляхта, що нещадно визискували селянство.

Козацтво було розв'язане сеймовою постановою ще 1699 р., і його відродження не було дозволене. Без козаків селяни не могли давати відсіч шляхті. Щоправда, час від часу піднімалися локальні повстання, очолювані селянами-втікачами. Повстанці укривалися у лісах і звідти нападали на поодинокі маєтки. Повстанців, яких з початку XVIII ст. названо гайдамаками, підтримували селяни. З часом це стало серйозною загрозою для польської шляхти, особливо із закінченням терміну звільнення від панщини, введенням кріпацтва та посиленням релігійного гніту.

Перше велике повстання гайдамаків вибухнуло 1734 р. у той час, коли Польща була втягнута у конфлікт з Росією. Друге повстання було у 1750 р. Найбільш численне та криваве — так звана «коліївщина» — у 1768 р. Її провідниками були запорожець Максим Залізняк і сотник Іван Гонта. Тисячі шляхти-

чів, євреїв та католицьких священників були знищені. Боячися, що «коліївщина» перекинеться на територію імперії, Росія послала на її придушення війська. Це було останнє повстання українських селян проти польського панування.

Російська експансія в Україні — домінуючий фактор цього періоду. Наприкінці XVIII ст. Катерина II продовжила політику експансії на південь до Чорного моря, до міжнародних торговельних шляхів. Це супроводжувалося колонізацією Південної України. Зростали міста, що швидко розвивалися. Крім ліквідації автономії Гетьманщини і її включення до загальноімперської структури, Росія у 1774 р. завоювала, а у 1783 р. остаточно приєднала Кримське Ханство, забезпечивши повний контроль над північним Чорноморським узбережжям. Під приводом захисту православного населення Росія активно втручалася і у польські справи, впливаючи на політику польського уряду. У 1772, 1793 і 1795 рр. було проведено послідовно три поділи Речі Посполитої між Росією, Австрією та Прусією. Внаслідок останнього поділу 1795 р. вся Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, яка контролювала відтепер 80 відсотків українських земель.

Решта належала монархії Габсбургів. Закарпаття увійшло до Австрійської імперії разом з Угорщиною у 1526 р., Галичина — після першого поділу Польщі у 1772 р.; Буковина, яка була здобута у Туреччини, поступово у 1774 р.; а 1786 р. увійшла також до складу Галичини.

Соціальні зміни

У XVII—XVIII ст. на Україні відбулися важливі соціальні зміни. На Лівобережжі з колишніх виборних старшин постала родова шляхта. На кінець XVIII ст. вона налічувала 2000 членів родин. Становлячи 1 відсоток населення, шляхта володіла 50 відсотками землі. Водночас занепав статус рядового козацтва. Позбавлене старшиною політичного життя і пов'язаних з цим прав, воно зазнало великих економічних труднощів. Багато козаків у XVIII ст., не маючи можливості продовжувати тривалу і дуже кошовну військову службу, ставали державними селянами. Про це свідчить зменшення чисельності козацьких військових частин: у 1650 р. — 50 тисяч козаків, 1669 р. — 30 тисяч, 1730 р. — 20 тисяч. Старшина і козаки не підлягали оподаткуванню. Вони часто досить успішно конкурували у торгівлі і мануфактурному виробництві з міською буржуазією, тим самим стримуючи зростання міського населення, що становило лише 4 відсотки.

Погіршувалися умови життя селянства. Після 1648 р. селяни стали вільними і жили окремими самоуправними громадами, не обтяжені якимись значними зобов'язаннями щодо Запорізького Війська. Проте з часом старшина, розширюючи свої земельні володіння, збільшувала й обов'язки селянства, зокрема панщину. У часи Мазепи селяни повинні були працювати на панщині пересічно два дні на тиждень. Вже через одне покоління панщина зросла до трьох і навіть більше днів. Остаточно селяни були закріпачені у 1783 р. Катериною II, яка своїм указом заборонила їм покидати пана з якої б то не було причини. Впровадження кріпацтва звело нанівець соціальні завоювання часів Хмельниччини. Українське суспільство перестало відрізнятися від соціальних систем з пануванням шляхти в сусідніх країнах.

V. УКРАЇНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ І АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ. НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (кінець XVIII ст.— 1917 р.)

Від кінця XVIII ст. до 1917 р. українці залишалися під владою чужих імперій. Під час цього тривалого періоду царський режим знищив усі прояви української окремішності, національної особливості.

За часів царювання Олександра I (1801—1825) російську присутність на Україні забезпечували військо та адміністрація. У 1830-х роках, за Миколи I (1825—1855), російська централізована адміністративна система охопила всю Україну. Скасування магдебурзького права у 1831 р. та «Литовського статуту» 1840 р. поклато край неросійському судочинству, виборам урядовців та місцевій автономії в Україні. Навіть самої назви «Україна» практично перестали вживати: Лівобережну Україну називали Малоросією, Правобережну — Юго-Западним Краєм, а Південну Україну — Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини, все більше поширювалася «малоросійська ментальність»: Україна вважалася дещо відмінною, але органічною частиною імперії.

Хоча відлуння французької революції та вторгнення Наполеона I у 1812 р. у Росію на Україні було слабким, з'являлися все ж таки таємні товариства, осередки «декабристів», що спробували здійснити першу в Росії революцію. У 1830 р. на Правобережній Україні вибухнуло антиросійське повстання, очолене польською шляхтою. Після придушення повстання у 1831 р. царизм посилив русифікацію Правобережжя. Жорстока русифікаційна політика, що її проводив генерал Дмитро Бібіков, вдарила і по поляках, і по українцях. Щоб зменшити вплив польської шляхти на суспільство загалом та у місцевому самоврядуванні зокрема, майно 3000 шляхетських родин було конфісковано, а 340 тисяч осіб позбавлено дворянства та депортовано на схід. Закрито Крем'янецький лицей, а натомість у 1834 р. відкрито російський університет у Києві. У 1839 р. багато греко-католиків на Правобережній Україні були вимушені перейти у православ'я. Щоб заручитися підтримкою селянства та відокремити його від шляхти, у 1847 р. Бібіков увів

«інвентарні правила», що обмежували обов'язки селян щодо їхніх власників.

Більшість із 2,4 мільйона західних українців Габсбурзької монархії на початку XIX ст. жили у Східній Галичині, інші — на Буковині та Закарпатті. Соціальна структура українського населення була досить простою: 95 відсотків його становили незаможні селяни. Налічувалося близько 2000 родин священиків. Вищі верстви становили переважно поляки або полонізовані українці. Абсолютною більшістю нечисленного міського населення були євреї.

Західна Україна, порівняно із Східною, що входила до Російської імперії, дуже відставала у соціально-економічному розвитку. Це був один із найбільш бідних регіонів Європи. Галичина увійшла до складу Габсбурзької імперії за часів Йосифа II, який розглядав її як лабораторію для своїх соціально-економічних та освітніх реформ. Найбільш значними із нововведень імператора були перетворення духівництва в цивільну службу, зменшення повинностей панщини та скасування особистої залежності селянина від дідича-поміщика. Однак, після смерті Йосифа II (1790) більшість його реформ, зокрема тих, що торкалися селянства, скасували консервативні наступники імператора.

Відродження національної свідомості

Відродження національної свідомості в Україні, як і в усій Східній Європі, почалося під впливом західних філософських систем, зокрема ідей Йоганна Гердера, французької революції та романтизму, а також внаслідок становлення української національної інтелігенції. Вищі навчальні заклади, відкриті для постачання режимові освічених службовців, сприяли її вихованню. Найбільш активним українське інтелектуальне життя було у Харківському університеті. У 1830-х рр. роль інтелектуального центру перебрав на себе Київський університет. Українська інтелігенція у Російській імперії спочатку була майже виключно шляхетською. Лише невелику її частину становили діти священиків, міських буржуа та козаків. Освічених людей було дуже мало. До 1861 р. Харківський та Київський університети випустили лише 4300 дипломованих спеціалістів. Згодом зросла загальна чисельність інтелігенції та відсоток у ній вихідців із простолюддя, зокрема з селян.

Зацікавлення української інтелігенції наприкінці XVIII — на початку XIX ст. національною історією, історіографією, ет-

нографією та фольклором характеризували важливу фазу кристалізації нації.

Розуміючи принципове значення рідної мови для формування національної свідомості, українська інтелігенція намагалася поліпшити її стан. Важливим здобутком під цим оглядом була публікація у 1798 р. «Енеїди» Івана Котляревського. Велике значення для пробудження національної свідомості мали наукові праці Михайла Максимовича та Ізмаїла Срезневського, професорів Київського і Харківського університетів. Незважаючи на свої досягнення у національній літературі та науці, українська інтелігенція початку ХІХ ст. далі розглядала Україну та український народ з регіональної точки зору, будучи переконана, що українськими сюжетами збагачує загальноросійську культуру. Однак відомі й винятки, наприклад написана у 10-х рр. ХІХ ст. «Історія Русів», що була пройнята глибоким патріотизмом і прагненням до державної самостійності українського народу. У 1840-х рр. постала нова генерація українських інтелектуалів. Їхнім центром став Київ. Серед провідних культурних діячів того часу — історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Василь Білозерський, а також Тарас Шевченко.

Тарас Шевченко (1814—1861) — найвидатніша постать у новій історії України. Втративши в ранньому дитинстві батьків, що були кріпаками, він поневірявся з двором свого пана Енгельгардта по різних містах імперії (Вільно, Варшава, Петербург), мимохідь осягаючи із фанатичною пристрасстю основи малярства. 1838 р. у Петербурзі зусиллями друзів та прихильників таланту був викуплений із кріпацтва. Вже вільною людиною закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв. Шевченко — один з неперевершених майстрів гравюри, який за досягнення в галузі графічних технік отримав звання академіка.

Проте з особливою силою проявився літературний талант Шевченка — патріота та мислителя. 1840 р. вийшла його перша книжка віршів «Кобзар», що стала національною Біблією українського народу в змаганнях до самовизначення, новітнім Катехизисом його національної свідомості. Перебуваючи в Україні, Шевченко приєднався до групи однодумців, які під проводом М. Костомарова заснували в 1846 р. у Києві Кирило-Методіївське Братство. Воно започаткувало політичне життя українців. Свої ідеологічні засади «братчики» висловили в «Книгах буття українського народу». Братство було швидко викрите, судовий процес і заслання його членів стали початком боротьби українських культурних кіл, що виступали на захист

національних прав та соціальної справедливості й поборювали імперську російську владу. З усіх «братчиків» найжорстокіше покарано Шевченка, який відбув десять років каторги із забороною писати й малювати. Тільки у 1857 р. вдалося друзям повернути його із заслання до Петербургу. Знеможений засланням та хворий, він незабаром помер (1861).

На Західній Україні, що перебувала під австрійським пануванням, національну інтелігенцію репрезентувало переважно греко-католицьке духовенство — єдина соціальна група, що мала право на вищу освіту. Із 43 українських книжок, виданих між 1837 та 1850 рр., 40 написали священники. Вперше рідною мовою зацікавилися у Перемишлі, де 1816 р. отець Іван Могильницький заснував релігійне товариство, яке займалося освітньою діяльністю та видавало українською мовою релігійну літературу. Багато для розвитку українського шкільництва зробив галицький митрополит Михайло Левицький. У 1830-х рр. центр національного життя перемістився у Львів, де молоде покоління під впливом Заходу перейняло ідеї романтизму, демократизму і лібералізму. Серед визначних пробудників були вихованці Львівської Семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький — так звана «Руська Трійця», що в 1837 р. уклали «Русалку Дністрову» — першу літературну збірку, видану в Галичині народною українською мовою.

Період реформ в Австро-Угорській і Російській імперіях

Прагнення до незалежної держави стає політичним пріоритетом у Західній Україні під час революції 1848—1849 рр., яка охопила Габсбурзьку монархію та велику частину Європи. Зіткнувшись з повстаннями в Угорщині, Габсбурги, налякані революційним підйомом у Галичині, намагалися заручитися підтримкою народних мас — скасували кріпацтво та скликали парламентське представництво. Ці події підштовхнули українців до політичної самоорганізації. Протестуючи проти спроб поляків репрезентувати все населення Галичини, українські кола заснували Головну Руську Раду як представницький орган. Українські делегати у червні 1848 р. взяли участь у Слов'янському Конгресі в Празі, де обороняли окремішність українського народу. Почався період перманентних польсько-українських політичних конфліктів у Галичині. Домагаючись автономії у всіх сферах життя, українці почали

видавати від 15 травня 1848 р. перший україномовний часопис «Зоря Галицька», відкрили освітньо-літературне товариство Галицько-Руська Матиця. Під українським тиском на владу відкрито при Львівському університеті катедру української філології. Українці створили міліційні відділи «Народна Гвардія», «Народна Самооборона», «Батальйон руських гірських стрільців». Галичина нав'язала контакти зі співвітчизниками на Буковині та Закарпатті. Під час революційних подій «Весни народів» пробудилася до національного життя й українська Буковина, де народний бунтар Лук'ян Кобилиця, посол до австрійського парламенту, виступав за політичну автономію краю.

Таким чином, революційна ситуація 1848 р. допомогла українцям на західних землях вперше від XVIII ст. виступити як окрема нація.

Поразка Росії у Кримській війні 1853—1856 рр. засвідчила значне відставання імперії і змусила Олександра II розпочати соціально-економічні реформи. Найважливішим було скасування у 1861 р. кріпацтва. Це мало велике значення для українців, 42 відсотки яких були кріпаками (проти 35 відсотків — у Російській імперії). Інші реформи Олександра II 1860-х — початку 1870-х рр. XIX ст. змінили адміністративну (введено земства) та судову системи, зробили доступнішою для народу вищу освіту; запроваджено загальну військову повинність, а час військової служби обмежено до чотирьох—п'яти років.

Соціально-економічні зміни

До кінця XIX ст. економічний стан українського села постійно погіршувався. Високий викуп землі, яку оцінено дорожче за дійсну вартість, податки, брак землі зруйнували селянство. Швидке зростання чисельності населення вимагало нових земель, і багато українських селян змушено емігрувати до азіатських районів Російської імперії (Зелений Клин, Туркестан, Сибір). Станом на 1914 р. близько 2 мільйонів українців залишилися там на постійно. Парадоксально, але така ситуація не перешкождала Україні бути «житницею Європи». Найбільші поміщики спромоглися перетворити свої маєтки на модернізовані господарства, що забезпечували продукцією всеросійський та закордонний ринки. 90 відсотків експортованої Росією пшениці вивозилося з України. Правобережна Україна, де цукрові буряки були домінуючою культурою, продукувала 80 відсотків цукру в Російській імперії.

Скасування кріпацтва відкрило шлях індустріалізації та модернізації економіки. Першу залізницю було прокладено у 1866—1871 рр. між Одесою та Балтою для вивозу зерна. З розвитком мережі залізниць величезну кількість сировини почали вивозити до Росії в обмін на готову продукцію. Економіка України, яка досі була відносно незалежною від російської і самодостатньою, все більше інтегрувалася у загальноімперську. Розвиток залізничного транспорту вимагав вугілля та заліза. Між 1870 і 1900 рр. Донецький вугільний басейн та Криворізький залізрудний басейн стають найбільш розвиненими індустріальними регіонами Російської імперії. Інвестовані іноземним капіталом та державними субсидіями видобувні центри у 1900 р. давали 70 відсотків вугілля і більшу частину залізної руди імперії. У 1914 р. тут налічувалося 320 тисяч робітників.

У XIX ст. швидко зростають українські міста. Між 1860 і 1897 рр. населення Одеси, найбільшого міста України, збільшилося з 113 тисяч до 404 тисячі мешканців, Києва — з 55 тисяч до 248 тисяч, Харкова — з 50 тисяч до 174 тисячі. У 1897 р. 13 відсотків населення України проживало у 113 центрах, що мали статус міста.

Характерним аспектом індустріалізації та урбанізації було те, що вони мало торкнулися українців, які становили у 1897 р. 73 відсотки загальної кількості населення і тільки 30 відсотків міського. Лише трохи більше 5 відсотків українців проживало в містах, тоді як відповідний показник для росіян, що жили на Україні, становив 38 відсотків, для євреїв — 45 відсотків. Мало українців було і серед інтелігенції: 16 відсотків юристів, 25 — учителів, менше 10 відсотків письменників та митців. Росіяни у 1897 р. становили 12 відсотків населення, переважно це були гірники, металурги та адміністративні службовці. Швидко зростала єврейська меншість, що досягла майже 8 відсотків загальної кількості населення (у Російській імперії загалом — 4 відсотки) і домінувала у торгівлі та банківській справі. Поляки, що, як і євреї, мешкали переважно на Правобережній Україні, становили близько 6,5 відсотка населення.

Зародження націоналізму та соціалізму

Після смерті Миколи I у 1855 р. посилювався український національний рух. Його активізація була результатом лібералізації політичного режиму в роки правління Олександра II.

Наприкінці 1850-х рр. закінчилися терміни покарання членів Кирило-Методіївського Братства. У Петербурзі та Києві нова генерація українських активістів, здебільшого студенти, організували культурні товариства, так звані «громади». Петербурзька громада на чолі з Пантелеймоном Кулішем і Василем Білозерським у 1861—1862 рр. видавала журнал «Основа». Особливістю Київської громади було те, що до неї пристала невелика група польських чи сполонізованих дворян, які, відчуваючи «класову вину» за тяжке становище селянства, вирішили наблизитися до народу. Очолював їх Володимир Антонович. Часто їх називали «хлопоманами». Наприкінці 1860-х рр. громади виникають у Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції членів громад називали «українофілами».

Культурна та наукова діяльність українофілів викликала гнів консервативних кіл Росії та уряду, які закидали громадам тенденції до українського сепаратизму. У відповідь на зростання українського національного руху міністр внутрішніх справ Петро Валуєв так званим «Валуєвським циркуляром» (липень 1863 р.) заборонив видання українською мовою наукових, релігійних і освітніх праць, а також діяльність недільних шкіл. Зразу після цього громади було розпущено, а багатьох їх членів заслано. Через десять років український рух, знову очолюваний Володимиром Антоновичем, відновив свою діяльність нелегально. У Києві було засновано Стару Громаду, названу так, щоб відрізнити її від нових, що створювалися студентами. Стара Громада розвинула свою культурну діяльність і в 1873 р. взяла під опіку Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства, який опублікував низку важливих українознавчих матеріалів.

З огляду на великі труднощі в організації національного культурно-наукового життя в рамках Російської імперії, наддніпрянські діячі звернули свої погляди на Галичину, де конституційний режим Австро-Угорщини створював значно ширші можливості для національного руху. Тому протягом наступних п'ятдесяти років, аж до російської революції 1905 р., Галичина буде центром політично-громадської активності, П'ємонтом українського національного відродження. Як подію загальноукраїнського значення слід розглядати заснування у Львові в 1873 р. Товариства імені Шевченка, яке 1893 р. реорганізовано в Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ). Його фундаторами-засновниками стали Олександр Кониський, Дмитро Пильчиков, поміщиця Єлисавета Милорадович-Скоропадська та Михайло Жученко. З галичан серед засновників

Товариства були отці Степан Качала, Корнило Сушкевич та інші.

У 1876 р. Олександр II, стурбований зростанням українського національного руху, так званим Емським указом заборонив не тільки видання, але й ввіз україномовної літератури.

Багато діячів, зокрема один із найактивніших членів Старої Громади Михайло Драгоманов, були змушені емігрувати за кордон. З Женеви Драгоманов та інші емігранти обороняли українські культурні й соціально-економічні інтереси та відстоювали соціалістичні ідеї в журналі «Громада» (1878—1882), який нелегально перевозили в Україну.

З посиленням радикальних ідей у колах інтелігенції питання відносин між українофілами і революціонерами, як і «українське питання» загалом, виходять на перший план. Багато революціонерів в Україні, зокрема Андрій Желябов, Дмитро Лизогуб, Валеріан Осинський, Михайло Кибальчич, вважали, що в майбутньому у всесвітньому соціалістичному суспільстві повинні зникнути національні відмінності. Між соціалістами і українофілами через розходження у поглядах стався розкол.

Першими марксистами в Україні були економіст Микола Зібер та Сергій Подолінський, співробітник Драгоманова. Однак лише у 1891—1892 рр. у Києві з'являється перша марксистська формація — Російська Соціал-Демократична Група.

Політичне пожвавлення, що охопило від початку 1890-х рр. усю Російську імперію, спричинило появу низки нелегальних українських політичних організацій: Братство Тарасівців (1891—1898), Загальну Українську Безпартійну Демократичну Організацію (1897—1904) під проводом Володимира Антоновича. Особливе значення мала Революційна Українська Партія—РУП (1900—1905), яка виступала з активними закликами до революції і на початках своєї діяльності висунула ідею самостійності України. Серед інших українських політичних формацій були Українська Соціалістична Партія (1900—1903), Українська Народна Партія (1902—1907), Українська Демократична Партія (1904—(905) і Українська Радикальна Партія (1904—1905) — останні дві у 1905 р. утворили Українську Демократично-Радикальну Партію, Українська Соціал-Демократична Спілка (1904—1913). У 1905 р. члени РУП створили Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію, яка разом з Українською Партією Соціалістів-Революціонерів відіграла важливу роль у створенні української держави в 1917 р. Координаційним політично-культурним

осередком стало Товариство Українських Поступовців (1908—1917) на чолі з Михайлом Грушевським.

Розвиткові українського національного руху великий поштовх дала революція 1905 р. Було дозволено видавати україномовну літературу, організовувати українські культурні товариства та установи. З ініціативи українських наукових діячів Петербурзька Академія Наук покликала 1905 р. комісію під головуванням Олексія Шахматова, яка склала декларацію «Про скасування обмежень малоруського друкованого слова». Декларація жадала волі друку для українців своєю мовою. Внаслідок цього у 1906 р. кількість українських періодичних видань зростає з двох до 18. З'явилися численні українські видавництва, культурні товариства «Просвіта», музичні й театральні групи, кооперативи. Ці нові заходи були конче потрібні для того, щоб підняти освітній та культурний рівень українського населення, адже на 1897 р. лише 13 відсотків населення вміло читати й писати.

Після революції 1905 р. вперше почав працювати парламент Російської імперії — Державна Дума, у якій організувалася українська фракція депутатів: в 1906 р. налічувалося 40 членів під проводом Іллі Шрага і 47 членів — у 1907 р. Українські представники домагалися національної автономії України. Однак у 1908 р. знову почалися репресії проти українського національного руху.

Незважаючи на важкі обставини 1876—1905 рр., розвивалися українська історіографія, мовознавство, література, фольклор, наука, мистецтво, церковне життя, економіка. Засновано багато наукових установ. У 1890 р. український театр нараховував п'ять професійних труп, кожна з них мала від 20 до 30 вистав, що з успіхом йшли на сценах міст усієї імперії.

Розвиток у Західній Україні

Галичина як адміністративна одиниця Австро-Угорської імперії (так зване Королівство Галіції і Лодомерії) була штучним витвором, оскільки включала етнічно українські землі Східної Галичини з центром у Львові та Західної (польської) з центром у Кракові. Панівна польська верхівка чинила рішучий і успішний опір намаганням українців адміністративно розділити Галичину й об'єднати Східну Галичину з Північною Буковиною в окрему адміністративну одиницю з переважачим українським населенням, бо такий розділ загрожував польській гегемонії в краю.

У 1900 р. у Східній Галичині проживало 4,7 мільйона чоловік, з яких близько 63 відсотки становили українці, 23 — поляки, 13 відсотків — євреї. Більш ніж 90 відсотків українців у Галичині були селянами. Нещадно визискувані польськими власниками землі, самі селяни були дуже бідними, здебільшого мали менше п'яти гектарів, жили у постійних боргах та позиках, що їх давали переважно єврейські лихварі (річна процентна ставка звичайно — 41—104 відсотки, іноді доходила до 500 відсотків). Селянство було вимушене продавати свою землю на публічному торзі. Брак промисловості (за винятком Дрогобицько-Бориславського регіону) не давав альтернативи у виборі праці. Все це спричинило велику еміграцію з Галичини. Між 1890 і 1914 рр. більш як 500 тисяч українців емігрували до Канади, США, Південної Америки.

Після призначення у 1849 р. губернатором Галичини графа Агенора Голуховського політичне становище українців значно погіршилося. Після австро-угорського порозуміння 1867 р. польська шляхта повністю контролювала Галицький сейм, що був відновлений у 1861 р. Відень не втручався у галицькі справи, якими фактично керували поляки. Розчарована ставленням Габсбургів, посиленням польських впливів, зневірена у власних силах, велика частина українського духовенства та вищих верств, які контролювали більшість українських інституцій, від 1860-х рр. переорієнтовується на Росію, сподіваючись на її підтримку. Однак русофільські тенденції, спроби зв'язати українців Галичини з російським царем, російською культурою та російською етнічною спільнотою викликали сильний протест студентства, молодого духовенства та нової генерації інтелектуалів. Маючи Шевченка та українофілів Східної України, а також «Руську Трійцю» за ідеал, галицькі народовці виступають за рідну мову та культуру, шукають тісніших контактів з селянством, обстоюють окремішність українського народу.

У 1880-х рр. невелика група молодих інтелектуалів на чолі з Іваном Франком та Михайлом Павликом, вважаючи, що ні народовці, ні русофіли не цікавляться у достатній мірі соціально-економічними проблемами селянства, приймає під впливом Михайла Драгоманова програму, що поєднувала соціалізм з українськими національними проблемами. Згадана група заснує 1890 р. Українську Радикальну Партію. У лоні цієї партії вперше в історії української політичної думки був сформульований постулат політичної самостійності України (Вячеслав Будзиновський та Юліан Бачинський, 1890—1895 рр.).

Незважаючи на політичне обмеження внаслідок сильних польських позицій, українці Галичини належали до конституційної монархії, яка забезпечувала право спілкування і висловлювань набагато ширше, ніж Російська імперія. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. поживається національний рух на західних землях. Засноване народовцями у 1868 р. для освіти селян товариство «Просвіта» на початку ХХ ст. значно розширило свою діяльність. На 1914 р. «Просвіта» опікувалася 3000 читалень і налічувала близько 37 тисяч членів. У 1894 р. засновано спортивне товариство «Сокіл», у 1900 р. — товариство «Січ». У 1914 р. ці товариства налічували більш як 50 тисяч членів. Від 1880-х рр. активно розвиваються українська кооперація, видавнича справа. У 1913 р. виходило 80 українських періодичних видань (66 — у Галичині, вісім — на Буковині, чотири — у Закарпатті, чотири — у Відні та Будапешті). Все це сприяло відродженню національної свідомості українців, розвитку зв'язків інтелігенції з селянством.

У 1894 р. приїзд з Києва Михайла Грушевського, що очолив катедру історії України Львівського університету, знаменував початок нового періоду української науки. Під головуванням Михайла Грушевського (з 1897 р.) Наукове Товариство імені Шевченка стало найважливішим осередком національної науки, справжньою українською академією наук. Величезні заслуги в організації і піднесенні національного життя належали Андрію Шептицькому, митрополитові (з 1901 р.) Греко-Католицької Церкви.

З розвитком різних ідеологічних течій та зростанням потреби в належному представництві у парламенті виникають у Західній Україні нові політичні партії: Українська Радикальна Партія (1890), Національно-Демократична Партія (1899), Українська Соціал-Демократична Партія (1899), Католицький Русько-Народний Союз, заснований 1896 р. і перетворений 1911 р. в Християнсько-Суспільну Партію. Русофіли у 1900 р. утворюють Рускую Народную Партію.

Завдяки успіхам на освітньому, релігійному, культурному, економічному відтинках Галичина стає центром українського національного руху. Намагання польських кіл перешкодити посиленню українських позицій призвели до ворожості між двома спільнотами. Найгострішими проявами цієї ворожнечі були зіткнення між українськими і польськими студентами Львівського університету, під час яких було вбито українця Адама Коцка (1910), та вбивство українським студентом Мирославом Січинським намісника Галичини Анджея Потоцького (1908). Подібно як у Галичині, 300 тисяч українців на

Буковині досягли помітних успіхів в освіті, забезпечили значне представництво у Віденському парламенті. Натомість 500 тисяч українців Закарпаття під угорським пануванням стикалися у своїх національних прагненнях з великими труднощами через урядову політику мадяризації та русофільські тенденції нечисленної інтелігенції.

Україна під час Першої світової війни

Поділена між двома головними противниками, Україна вже від початку першої світової війни зазнала великих руйнувань. Близько 3 мільйонів українців воювали у складі російської армії, 250 тисяч — у складі австрійської. Декілька найбільших битв на Східному фронті відбулося в Галичині. Більша частина Західної України постраждала від безперервних наступів та окупацій.

Усвідомлюючи непримиренну ворожість російського царизму до ідей суверенності України, а також відносну толерантність Австро-Угорщини до ідеї української автономії, ще напередодні війни західні українці запевнили австрійський уряд у своїй лояльності. Коли вибухнула війна, у Львові з представників політичних формацій було сформовано Українську Головну Раду під проводом Костя Левицького, що змагалася за українську державу над Дніпром, поборюючи царську Росію. Галицька молодь гаряче відреагувала на заклик творити національні збройні сили. Вперше в новітній історії було сформовано українські військові частини — добровольчий легіон Українських Січових Стрільців. Налякана величезним впливом добровольців, австрійсько-польська верхівка Галичини домоглася, щоб набір до легіону обмежити 2500 вояками. Українські Січові Стрільці пройшли бойове хрещення у битвах в Галичині та Карпатах під час російського наступу 1914—1915 рр. Після окупації Галичини російськими військами у Відні 1915 р. засновано Загальну Українську Раду — координаційний орган, до якого увійшли 21 представник від Галичини, сім — від Буковини, а також три члени Союзу Визволення України (емігрантської організації східних українців, що намагалася з допомогою Німеччини та Австро-Угорщини здобути незалежну українську державу). Маючи широку сферу впливів, це представництво всіх українців у Австрії продовжило здійснення програми Української Головної Ради, а саме: створення самостійної держави на Наддніпрянщині та автономії для українців у межах Австро-Угорщини.

Перед окупацією Галичини та Буковини російськими військами у вересні 1914 р. австрійці та угорці, що відступали, за підозрою у проросійських симпатіях заарештували і стратили без суду сотні українців. 30 тисяч галичан і буковинців було інтерновано у концтаборах, зокрема у Талергофі в Австрії.

Вірна своїй імперській політиці російська окупаційна влада жорстоко нищила українське організоване життя в Галичині та Буковині. В рамках політики русифікації окупаційна адміністрація, зокрема, закрила українські установи, в тому числі «Просвіту» та НТШ, розгромила їхні бібліотеки та музеї, редакції українських часописів, заборонила вживання української мови. Тисячі українців депортовано на схід. Почалася кампанія проти Української Греко-Католицької Церкви, насильно насаджувалось в Галичині православ'я. Митрополита Андрія Шептицького арештовано й вислано до Росії. У 1915 р. Західна Україна була знову відвойована Австро-Угорщиною. На решті українських земель, що перебували під Росією, будь-яка політична та культурна діяльність була заборонена до початку революції 1917 р.

VI. ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 1917—1920 рр.)

Становлення третьої української держави після двох попередніх — княжої та козацької — відбувалося в умовах великих катаклізмів в окупаційних Російській і Австро-Угорській імперіях. Цю третю, модерну українську державу підготовлено попередніми етапами національного відродження ХІХ ст. та зародженням новітньої політичної думки і дії на початку ХХ ст. Події Першої світової війни, ослаблення окупаційної влади і, нарешті, розклад Російської імперії через внутрішні потрясіння соціального порядку та завдяки політичному і національному ферментові поневоленних народів полегшували становлення української держави.

На третьому році війни багатонаціональні імперії — Російська, Австро-Угорська, Турецька — виказали внутрішню слабкість і відцентрові тенденції. Поразки російської армії на фронтах та харчові труднощі послужили безпосереднім приводом заворушень у Петрограді, що почались 8 березня 1917 р. Проте причиною невдоволення народу було, насамперед, загальне важке становище робітництва і малоземельного селянства. Заворушення переросли в революцію — 12 березня 1917 р. цар Микола II зрікся престолу. Ситуацію використали опозиційні політичні партії: конституційно-демократична, соціал-демократична (меншовики) і соціалісти-революціонери, які 15 березня 1917 р. створили Тимчасовий Уряд (Временное Правительство); в опозиції до цього уряду залишилися більшовики, які виступали від імені Ради Робітничих і Солдатських Депутатів. Загалом революційні події в Росії мали анархістський характер, і Тимчасовий Уряд був неспроможний опанувати ситуацію та втримати порядок.

Українська Центральна Рада

З революційної ситуації скористалася також Україна, яка, крім соціальних домагань, на перший план поставила національно-політичні постулати. 17 березня 1917 р. у Києві зібралися представники різних політичних партій, громадських, культурних, професійних установ та товариств і створили Ук-

раїнську Центральну Раду — спершу як всеукраїнську загальногромадську репрезентацію і координаційний центр. Українська Центральна Рада обрала головою Михайла Грушевського, який 27 березня повернувся із заслання до Києва і перебрав провід у ній. Вже 22 березня 1917 р. Центральна Рада видала відозву «До українського народу», в якій закликала зберігати спокій, поборювати анархію та гуртуватися в політичні, культурні та економічні товариства — спілки. 1 квітня 1917 р. в Києві організовано велику маніфестацію з участю близько 100 тисяч людей, на якій Михайло Грушевський домагався автономії України. Впродовж квітня реорганізувалися і почали активні дії українські політичні формації: Товариство Українських Поступовців, що перетворилося в Союз Автономістів-Федералістів (з вересня 1917 р. — Українська Партія Соціалістів-Федералістів — УПСФ, яку очолив Сергій Єфремов), Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія (УСДРП) під проводом Володимира Винниченка, Українська Партія Соціалістів-Революціонерів (УПСР), яка тісно співпрацювала із Селянською Спілкою, становою (синдикальною) формацією. Очолив УПСР Микола Ковалевський. Деяко пізніше, наприкінці 1917 р. оформилася Українська Партія Соціалістів-Самостійників (УПСС), в якій активними були військові елементи, що на початку революції заходилися в справі заснування українських військових формацій (29 березня 1917 р. створено Український Військовий Клуб імені гетьмана Павла Полуботка під проводом Миколи Міхновського) і домагалися проголошення самостійної України. Консервативні елементи оформилися в травні 1917 р. в Українській Демократично-Хліборобській Партії (УДХП), їхнім ідеологом був Вячеслав Липинський. За Української Центральної Ради важливу роль відігравали УСДРП і УПСР, меншу — УПСС і УДХП; УПСФ розпоряджалася фаховими кадрами.

Важливою подією в першій фазі революційних подій на Україні було скликання Українською Центральною Радою Всеукраїнського Національного Конгресу, що відбувся у Києві 17—21 квітня 1917 р. за участю 900 делегатів від політичних, культурних і професійних організацій усєї України. Конгрес визнав право санкції нового устрою за Всеросійськими Установчими Зборами (конституанта), вимагаючи федеративного, демократичного ладу в Росії, автономії України, визначення її території, участі представників України в майбутньому міжнародному конгресі миру. Конгрес переобрав Центральну Раду у складі 150 членів: представників губерній, міст, політичних, громадських і культурних організацій. Провід Цент-

ральної Ради обрано у складі: Михайло Грушевський — голова, Володимир Винниченко і Сергій Єфремов — заступники голови. За своїм обсягом конгрес був своєрідними українськими установчими зборами, які перетворили Центральну Раду на революційний парламент. Після Конгресу Центральна Рада обрала зі свого складу виконавчий орган — Комітет, який згодом названо Малою Радою.

Паралельно з організацією політичного життя оформлювалися станові формації — об'єднання військовиків, селянства, робітництва. На своїх з'їздах вони заявляли про повну підтримку Української Центральної Ради, делегували до неї представників. Найактивнішими були військовики, які на першому Всеукраїнському Військовому З'їзді у Києві 18—25 травня 1917 р. за участю 700 делегатів обрали Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з Симоном Петлюрою. На черговому, Другому з'їзді (18—23 червня 1917 р.) за участю 2500 делегатів розпочато організацію Вільного Козацтва, а також обрано Всеукраїнську Раду Військових Депутатів у числі 130 осіб, що увійшли до складу Центральної Ради. Впродовж 1917 р. військовими справами з ініціативи пізніше створеного уряду — Генерального Секретаріату займався Симон Петлюра. Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд у Києві 10—16 червня 1917 р. за участю 1500 делегатів від 1000 волостей обрав Центральний Комітет Селянської Спілки як виконавчий орган Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів. Його 133 члени увійшли також до складу Центральної Ради як представники українського селянства. Останнім відбувся Всеукраїнський Робітничий З'їзд (24—26 липня 1917 р.), який обрав Всеукраїнську Раду Робітничих Депутатів у кількості 100 членів, які теж увійшли до Центральної Ради. Тоді коли серед делегатів селянства переважали соціалісти-революціонери, то серед робітників — соціал-демократи.

З початку березневої революції перестали діяти всі заборони щодо української мови і культури, що уможливило всебічну культурну й освітню працю. Широко розвинулася українська преса. У самому Києві з'явилося кілька щоденників: «Нова Рада», «Робітничая Газета», «Народна Воля», «Боротьба», «Громадське Слово», «Промінь» та інші. Були відкриті видавництва, які не встигали видавати книжки, зокрема, великий попит був на шкільні підручники. Спільно організовано курси для вчителів, у Києві утворено першу українську гімназію (31 березня 1917 р.). Одночасно з організацією українського політичного життя, активізувалися і меншості на Україні: росіяни, євреї, поляки, які мали по містах великі впливи і

добре підготовлені кадри. Тимчасовий Уряд призначив на Україну замість губернаторів комісарів, обраних місцевими земськими зборами і революційними комітетами, здебільшого з-поміж росіян. Таким чином на Україні встановлювалося двовладдя — Української Центральної Ради і Тимчасового Уряду. По зрусифікованих містах виступали і ради (совети) робітничих і солдатських депутатів, негативно наставлені до українського національного руху, але вони були в меншості. Більшість чужинецьких політичних і загальногромадських організацій ставилися негативно до українських домагань автономії, визначаючи українські прагнення до державності як «удар в спину революції». Між Центральною Радою і Тимчасовим Урядом точилися суперництво і боротьба за владу. Щоб устійнити співвідношення цих чинників, наприкінці травня 1917 р. Центральна Рада вислала до Петрограду делегацію на чолі з Володимиром Винниченком, Миколою Ковалевським і Сергієм Єфремовим — лідерами найвпливовіших українських партій. Крім українізації війська, адміністрації, шкільництва, делегація домагалася, щоб Тимчасовий Уряд висловив своє принципове ставлення до автономії України, а також, щоб представники українського народу були допущені на майбутні міжнародні конференції, вимагала взаємного представництва: спеціальний комісар у справах України мав бути при Тимчасовому Уряді та особливий крайовий комісар — на Україні. На ці домагання Тимчасовий Уряд дав негативну відповідь. Цілком ворожу позицію зайняла до них контрольована більшовиками Рада Робітничих і Солдатських Депутатів. Про ставлення до Тимчасового Уряду Центральна Рада заявила своїм Першим Універсалом, що його підготував Володимир Винниченко. Перший Універсал був ухвалений 23 червня 1917 р. та проголошений на Другому Військовому З'їзді у Києві. Цим урочистим актом Центральна Рада з'ясувала автономію України. Заявлялося також, що тільки Українські Установчі Збори (сейм) мають право схвалювати закони на Україні. Послідовно за цим 28 червня 1917 р., на пропозицію УПСР, створено Генеральний Секретаріат Центральної Ради — виконавчий орган, своєрідний революційний уряд у складі восьми генеральних секретарів і генерального писаря, який очолив Володимир Винниченко (УСДРП). У цьому першому українському уряді переважали соціал-демократи — чотири посади, соціалісти-революціонери мали дві, соціал-федералісти — одну і позапартійні — дві посади.

Після цих важливих рішень, сприйнятих українцями з ентузіазмом, а більшістю чужинців спершу як «зуурпація вла-

ди», Генеральний Секретаріат приступив до виконання своїх завдань керування країною і підготовкою Українських Установчих Зборів. Нова ситуація на Україні, яку почали визнавати і місцеві російські та єврейські елементи, примусила Тимчасовий Уряд змінити своє ставлення. Для узгодження російсько-українських відносин до Києва 11 липня 1917 р. приїхала делегація Тимчасового Уряду, очолювана Олександром Керенським і ще трьома міністрами, яка вела переговори з українською делегацією: Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою. Переговори закінчилися взаємним визнанням між Центральною Радою і Тимчасовим Урядом; Центральна Рада і Генеральний Секретаріат ставали крайовими органами влади, визнавали Всеросійські Установчі Збори і до їх скликання обіцяли не вживати ніяких таємних заходів для здійснення автономії України. Центральна Рада погодилася поповнити свій склад представниками національних меншостей. Таким чином, вона ставала не тільки органом українським, але й парламентом України. До Центральної Ради введено 30 відсотків представників національних меншостей, до Малої Ради — 18 членів (на 40 українців), а до Генерального Секретаріату — двох росіян, двох євреїв і одного поляка. Ці всі рішення проголошено Другим Універсалом 16 липня 1917 р. Нову правну базу порозуміння Центральної Ради з Тимчасовим Урядом оформлено в Статуті Вищого Управління України, ухваленого Малою Радою 29 липня 1917 р. Однак Тимчасовий Уряд, який тепер очолював Олександр Керенський, не затвердив цей статут і від себе видав 17 серпня 1917 р. «Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату», яка значно обмежила права України: Генеральний Секретаріат мав стати органом Тимчасового Уряду, Центральну Раду позбавлялося законодавчих прав, Генеральний Секретаріат обмежувалося з 14 до семи секретарів, а українську територію звужувалося до п'яти губерній: Київської, Волинської, Полтавської, Подільської і Чернігівської. Попри всі ці обмеження і обструкції, Центральна Рада, зважаючи на обставини часу, прийняла «Інструкцію», вважаючи, що вона може послужити як основа для боротьби за дальші права. Після прийняття «Інструкції» Генеральний Секретаріат склав повноваження, а Володимир Винниченко створив новий уряд, в якому збільшено число членів УПСФ, зменшено число членів УСДРП і доповнено склад російських, єврейських і польських представників.

21—28 вересня 1917 р. у Києві з ініціативи Центральної Ради організовано З'їзд Народів Росії, в якому взяли участь пред-

ставники десяти народів. З'їзд вимагав перебудови Російської імперії на федерацію вільних народів. Було обрано Раду Народів, яка мала б існувати при Тимчасовому Уряді.

Восени 1917 р. дійшло до дальших ускладнень між Центральною Радою і Тимчасовим Урядом. Останній перешкоджав Генеральному Секретаріатові організувати владу і заборонив скликати Українські Установчі Збори, вважаючи їх тенденцією до сепаратизму. Сам Генеральний Секретаріат переборював різні труднощі організації адміністративного апарату (призначений Тимчасовим Урядом перестав існувати). Серед обставин цілковитої анархії, 7 листопада 1917 р. більшовики на чолі з Володимиром Леніним повалили Тимчасовий Уряд і захопили владу. Українська Центральна Рада не визнала більшовицького перевороту й осудила його. В Росії більшовики невдовзі здобули всю повноту влади, але на Україні, Кубані й Дону зазнали поразки. У Києві 11—13 листопада 1917 р. дійшло до зіткнення Штабу Київської Військової Округи, що далі підтримував Тимчасовий Уряд, більшовицьких військових частин і українського полку, сформованого з делегатів III Всеукраїнського Військового З'їзду, що підтримував Центральну Раду. Боротьба закінчилася поразкою Штабу, який виїхав на Дін, і придушенням більшовицького повстання.

У важких обставинах Центральна Рада почала організацію влади на території України, до якої 13 листопада 1917 р. було вирішено включити всі українські етнічні землі. У відозві до населення закликалося до спокою, порядку і підпорядкування українській адміністрації. Тоді ж доповнено склад Генерального Секретаріату новими секретарями з УСДРП і УПСР, при цьому вибули члени УПСФ, що зумовило полівіння орієнтації цього органу.

Своїм Третім Універсалом Центральна Рада 20 листопада 1917 р. проголосила Українську Народну Республіку (УНР), до якої входили: Київщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина та Таврія без Криму; «воля народів» мала визначити майбутнє інших земель. Цей Універсал проголошував українську державу, хоча в ньому зазначалося: «...не пориваючи федеративних зв'язків із Росією» (щоб не шокувати російське населення великих міст). Залишалося неясним, про яку Росію йдеться в цьому документі, оскільки Україна не визнавала більшовицької влади, а демократична Росія вже перестала існувати.

Третім Універсалом проголошувалося демократичні принципи: свобода слова, друку, віровизнання, зборів, страйків, недоторканість особи, скасування кари смерті, амністія, ска-

сування права приватної власності на землю, яка ставала власністю всього народу і надавалася без викупу. Було встановлено 8-годинний робочий день, уряд і робітники отримали право контролю над промисловістю; національні меншості одержували національну автономію. Третій Універсал оголосив загальні принципи передбачених змін, які згодом закріплено окремими законами УНР, що заміняли закони Російської імперії щодо верховної державної влади, адміністрації, суду.

З поваленням Тимчасового Уряду і його представництва (комісари) та невизнанням більшовицької влади єдиним господарем на Україні залишилися Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат, якому довелося перебрати повноту влади, призначити адміністрацію, провести вимагані реформи. До цього заохочувало і довір'я, яке мала Центральна Рада. Результати виборів до Всеросійських Установчих Зборів, які відбулися на Україні 10—12 грудня 1917 р., довели велику перемогу УПСР, УСДРП. Більшовики здобули ледве 10 відсотків голосів. Спроба більшовиків за посередництвом Всеукраїнського З'їзду Рад Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів, що відбувся 17—19 грудня 1917 р., правно перебрати владу також зазнала невдачі. Делегати цього з'їзду висловили довір'я Центральній Раді: з 2500 учасників за більшовиків голосувало ледве 150.

Свою демократичною політикою і утриманням порядку на Україні Центральна Рада привернула увагу інших держав, які з літа 1917 р. надіслали до Києва своїх представників-обсерваторів. Особливо Франція і Великобританія намагалися встановити офіційні стосунки з Генеральним Секретаріатом, роблячи все можливе, щоб Україна не брала участі у переговорах з Центральними державами. Після довгих пертрактацій і парламентарно-дипломатичних рішень Франція і Великобританія визнали 3—4 січня 1918 р. уряд УНР і призначили в Києві своїх представників — генерала Жоржа Табуї і консула П. Багге. Прихильно поставилися до України й інші держави Антанти.

Найгіршими були відносини з Росією. Після роззброєння більшовицьких частин у Києві, які 12 грудня 1917 р. готували повстання для захоплення влади, український уряд вислав їх за кордони України. Рада Народних Комісарів 17 грудня 1917 р. надіслала українському урядові підписаний Володимиром Леніним і Львом Троцьким ультиматум, який з одночасним «визнанням» УНР втручався у внутрішні справи України, оскільки вимагав допустити на Україні більшовицькі збройні частини та заборонити донським козакам повертатися

через Україну з фронту на Дін. Український уряд, за згодою Малої Ради, 18 грудня 1917 р. відкинув ультиматум. З цього і почалася українсько-більшовицька війна, яка з перервами тривала до кінця листопада 1921 р. Цю війну більшовики проводили від імені створеної 25 грудня 1917 р. у Харкові «Республіки Рад» (спершу названої також Українською Народною Республікою) і призначеного 30 грудня 1917 р. «робітничо-селянського уряду» — Народного Секретаріату. Російська більшовицька армія під проводом Володимира Антонова-Овсієнка з Гомеля і Брянська почала наступ. Україна не була підготовлена до війни, оскільки Центральна Рада мала у розпорядженні нечисленні частини і формацію Вільного Козацтва. Впродовж січня 1918 р. більшовицька армія Володимира Антонова-Овсієнка зайняла Лівобережжя, загрожуючи безпосередньо столиці України. Цій навалі в бою під Крутами протистояв відділ національно свідомої студентської молоді. В нерівній борні 29 січня 1918 р. всі 300 юнаків загинули. Одночасно у Києві вибухнуло повстання більшовицьких чужонаціональних робітників з центром на заводі «Арсенал», яке було ліквідоване 4 лютого 1918 р. українськими добровольчими відділами. Однак наступ червоних частин з Лівобережжя почав загрожувати Києву. Уряд УНР і державні установи на чолі з Михайлом Грушевським були евакуйовані. Більшовицькі частини, очолені Михайлом Муравйовим, вступили в Київ, де застосували тактику терору супроти українського населення. Більшовицькі війська зайняли Правобережжя.

Єдиним порятунком від більшовицького наступу був мир із Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія), їх допомога у війні. Однак для повноправних переговорів на міжнародному форумі потрібно було оголосити незалежність України. Цей акт УНР здійснила своїм Четвертим Універсалом, який 22 січня 1918 р. проголосив самостійність і незалежність України і став легальною основою для суверенної української держави. Цей Універсал перейменував Генеральний Секретаріат у Раду Народних Міністрів, змінив армію на міліцію і призначив на 2 лютого 1918 р. скликання Українських Установчих Зборів. За тиждень після проголошення Четвертого Універсалу склав повноваження кабінет Володимира Винниченка, і 30 січня 1918 р. головою Ради Міністрів обрано Всеволода Голубовича. Було сформовано новий уряд, в якому, крім двох соціал-демократів, усі міністри належали до УПСР. Наприкінці січня 1918 р. у Києві Центральна Рада прийняла аграрний закон про націоналізацію землі та про 8-годинний робочий день. Пізніше у Житомирі Мала

Рада ухвалила ряд законів, зокрема закон про грошову систему, про державний герб, про громадянство та про новий адміністративний поділ України на «землі». Розвиваючи зовнішньополітичну діяльність, Українська Центральна Рада направила свою делегацію на чолі з Всеволодом Голубовичем (з кінця січня 1918 р.— Олександром Севрюком) на мирні переговори з Центральними державами у Бересті, де 9 лютого 1918 р. підписано Берестейський мир між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Цим миром почвірний союз визнав УНР як самостійну державу, визначив західний кордон України, встановив з нею дипломатичні стосунки, регулював обмін військовополоненими, справу сплати коштів війни, а також господарські зносини і взаємний обмін товарами. Між УНР і Австро-Угорщиною був укладений окремий таємний договір у справі Галичини і Буковини, що мали творити окремий коронний край, проте згодом Австрія анулювала цей договір.

Після підписання Берестейського договору уряд УНР звернувся 12 лютого 1918 р. до німецького уряду з проханням про військову допомогу, і з 19 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська почали звільняти окуповані більшовиками землі. До квітня всі українські землі було звільнено. Уряд Всеволода Голубовича ще в березні повернувся до Києва. Однак, з самого початку дійшло до конфлікту з німецькими військовими чинниками. Вони втручалися в українські внутрішні справи. Німці прагнули здобути хліб, а безладдя і політика соціалістичного уряду викликали у них сумнів щодо спроможності України виконати економічні зобв'язання. Селяни відмовлялися засівати поля. Тоді головнокомандуючий німецькими військами фельдмаршал Герман Айхгорн видав 25 квітня 1918 р. наказ про запровадження німецьких польових судів. Услід за цим 26—27 квітня було роззброєно українську дивізію синьожупанників, а 28 квітня на засіданні Центральної Ради німці у брутальній формі спробували заарештувати двох українських міністрів. Усі ці заходи німців були зроблені після того, як їхній представник генерал Вільгельм Гренер провів таємні переговори з генералом Павлом Скоропадським, представником українських консервативних і поміщицьких кіл. 29 квітня 1918 р. відбулася сесія Центральної Ради. Ухвалено конституцію і обрано Михайла Грушевського президентом УНР. Тоді ж стався гетьманський переворот — генерала Павла Скоропадського проголошено гетьманом України. Після 13-місячної дії перша форма української державності у вигляді Української Центральної Ради перестала існувати. У цьому проб-

Площа святого Юра у Львові. XVIII — початок XIX ст.

Максим Залізник

Іван Гонга

Григорій Сковорода

Іван Котляревський

Михайло Максимович

Михайло Левицький

РУСАЛКА ДНѢТРОВАЯ.

Authentische Doff's-Liste.

У БУДИМЪ
Письмом Корол. Вестника Пештского
1837.

*Титульна сторінка альманаха
«Русалка Дністровая».
1836 р.*

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

ВЪ САНКТА-ПЕТЕРБУРГѢ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФИИ С. ФЕДЕРА.

Титульна сторінка «Кобзаря». 1840 р.

*Хрест на честь
знесення панщини
в Галичині*

*Перше засідання Головної Руської Ради у Львові.
2 травня 1848 р.*

Микола Костомаров

Пантелеймон Куліш

Тарас Шевченко

Володимир Антонович

Михайло Драгоманов

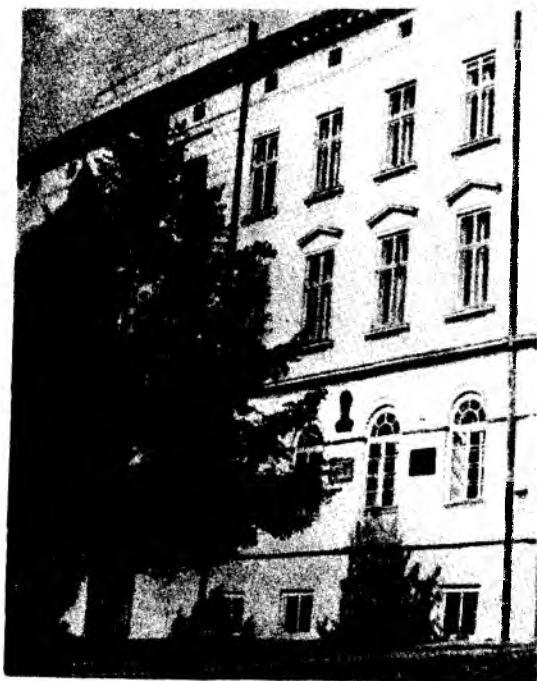
Олександр Кониський

Степан Качала

Корнило Сушкевич

Будинок НТШ у Львові

*Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич,
Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький,
Володимир Самійленко, 1903 р.*

*Приватні університетські курси для молоді з Наддніпрянщини,
організовані НТШ. Львів, 1904 р.*

Емігранти з Галичини у Квебеці (Канада). 1911 р.

Андрій Шептицький

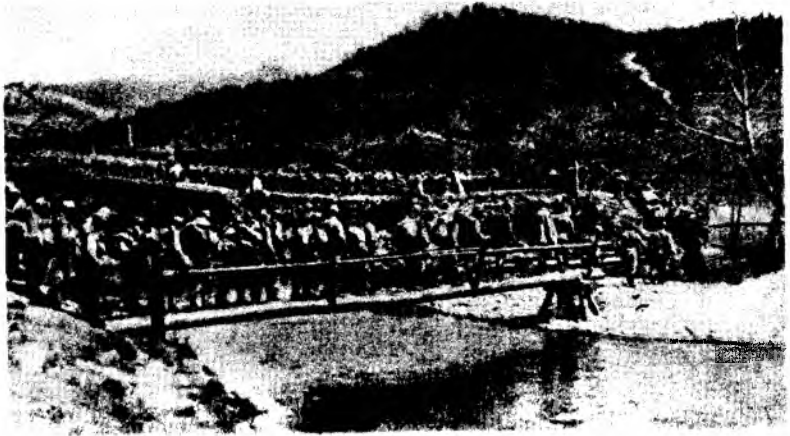
Іван Франко

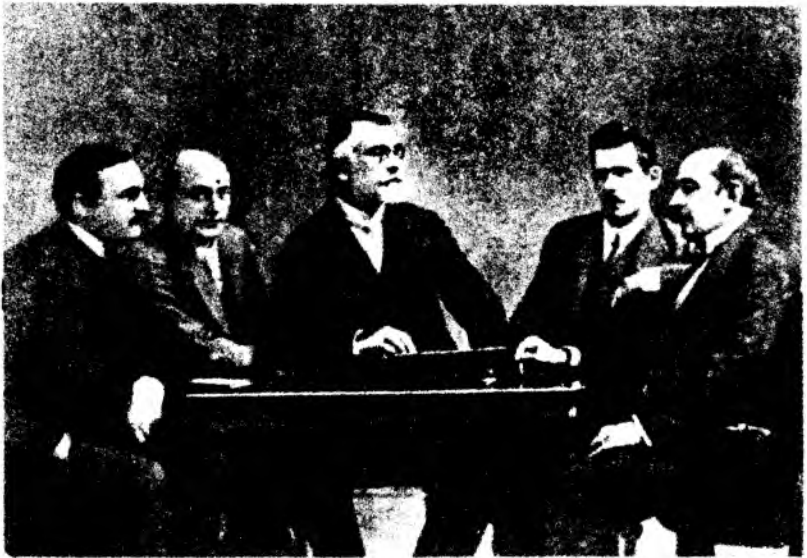
*Іван Боберський —
голова і організатор «Сокола»*

Стрілецький окоп на горі Маківці

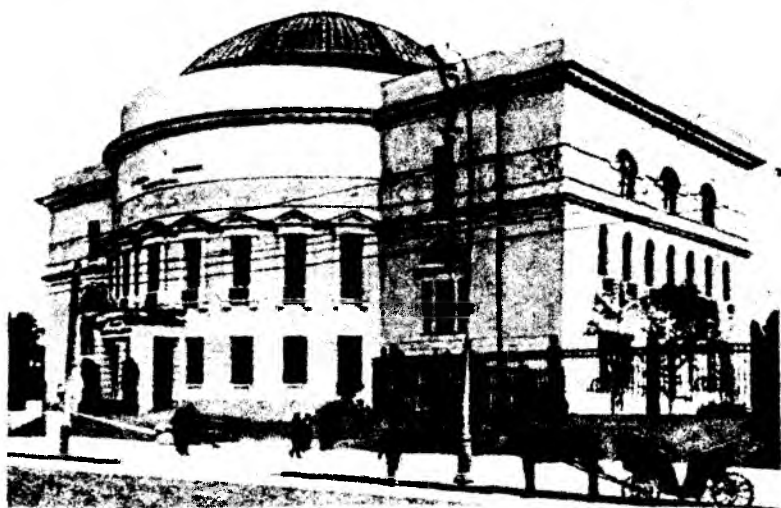
Усуси переходять річку Опір після боїв на горі Маківці

*Члени Президії Загальної Української Ради у Відні
(зліва направо): Ярослав Веселовський, Володимир Темницький,
Кость Левицький, Мар'ян Меленевський, Никола Василько*

Михайло Грушевський

Будинок Центральної Ради у Києві

Гроші Центральної Ради

Делегати III Всеукраїнського Військового З'їзду в Києві.
Посередині стоять: Симон Петлюра і Михайло Грушевський.
З правого боку — представники французької, бельгійської
і румунської військових місій. Кінець жовтня 1917 р.

*Перший Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради
1917 р. Сидять (зліва направо): Іван Стещенко,
Христофор Барановський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов,
Симон Петлюра. Стоять: Павло Христюк, Микола Стасюк, Борис Мартос*

Підписання Берестейського миру. 9 січня 1918 р.

*Перенесення до Києва глінних останків героїв,
що полягли під Крутами. 29 січня 1918 р.*

Павло Скоропадський

Симон Петлюра

Дмитро Вітовський

Євген Петрушевич

ному періоді українським політичним чинникам, насамперед формаціям УСДРП і УПСР, вдалося допровадити Україну від автономії до самостійності та відстоювати права України за кордоном — як перед державами Антанти, так і перед Центральними державами. Однак Центральна Рада виявилася неспроможною чинити ефективний опір ідеологічній пропаганді й військовим діям більшовиків.

Доба Гетьманату

Конфлікт між урядом УНР і німецьким командуванням на Україні спонукав німців до переговорів з консервативними діячами, які стояли в опозиції до політики республіканського уряду та Української Центральної Ради. Німці почали таємні переговори з генералом Павлом Скоропадським, який прийняв важкі умови генерала Гренера, фактичного керівника німецької політики на Україні. Нова влада на Україні мала визнавати Берестейський мир, погодитися на розпуск Центральної Ради. Вибори до законодавчих установ повинні були відбутися з урахуванням побажань німецького командування. Уряд мусів погодитися на заборону протинімецьких виступів, ліквідацію земельних комітетів, віднову власності на землю, усунення від влади «непевних» елементів. Україна зобов'язувалася оплачувати військову допомогу німців. Ці умови й визначили майбутню політику нової влади. Переворот був здійснений 29 квітня 1918 р. на З'їзді Земельних Власників України у Києві, який проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України. Українська Центральна Рада не протистояла, з огляду на присутність німецьких військ і попередній досвід з ними. Гетьман Павло Скоропадський відразу видав «Грамоту до всього українського народу». Того ж 29 квітня 1918 р. оголошено «Закони про тимчасовий державний устрій України», які віддавали гетьманові виконавчу і законодавчу владу, він був також «верховним воєводою» армії та флоту; тільки контроль над судами покладався на Генеральний Суд. Всі закони, видані Українською Центральною Радою, скасовувалося, назву Українська Народна Республіка замінено новою — Українська Держава. Новий устрій держави, міністерств і адміністрації наслідував систему, що існувала за царату: знову повернулися до губерній, повітів та волостей; самоврядування міське і земське скасовано і повернено до міських дум і земських управ. Більшість пізніше прийнятих за-

конів, між іншими — в справі аграрної реформи про вільні продажі і купівлю землі, нагадували дореволюційні порядки.

Закони 29 квітня 1918 р. були скріплені «отаманом Ради Міністрів» Миколою Сахном-Устимовичем, якому, однак, не вдалося сформувати Раду Міністрів через відмову членів УПСФ увійти до неї. Щойно 10 травня 1918 р. Федорові Лизогубові, земському діячеві Полтавщини, вдалося створити гетьманський уряд, до якого увійшли відомі українські діячі Дмитро Дорошенко як міністр закордонних справ та Микола Василенко (освіта), решта належала до російських партій, переважно до Конституційно-Демократичної (кадетської) Партії чи навіть до монархістів. Частина кадрів міністерств з часів Центральної Ради залишилася при виконанні службових обов'язків.

Труднощі гетьманської влади полягали насамперед у тому, що на Україні, крім внутрішньої опозиції, існували дві влади: українська і німецька. Німецькі війська, хоч були запрошені Центральною Радою і вважались союзними, поводитись як господарі країни, їхні частини були розташовані по всій Україні. Разом з австро-угорськими частинами на Півдні контингент інтервенційних військ досягав 800 тисяч чоловік. Німці втручалися у внутрішню і зовнішню політику України, а головнокомандуючий фельдмаршал Герман Айхгорн і його шеф штабу генерал Вільгельм Гренер мали величезну фактичну владу.

На внутрішньому відтинку політика гетьмана і його співробітників, здебільшого росіян, викликала опозицію більшості українських політичних партій і загалу українського суспільства. Проти нової політики висловилися II Всеукраїнський Селянський З'їзд, що відбувся нелегально 8—10 травня 1918 р. в Голосіївському лісі під Києвом, II Всеукраїнський Робітничий З'їзд, проведений майже одночасно з селянським (13—14 травня), теж нелегально, у Києві. В середині травня відбулися нелегальні партійні з'їзди в околицях Києва: V З'їзд УСДРП і IV З'їзд УПСР (13—16 травня 1918 р.), які ще гостріше виступили проти встановлення гетьманської влади, метою якої, мовляв, було «знищення української державності і всіх здобутків революції». На IV З'їзді УПСР стався розкол партії на ліве крило — «боротьбістів», які виступали за співпрацю з більшовиками, і праве крило — так звану «центральну течію», яка продовжувала попередню національну політику. Розкол найбільшої української політичної формації мав важкі наслідки для цілості української політики.

Не згідні з політикою гетьманського уряду в національних і соціальних питаннях були й помірковані та праві формації:

Українська Partія Соціалістів-Самостійників, Українська Демократично-Хліборобська Partія, Українська Трудова Partія, Українська Partія Соціалістів-Федералістів, до яких приєднались Об'єднання Ради Залізниць України та Рада Всеукраїнської Поштово-Телеграфічної Спільки. 15 травня 1918 р. вони створили опозиційний центр Український Національно-Державний Союз з метою «рятувати загрожену українську державність». Натомість політику нового режиму підтримували російські кадети, які вільно відбували свої з'їзди, професійно-політична організація Союз Промисловості, Торгівлі, Фінансів і Сільського Господарства (Протофіс) — представники великого капіталу, і деякі інші організації, які домагалися запровадження російської мови як урядової поряд з українською.

Нові порядки, запроваджені урядом і місцевою адміністрацією, керованою здебільшого дідами-поміщиками і колишніми російськими службовцями, каральні експедиції, організовані за допомогою німецького війська, викликали опір селянських і робітничих мас. Почалися страйки, саботажі, замаху (вбивство Германа Айхгорна у Києві 30 липня 1918 р.).

Незважаючи на ці та інші негативні прояви, гетьманський режим мав також чималі досягнення, особливо в ділянці зовнішньої політики (в цьому велика заслуга Дмитра Дорошенка), як також на культурному відтинку. Українська Держава мала нормальні дипломатичні зносини, обмінюючись амбасадорами з державами почвірного союзу і деякими нейтральними державами. З Німеччиною відносини були утруднені через її втручання у внутрішні українські справи. Ці відносини дещо поліпилися після поїздки гетьмана до Берліну у вересні 1918 р. Австро-Угорщина, маючи труднощі з поляками, займала вичікувальну позицію й не ратифікувала Берестейського миру. Значним досягненням української зовнішньої політики було підписання 12 червня 1918 р. у Києві більшовицькою делегацією Раднаркому РРФСР на чолі з Християном Раковським і Дмитром Мануїльським прелімінарного миру з Українською Державою. Цей акт визнавав Українську Державу, обидві сторони нав'язували консульярні взаємини. З підписанням остаточного миру радянська делегація зволікала, передбачаючи скору поразку Німеччини.

Справу приєднання до України окраїн утруднювала Німеччина, тому з ними були налагоджені тільки політичні й економічні відносини. За згодою Німеччини Румунія окупувала Басарабію (13 січня 1918 р.). Уряд гетьмана не погодився на усамостійнення Криму і економічними санкціями примушу-

вав його до співпраці з Україною. З Кубанню був укладений корисний для України договір, тоді як з Доном був підписаний оборонний і торговельний союз. На Підляшші урядував губернiальний комісар — староста Олександр Скоропис-Йолтуховський, тоді коли на Холмщині австрійський уряд не допускав української адміністрації.

Деякі успіхи досягнуто на культурному відтинку: заходами міністра освіти Миколи Василенка Український Народний Університет у Києві перетворено на державний, відкрито університет у Кам'янці-Подільському (1 липня 1918 р.); у всіх університетах на Україні створено катедри української мови, літератури та історії. Засновано Український Державний Театр, Державну Драматичну Школу в Києві, Національний Музей, Національну Галерею, Національну Капелу, Український Державний Архів. На базі Українського Наукового Товариства в Києві 14 листопада 1918 р. урочисто відкрито Українську Академію Наук, першим президентом якої став визначний вчений Володимир Вернадський. Підготовчі праці до цього робилися ще з часів Української Центральної Ради. У другій половині 1918 р. відкрито чи українізовано понад 50 гімназій, видано велике число шкільних підручників, українських книжок і періодичних видань.

На церковному відтинку гетьманський уряд пробував досягнути автокефалію, але під тиском зрусифікованої ієрархії і внаслідок русифікаційних тенденцій на Церковному Соборі в Києві 20 червня — 11 липня 1918 р. погодився на автономію православної церкви в Україні.

Найреакційнішою була гетьманська політика щодо селянства, яке зазнавало утисків не тільки губернiальних і повітових старост, колишніх царських адміністраторів, але й німецьких військ, котрі хотіли здобути якнайбільше збіжжя і жорстоко карали селян, які повставали (головно на Київщині та Запоріжжі) проти нових порядків.

За Гетьманату більшість українських військових одиниць була розформована, з попереднього періоду залишалася тільки Запорізька дивізія, що охороняла північно-східні кордони України. У липні 1918 р. було сформовано Сердюцьку дивізію під командуванням полковника Клименка, а з вересня дозволено формування Загону Січових Стрільців у Білій Церкві. Вище військове командування складалося здебільшого з росіян і вороже ставилося до українських формацій, санкціоновано також вербування до білогвардійської Добровольчої Армії.

Проти антиукраїнських аспектів дії гетьманського уряду і адміністрації посилювався опозиційний український рух. На по-

чатку серпня 1918 р. утворився Український Національний Союз (УНС), координаційний осередок українських політичних партій: УПСФ, УСДРП, УПСР, УПСС; культурно-громадських і професійних організацій: Селянської Спілки, Учительської Спілки, Правничого Товариства, Союзу Залізничників, Лікарської Спілки, центру «Просвіти», Всеукраїнського Земського Союзу та інших, які ставили собі за мету закріплення самостійності Української Держави та оборону демократично-парламентарного ладу. УНС мав філії по більших містах України, його очолював спершу Андрій Ніковський, а з 18 вересня 1918 р.— Володимир Винниченко.

Під тиском зовнішніх подій усвідомлюючи неминучість поразки Центральних держав, частина міністрів у середині жовтня подала голові Ради Міністрів «Записку дев'ятох» про переорієнтацію на Антанту і про відновлення союзу з Росією. Враховуючи цей документ, гетьман пробував домовитися з УНС про реорганізацію уряду. 24 жовтня 1918 р. Федір Лизогуб прийняв до свого уряду чотирьох членів УПСФ, а гетьман видав грамоту, якою виявляв готовність діяти в інтересах зміцнення самостійності України і обіцяв провести земельну реформу та скликати сейм. Ситуація почала налагоджуватися, однак довір'я між гетьманом і УНС відновити не вдавалось. Поразка Німеччини і відтягнення її військ з України та небезпека більшовицької окупації довели потребу порозуміння з Антантою. Остання вимагала об'єднання всіх протибільшовицьких сил; одночасно вона неприхильно ставилася до самостійної України. В такій ситуації Павло Скоропадський оповістив грамотою 14 листопада 1918 р. федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Він призначив також новий уряд на чолі з Сергієм Гербелем, сформований з російських монархістів. Проголошення федерації з Росією викликало велике обурення в українських колах і прискорило повстання, до якого готувалися опозиційні до Гетьманату сили. 13 листопада 1918 р. УНС створив Директорію для керування протигетьманським повстанням. До складу Директорії увійшли: Володимир Винниченко — голова, члени: Симон Петлюра (головний отаман, УСДРП), Федір Швець (Селянська Спілка), Опанас Андрієвський (УПСС), Андрій Макаренко (позапартійний). Основною військовою силою повстання були Січові Стрільці на чолі з полковником Євгеном Коновальцем, які стояли в Білій Церкві. Звідси 16 листопада почався наступ на Київ. До Січових Стрільців приєдналися повстанські загони, а також тисячі селян. Вирішальний бій між повстанцями і гетьманськими військами відбувся 18 листопада під Мотовилівкою, де

останні були розбиті й відступили до Києва. До повстанців перейшли українські частини гетьманських військ, а по другому боці залишилися тільки російські добровольчі та деякі німецькі частини. Коли Директорія гарантувала німцям вільний поворот додому, вони оголосили нейтралітет. У таких умовах 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, передавши її своєму урядові, а той, у свою чергу, передав її Директорії. Війська Директорії зайняли Київ, хоча деякий опір гетьманських частин, підтриманий німцями, тривав ще на Чернігівщині та Волині. 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто переїхала з Вінниці до Києва, де була відновлена Українська Народна Республіка.

Доба Директорії УНР

Третя фаза української державності — доби Директорії УНР — починається після усунення Павла Скоропадського, хоча підготовка до неї почалася значно раніше, з організацією протигетьманського руху. Ця доба була продовженням першої — доби Української Центральної Ради УНР, тому своєю декларацією 26 грудня 1918 р. Директорія відновила закони УНР, зокрема ухвалила закон про передачу поміщицької землі селянам без викупу. Директорія призначила свій перший уряд 26 грудня 1918 р. під головуванням Володимира Чехівського (УСДРП). Політичним складом цей уряд нагадував склад Українського Національного Союзу з участю міністрів від УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС. У цьому уряді від національних меншостей був тільки міністр єврейських справ; щодо представників росіян і поляків, то їх не було аж до з'ясування відносин між Україною і більшовицькою Росією та Польщею. Перед новим урядом стояли важкі питання організації влади, військових сил. На зовнішньому відтинку стояла проблема Антанти, війська якої почали інтервенцію з півдня. Додаткові труднощі створювали постання в Галичині й на Буковині Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) і справа об'єднання двох українських держав. Але пріоритетною справою було ставлення до більшовицької Росії, яка не тільки кваліфікувала Директорію як таку, що «запродавалася капіталістам», але й організувала на території України свої ради. Одночасно з півночі наступали червоноармійські війська.

Щоб протидіяти цій пропаганді, Директорія разом з представниками політичних партій вирішила на початку грудня

1918 р. взяти за основу розбудови влади так званий трудовий принцип, за якого влада по губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян і трудової інтелігенції, без участі поміщиків і капіталістів. Центральну владу вибирав Трудовий Конгрес — свого роду парламент, сформований з депутатів від селян, робітників, трудової інтелігенції, а також залізничників і поштовиків. У свою чергу, ця своєрідна система дала змогу російській і польській пропаганді кваліфікувати перед альянтами українську владу, встановлену Директорією, як «більшовицьку».

Сесія Трудового Конгресу відбулася 23—28 січня 1919 р. у Києві. У ній взяли участь близько 300 депутатів (на 528 призначених), у тому числі делегації від Національної Ради ЗУНР. Конгресом керувала президія на чолі з Семеном Вітиком (соціал-демократ з Галичини). Конгрес затвердив акт з'єднання УНР і ЗУНР, проголошений у Києві 22 січня 1919 р., передав тимчасово Директорію, доповненій представником ЗУНР, законодавчу і верховну владу, ухвалив принцип загального виборчого права для творення майбутнього українського парламенту. Через більшовицький наступ 28 січня 1919 р. Конгрес перервав свою сесію, доручивши дальшу роботу комісіям.

Відразу після повалення гетьманського режиму Директорія опинилася у важкому міжнародному становищі. Україна була оточена ворожими військовими силами. З півночі та сходу наступали більшовицькі війська, на північно-західному відтинку створився польський фронт, на Донщині оформилася білогвардійська Добровольча Армія генерала Антона Денікіна, за Дністром були румуни, а з півдня на відтинку Одеса — Миколаїв загрожував французько-грецький десант, який від кінця грудня 1918 р. по січень 1919 р. захопив південно-західну Україну. Держави Антанти поставили собі за мету повалити більшовицьку владу і відновити велику Росію. На початку грудня 1918 р. червоні війська під проводом Володимира Антонова, Йосифа Сталіна і Володимира Затонського під гаслом «допомоги радянському уряду України» повели з Курську воєнні операції проти УНР. Незначні військові сили України на цей час включали Корпус Січових Стрільців, Запорізький корпус і нездисципліновані повстанські загони, що часто переходили до ворога. Більшовики зайняли Лівобережжя і підступили до Києва. Тоді 5 лютого 1919 р. український уряд залишив Київ і переїхав до Вінниці. Щойно у березні 1919 р. війська УНР спинили на південному фронті наступ більшовиків, завданням якого було прорватися через Румунію до Угорщини для допомоги комуністичній владі Бели Куна.

Ще з грудня 1918 р. до Одеси прибув французький десант. Спершу під проводом генерала Боріюса, а з січня 1919 р.— генерала д'Ансельма десант зайняв південну частину території між Дністром і Бугом по лінії Тирасполь — Бірзула — Вознесенське. УНР опинилася між двох вогнів — більшовицького і антантського. Треба було дійти до порозуміння або з Москвою, або з Антантою. Спроба Володимира Чехівського, підтримана Володимиром Винниченком, порозумітися з Москвою не вдалася. Більшість членів уряду і представників партій зайняли пропоновану Симоном Петлюрою протибільшовицьку позицію, шукаючи порозуміння з Антантою, від якої УНР сподівалася дістати технічно-військову допомогу. 11 лютого 1919 р. Володимир Винниченко зрікся головування в Директорії, його обов'язки перебрав Симон Петлюра, що вийшов з УСДРП. Щоб полегшити переговори з Антантою, УСДРП і УПСР відкликали всіх своїх членів з уряду, і 13 лютого 1919 р. у Вінниці був створений новий уряд під проводом Сергія Остапенка (позапартійний) і міністрів, більшість яких належала до УПСФ.

Новий уряд пробував домовитися з французьким командуванням про співпрацю та боротьбу проти більшовизму, однак французька громадськість перебувала під впливом російських білогвардійців, які, певна річ, не визнавали української держави, втручалися у її внутрішні справи, вимагали, щоб українська армія стала частиною російського фронту. Серед населення поширилося опозиційне ставлення до уряду, який, під впливом більшовицької пропаганди і навіть частини соціалістів, почали називати «буржуазним». Розбитий на різні осередки уряд не контролював ситуацію. Українські військові частини деморалізувалися, чимраз більше до командування приходило поодиноких отаманів. З цього користалися більшовики і їхні війська, розбиваючи український фронт. Для стабілізації ситуації УСДРП і УПСР 22 березня створюють у Кам'янці-Подільському Комітет Охорони Республіки під проводом Володимира Чехівського, при співпраці Ісаака Мазепи, Аркадія Степаненка та інших. Цей комітет вимагає припинити переговори з Антантою і розпочати їх з Радянським урядом України. Тим часом загони отамана Матвія Григорієва відтісняють війська Антанти з Херсону і Миколаєва — 15 березня, а 6 квітня ці війська залишають Одесу.

Після поразки і відступу з України військ Антанти уряд Сергія Остапенка втратив рацію свого існування, і 9 квітня 1919 р. Директорія створила у Рівному новий уряд, очолений Борисом Мартосом (УСДРП) і сформований з членів УСДРП

і УПСР. Соціалістичний уряд своєю декларацією 12 квітня закликав до боротьби проти агресії російських більшовиків-комуністів, запевняючи, що уряд не буде кликати собі на допомогу чужу військову силу. Ситуація на Україні дещо поліпшилася, населення в окупованих областях не вірило більше більшовицькій пропаганді; обурені їхньою поведінкою селяни чинили опір. Протягом квітня — червня 1919 р. на Україні відбулося до 328 повстань (заява голови уряду УПСР — Християна Раковського). Проти більшовиків виступили і ліві формації УСДРП — «незалежники», частина УПСР, створивши Всеукраїнський Революційний Комітет під проводом Андрія Річицького і Юрія Мазуренка, хоча вони стояли на «радянській платформі». Проти більшовиків вели боротьбу у квітні—травні повстанські отамани Матвій Григоріїв і Данило Зелений. Початкові успіхи уряду УНР у боротьбі з більшовиками зазнали удару УПСР і Української Народно-Республіканської Партії. Вони разом з отаманом Володимиром Оскілком 24 квітня 1919 р. організували в Рівному переворот, який, однак, був безкровно ліквідований. У травні 1919 р. Армії УНР довелося вести боротьбу на Волині та Поділлі як проти наступу польських військ генерала Юзефа Галлера, так і проти нового більшовицького наступу. Укладене перемир'я з поляками (24 травня) дало змогу українській армії провести переорганізацію в чотири армійські групи: Січових Стрільців, Запорізьку, Волинську і Південно-Східну з 15 тисячами вояків і провести на початку червня наступ проти більшовиків та витіснити їх з південно-західного Поділля. Таким чином була підготовлена територія для Української Галицької Армії (УГА), яка під тиском поляків 16—18 липня 1919 р. перейшла Збруч.

У червні 1919 р. уряд переїхав до Кам'янця-Подільського, який на деякий час став столицею УНР. У цей час зроблено чергову спробу державного перевороту: з ініціативи членів УПСР полковник Петро Болбочан самовільно проголосив себе командиром Запорізького корпусу в Проскурові. З цього скористалися більшовики, щоб зайняти територію між Проскуровом і Кам'янцем. Однак у липні Армія УНР дістала підсилення з прибуттям до Кам'янця Всеукраїнського Революційного Комітету, а також згодом — УГА. З півдня пробивалися частини отамана Юрка Тютюнника з 3500 повстанцями з колишнього загону Матвія Григорієва. Кам'янець-Подільський став центром українського політичного і військового життя. Тут перебували з липня два уряди УНР і ЗУНР. У склад Директорії входили: Петлюра, Швець, Макаренко і Петруше-

вич. Правда, останній, отримавши від Національної Ради поширені права з титулом диктатора, завідував тільки справами Галичини.

Між УСДРП і УПСР досягнуто домовленість щодо форми влади. Ця домовленість передбачала, що в основу державного будівництва УНР ставитимуться принципи широкого демократизму і парламентаризму. Вибори планувалося провести на основі п'ятичленною виборчої формули. Після цього 27 серпня 1919 р. проведено переорганізацію уряду. Його очолив Ісаак Мазепа (УСДРП) за участю членів УСДРП, УПСР і двох позапартійних.

На початку серпня 1919 р. після реорганізації УГА почався її спільний з Армією УНР похід проти більшовиків одночасно на Київ і Одесу. Незалежно від українського стратегічного плану, без погодження з українцями генерал Антон Денікін почав офензиву проти більшовиків на Лівобережній Україні, прямуючи також до Києва. Для координації українських військових операцій було створено спільний Штаб Головного Отамана на чолі з генералом Миколою Юнаковим і Віктором Курмановичем як генерал-квартирмейстром. Цей штаб командував регулярною армією з 85 тисяч вояків і близько 15 тисяч українських повстанців, що перебували в більшовицькому запіллі. Об'єднані армії з 2 серпня через Шепетівку, Жмеринку, Вінницю (12 серпня), Бердичів, Житомир (21 серпня) вели завзяті бої з відступаючими більшовицькими військами. 31 серпня 1919 р. українські частини середнього відтинку ввійшли до Києва, куди в той самий час прибули лівим берегом частини Добровольчої Армії. Щоб не допустити до збройного конфлікту між двома противниками більшовиків, українське командування відтягнуло свої війська з Києва на південний захід від міста.

У цей час між українськими союзниками дійшло до розходження в поглядах щодо стратегії дальшої боротьби. Директорія і уряд УНР вважали за основного противника білу і червону Росію і тому для здобуття допомоги від Антанти були готові укласти союз з Польщею. Галицькі українці на чолі з Євгеном Петрушевичем, навпаки, найбільшими противниками вважали Польщу і для звільнення Галичини були готові порозумітися з Денікіним та за його посередництвом отримати підтримку Антанти. Тим часом держави Антанти неприхильно ставилися до української державної незалежності й тримали в блокаді території УНР, не допускаючи довозу озброєння, ліків, обмундирування для війська, а також одягу, взуття для цивільного населення. Одночасно Добровольча Армія повела на окупава-

них нею землях нищівну політику проти всього українського, відновлюючи поміщицьке землеволодіння. Це спричинило вибух масових повстань (Нестора Махна, отамана Данила Зеленого та інших). Симон Петлюра, якому Директорія передала 15 вересня 1919 р. всі свої повноваження, і уряд УНР вирішили прийти на допомогу повстанському рухові й 24 вересня оголосили війну Денікінові. Білогвардійські війська на цей час зайняли значну частину південної Київщини і Поділля. Контрнаступ української армії, що почався наприкінці вересня, проходив у вкрай важких умовах: несподівано вдарили холоди, спалахнула епідемія тифу. Позбавлені через блокаду Антанти ліків і санітарних матеріалів, військо і населення масово гинули. Внаслідок епідемії українське військо зазнало до 70 відсотків людських втрат, останніми своїми силами воно чинило опір денікінським частинам, які в жовтні зайняли велику частину Правобережжя. У цих катастрофічних умовах Начальна Команда УГА під проводом генерала Мирона Тарнавського підписала 6 листопада 1919 р. у Затківцях перемир'я з Денікіним. За умовами перемир'я УГА увійшла до складу «Збройних сил Півдня Росії» (офіційна назва армії Антона Денікіна). Євген Петрушевич протривав цьому рішенню Проводу УГА. 16 листопада він разом з урядом ЗУНР виїхав з Кам'янця до Відня. Ще перед тим, 15 листопада, члени Директорії Федір Швець і Андрій Макаренко, виїжджаючи за кордон, передали всі свої права Симонові Петлюрі, який з урядом УНР та армією залишив Кам'янець і подався на північний захід. 17 листопада 1919 р. поляки окупували Кам'янець-Подільський, тимчасову столицю УНР.

Наприкінці листопада Армія УНР опинилася в районі Чорторії над Случем на Волині, оточена більшовиками, денікінцями та поляками. Продовжувати боротьбу у формі регулярного війська було важко. В таких умовах С. Петлюра скликав 4 грудня 1919 р. у Чорторії нараду членів уряду УНР і командувачів частин Армії УНР. На цій нараді було вирішено перейти на партизанську форму боротьби в запіллі більшовиків і денікінців. 6 грудня 1919 р. частина військ УНР під командою генерала Михайла Омеляновича-Павленка і генерала Юрка Тютюнника разом з головою Ради Міністрів Ісааком Мазепою вирушила у Зимовий Похід, у запілля окупантів. Симон Петлюра виїхав до Варшави, де перебувала місія УНР на чолі з міністром закордонних справ Андрієм Лівіцьким, щоб звідти пробувати змінити ставлення держав Антанти до українського питання.

Саме тоді, коли УГА переходила до Денікіна, 7 листопада 1919 р., почався третій наступ більшовиків на Україну. Добровольча Армія відступила на південь. Вже 16 грудня більшовики втретє зайняли Київ, а до середини лютого 1920 р. витіснили з України війська Денікіна. Після розгрому денікінської армії, на підставі угоди між ревкомом УГА й командуванням більшовицької армії УГА стала частиною їхньої армії (Червона УГА). За винятком Волині й Західного Поділля з Кам'янцем-Подільським, що їх зайняли польські війська, вся територія УНР опинилася під контролем більшовиків. На окупованому поляками Поділлі перебували уповноважений уряду УНР Іван Огієнко, а також частина уряду УНР з Ісааком Мазепою. Вони підтримували зв'язок з Армією УНР, що пішла у Зимовий Похід, і головним отаманом Симоном Петлюрою у Варшаві. Військово-партизанські частини під проводом генерала Михайла Омеляновича-Павленка діяли в запіллі Денікіна і більшовиків на Єлизаветщині і Ольгопільщині, Знам'янщині, переходили Дніпро, доходячи до Золотоноші. У березні 1920 р. Симон Петлюра видав наказ армії Зимового Походу пробиватися на захід, що й було виконано 6 травня 1920 р.

Тим часом українська дипломатична місія у Варшаві на чолі з Андрієм Лівіцьким продовжувала переговори з поляками. 2 грудня 1919 р. було ухвалено декларацію, на основі якої усталено кордон між Україною і Польщею, що мав проходити по колишньому російсько-австрійському кордоні. Згодом, 22 квітня 1920 р., був підписаний так званий Варшавський договір, за яким українсько-польський кордон визначено по лінії Збруча і далі, вздовж східного кордону Рівненського повіту до Прип'яті. Одночасно Польща визнавала «незалежну УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою». Польща зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, скерованих проти України. Договір забезпечував національно-культурні права полякам на Україні й українцям — у Польщі. Умови Варшавського договору, зокрема перехід до Польщі західних українських земель, призвели до глибоких і болючих розходжень серед українців. Проти цього договору рішуче протестував екзильний уряд ЗУНР та вся українська спільнота в Галичині. Протестували також українські політичні діячі на еміграції: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Микита Шаповал, Семен Вітик та інші.

Внутрішні труднощі, спричинені Варшавським договором, змусили уряд Ісаака Мазепи скласти повноваження. Новий уряд, останній уряд УНР на українських землях, сформував у травні 1920 р. Вячеслав Прокопович (УПСФ).

Відразу після підписання Варшавського договору, 25 квітня 1920 р., почався наступ польсько-українських військ в напрямі на Київ і на Бобруйськ. Українські частини склалися з двох стрілецьких дивізій під командою полковника Марка Безручка і Олександра Удовиченка, а також з армії, що повернулася з Зимового Походу. Вже 7 травня 1920 р. дивізія Марка Безручка разом з польськими частинами увійшла до Києва. Однак на початку червня більшовицька армія Семена Будьонного примусила польсько-українські війська відступити до Дністра й на заході — до Замостя, під Варшаву. Після розгрому більшовиків 15 вересня 1920 р. під Варшавою почався польсько-український контрнаступ. У середині жовтня частини Армії УНР, що налічували до 25 тисяч вояків, зайняли Поділля по лінії Шаргород—Бар—Літин.

Тим часом польський уряд 12 жовтня уклав з більшовиками перемир'я, поставивши українські війська у важке становище. Перебуваючи ще на Україні, Директорія схвалила 12 листопада 1920 р. закон про Тимчасове управління та законодавство в УНР. Після важких боїв 21 листопада 1920 р. Армія УНР перейшла Збруч. На території польської держави вояків було інтерновано в таборах. Після цього збройну боротьбу з більшовиками вели різні повстанські загони, що діяли на Поділлі, Київщині, Катеринославщині та Полтавщині, чисельність яких наприкінці 1920 р. становила близько 40 тисяч чоловік. Подекуди ця партизанська боротьба тривала до 1924 р. Для підсилення повстанського руху на Україні восени 1921 р. з добровольців Армії УНР, що були інтерновані в Польщі, організовано партизанський рейд. Під проводом Юрка Тютюнника було створено дві групи — Волинську і Подільську, які, перейшовши радянський кордон, діяли на Правобережжі протягом листопада 1921 р. Частина учасників цього Другого Зимового Походу потрапила в полон. Під Базаром 23 листопада 1921 р. 359 учасників походу було розстріляно.

На дипломатичному відтинку Польща уклала з РРФСР і УРСР 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір, яким визнавала УРСР. Натомість Росія визнавала приєднання до Польщі західноукраїнських земель. Перебуваючи вже на еміграції, представники УНР сформували 3 лютого 1921 р. в Тарнові Раду Республіки як тимчасовий верховний орган народної влади під головуванням Івана Фещенка-Чопівського. Рада проіснувала до серпня 1921 р.

Західно-Українська Народна Республіка (1918—1923)

Державне відродження на західних українських землях — у Галичині, Буковині й на Закарпатті, які входили до складу Австро-Угорщини, відбувалося відокремлено, але під сильним впливом подій на Наддніпрянщині. Делегація УНР в Бересті (9 лютого 1918 р.) домоглася окремого таємного договору з Австро-Угорщиною, згідно з яким та мала створити з Галичини і Північної Буковини окремий український автономний край, але згодом Австрія відмовилася від цього наміру.

Від вересня 1918 р., відчуваючи близький упадок Австро-Угорщини, українці в Галичині почали готуватися до перебрання влади в краю. Наприкінці вересня у Львові створено Військовий Комітет, який згодом очолив сотник Українських Січових Стрільців (УСС) Дмитро Вітовський. Завданням Комітету була військова організація перебрання влади.

Українська Парламентарна Репрезентація скликала 18 жовтня 1918 р. у Львові збори всіх українських послів австрійської Державної Ради і членів Палати Панів, українських членів галицького і буковинського сеймів. Було запрошено також по три делегати від політичних партій Галичини і Буковини. Ці збори під проводом Євгена Петрушевича вирішили уконституювати Українську Національну Раду (УНРаду) — політичне представництво українського народу в Австро-Угорщині. Рада, спираючись на право самовизначення народів, проголосила Українську Державу на території Галичини, Північної Буковини й Закарпаття. Мала бути опрацьована конституція на демократичних засадах пропорціонального представництва національних меншостей у всіх державних органах. 19 жовтня 1918 р. Збори обрали головою УНРади Євгена Петрушевича, а для справ Галичини було створено Делегатуру УНРади під проводом Костя Левицького. 30 жовтня Українська Парламентарна Репрезентація поставила перед австрійським урядом вимогу про передачу в руки УНРади всієї влади в Галичині та Північній Буковині. Однак намісник Галичини Гуйн відповів на це відмовою. Тоді УНРада вирішила перебрати владу силою. Це завдання було доручено сотникові Дмитрові Вітовському, який з Військовим Комітетом, що мав 60 старшин і 1200 вояків, в ніч на 1 листопада 1918 р. роззброїв вояків інших національностей і зайняв важливі урядові установи у Львові. Те саме було зроблено у повітових містах Галичини. Після цього німецькі й угорські військові частини

залишили Галичину. УНРада призначила Дмитра Вітовського командиром військових частин.

УНРада визначила 9 листопада 1918 р. назву для держави — Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Галицька делегатура створила перший уряд — Державний Секретаріат на чолі з Костем Левицьким (голова Ради Державних Секретарів). Держава ЗУНР, включаючи Буковину й Закарпаття, охоплювала близько 70 тисяч км² території з 6 мільйонами населення (71 відсоток українців, 14 — поляків, 13 — євреїв, 2 відсотки інших). Однак невдовзі Буковину захопили румуни, Закарпаття лишилося далі під Угорщиною, а західну частину Галичини окупували поляки. Таким чином під управлінням західноукраїнського уряду залишилася територія з 4 мільйонами населення (75 відсотків українців, 12 — поляків, 11 відсотків євреїв). Для меншостей УНРада оголосила персональну автономію. До нової влади євреї та німці поставилися лояльно, поляки зайняли ворожу позицію. Від самого початку вони вели з українцями збройну боротьбу, внаслідок якої 21 листопада 1918 р. українські військові частини були змушені залишити Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, що став до кінця грудня 1918 р. осідком українського уряду.

У цій боротьбі полякам допомагала вся польська держава, тоді коли ЗУНР могла розраховувати тільки на військову спроможність Галичини. Все ж таки вся територія поза Львовом і коридором, що пов'язував його з Перемишлем і деякими західними повітами, залишилася в українських руках, а війна велася зі змінним успіхом. З кінця грудня 1918 р. УНРада, уряд ЗУНР переїхали до Станиславова, де 4 січня 1919 р. зібралася Сесія УНРади (150 членів). Вона створила Виділ УНРади з десяти членів, що виконував функції президентури ЗУНР. Було обрано новий уряд під головуванням Сидора Голубовича, сформований з членів націонал-демократичної, радикальної, соціал-демократичної партій і позапартійних.

Від самого початку існування ЗУНР УНРада доручила Державному Секретаріатові заходитися коло справи об'єднання всіх українських земель в одну державу. Вже 1 грудня 1918 р. підписано у Фастові угоду про об'єднання ЗУНР з УНР. 4 січня 1919 р. у Станиславові УНРада схвалила закон про злуку двох українських держав; 22 січня 1919 р. у Києві відбулося урочисте проголошення злуки ЗУНР (Галичина, Буковина, Угорська Русь) з УНР (Наддніпрянська Україна).

Вона була ратифікована Трудовим Конгресом. Після об'єднання назву ЗУНР змінено на Західну Область Української Народної Республіки (ЗО УНР). Однак формальна змі-

на назви і постанова про соборність не змінили побудову і організацію влади в Галичині: час був надто короткий, та й обставини не сприяли реорганізації. Крім того, були також розходження у політичних міркуваннях. Відповідальні політики Галичини вважали, що ЗУНР має більші шанси визнання на міжнародній конференції. Державні мужі УНР тим часом розраховували на допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків, навіть коштом територіальних концесій.

Починаючи з листопада 1918 р., УНРада провела в Галичині низку законодавчих постанов-законів: про організацію війська (13 листопада 1918 р.), тимчасову адміністрацію (15 листопада 1918 р.), тимчасову організацію судівництва (16 листопада 1918 р.), державну мову (1 лютого 1919 р.), шкільництво (13 лютого 1919 р.), громадянство (8 квітня 1919 р.), земельну реформу (14 квітня 1919 р.). У внутрішній політиці всі українські партії були одностайні, солідарно співпрацювали, щоб чинити опір польському агресорові. ЗУНР намагалася здобути визнання інших держав, закінчити війну з Польщею. Вона утворила свої посольства у Відні, Берліні, Будапешті, Празі, підтримуючи фактичні взаємини, оскільки лише Австрія визнавала легітимність представництва ЗУНР. Крім того, існували місії ЗУНР у Београді, Римі й Ватикані, пізніше організовано представництво ЗУНР у США, Канаді й Бразилії.

Але найбільшу увагу уряд ЗУНР приділив мирній конференції у Парижі, куди в січні 1919 р. було надіслано делегацію, яка до липня входила до складу делегації УНР. Згодом виділили окрему делегацію на чолі з Василем Панейком, а з листопада 1919 р. представники ЗУНР вийшли зі спільної делегації. Назагал ставлення міжнародних кіл до питання Галичини було прихильніше, ніж до питання УНР. У середині лютого 1919 р. УГА розпочала Вовчухівську операцію, щоб замкнути кільце навколо Львова. Цей успішний український наступ був припинений ініціативою мирної конференції, яка вислала до Львова місію на чолі з генералом Бартелемі для переговорів з урядом ЗО УНР у справі перемир'я з поляками. Ця місія запропонувала демаркаційну лінію (лінію Бартелемі), на підставі якої Львів і Дрогобицький нафтовий басейн, приблизно 40 відсотків території Східної Галичини, залишалися Польщі. Однак ці пропозиції уряд ЗО УНР відкинув 4 березня 1919 р., після чого відновилися воєнні дії. Чергові спроби укладання перемир'я робилося з ініціативи Найвищої Ради держав Антанти (19 березня 1919 р.), а згодом міжсоюзної Комісії, очолюваної генералом Луїсом Бота (13 травня 1919 р.). На пропозицію останньої Дрогобицький басейн мав

залишитися по українському боці. Ці ініціативи відкинули поляки, які почали офензиву проти УГА. Польський уряд надіслав 15 травня 1919 р. на український фронт в Галичині та на Волині сформовані у Франції дивізії генерала Галлера, які призначалися тільки для боротьби з більшовиками. За допомогою переважаючих числом і озброєнням частин Галлера і румунських військ, які наступали на галицьке Покуття, на початку червня поляки зайняли майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром і Збручем.

У цей критичний для ЗУНР момент уряд Сидора Голубовича 9 червня 1919 р. склав повноваження, а УНРада призначила Євгена Петрушевича повновласним диктатором ЗУНР. Петрушевич створив виконавчий орган — Раду Уповноважених. Ці зміни піднесли дух населення і війська. В червні під командою генерала Олександра Грекова УГА розпочала так звану Чортківську офензиву (7—28 червня 1919 р.), яка увінчалася здобуттям Східної Галичини. Однак після цих початкових мінімальних успіхів Найвища Рада мирної конференції уповноважила Польщу продовжувати свої операції по Збруч. Міжнародний тиск, а також недостача зброї змусила УГА і уряд ЗУНР відступити протягом 16—18 липня 1919 р. за Збруч. Галичину окупувала Польща.

Тимчасовим осідком диктатора і уряду 30 УНР та Начальної Команди УГА, що нараховувала 45 тисяч вояків, від липня до листопада 1919 р. став Кам'янець-Подільський. Тут час від часу приходило до дисонансів з колами УНР, які не схвалювали проголошення «диктатури», натомість галицькі кола критикували політику УНР, що почала щораз більше орієнтуватися на Польщу. Євген Петрушевич не брав участі в Директорії, він далі правив всіма державними справами Галичини. Розходження між галичанами і наддніпрянцями виявилися також у ставленні до Антона Денікіна, з яким перші, під впливом Антанти, готові були порозумітися, тоді коли УНР воліла знайти компроміс з Польщею, щоб через неї мати підтримку західних держав у боротьбі проти більшовиків і денікінських білогвардійців. І хоча 24 вересня 1919 р. обидва уряди — УНР і ЗУНР видали спільну декларацію про боротьбу з Денікіним, УГА, охоплена епідемією тифу, незабаром перейшла до його армії. Євген Петрушевич з Відня керував політикою ЗУНР. На початку 1920 р. УГА увійшла до складу більшовицької армії (Червона УГА). Доля Галичини була обумовлена Варшавським (22 квітня 1920 р.), пізніше Ризьким договорами (18 березня 1921 р.). Остаточним рішенням Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р. приєднано до Польщі.

Українська визвольна боротьба на Буковині тривала короткий час. Делегати Буковини взяли участь 18—19 жовтня 1918 р. у створенні УНРади. Українські політичні представники на зборах 25 жовтня створили у Чернівцях Український Крайовий Комітет, своєрідний парламент, що вважався за буковинську делегатуру УНРади. На великому зборі у Чернівцях 3 листопада 1918 р. за участю близько 10 тисяч учасників було висунуто вимогу злуки Буковини з Україною. 6 листопада 1918 р. Крайовий Комітет перебрав владу в українській частині Буковини, а президентом краю було проголошено Омеляна Поповича. Помірковані румунські послани на чолі з А. Ончулом погоджувалися на поділ Буковини на українську і румунську частини. Однак група Я. Флондора викликала війська з Румунії, які 11 листопада 1918 р. зайняли Чернівці, а згодом, незважаючи на опір населення, і решту Північної Буковини. Після цього спішно скликаний румунами «Генеральний Конгрес Буковини» проголосив 28 листопада 1918 р. злуку Буковини з Румунією. На мирних конференціях в Сен-Жермені та Севрі (10 серпня 1920 р.) Буковину визнано за Румунією. Проти окупації румунами Буковини протестували представники ЗУНР, УНР і УРСР.

На Закарпатті після розвалу Австро-Угорщини утворилися народні ради, які здебільша стояли за приєднання до України. У Хусті «Собор Русинів» — 400 делегатів під керівництвом Михайла і Юлія Брацайків — 21 січня 1919 р. виявили волю приєднатися до УНР. 8 травня 1919 р. представники рад з Ужгороду, Хусту й Пряшева утворили Центральну Народну Руську Раду, яка проголосила об'єднання Карпатської Русі з Чехо-Словаччиною. На це рішення значний вплив мала закарпатська еміграція в США, яка вела переговори з Томою Масариком і чехо-словацькими представниками. Більшість представників закарпатських емігрантів висловилося за приєднання Закарпаття до федеративної республіки чехів і словаків. Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. мирна конференція санкціонувала приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини, а також апробувала його автономний статус.

VII. УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918—1939)

Цей період найновішої історії України вагомий на події, які своєю проекцією визначили дальше спрямування буття українського народу. Однак міжвоєнний період ще слабо вивчений і висвітлений однією стороною. Не тільки радянська історіографія фальшує історичні дані, але також поцейбічні історики часто підходять до них суб'єктивно, а більшість студій позбавлена потрібного дослідно-наукового апарату.

Трудність студії цього періоду полягає в тому, що він не являє одноцільної картини. Дослідники мусять відокремлено студіювати історію чотирьох окупованих «Україн»: українських земель під більшовиками; під Польщею; під Румунією; під Чехо-Словаччиною. В силу тодішніх політичних обставин події на цих землях відбувалися майже цілком відокремлено і між ними існували тільки спорадичні зв'язки. Для цілості картини слід ще додати відомості про українську політичну еміграцію, яка постійно намагалася бути в контакті з українськими землями, впливати на розвиток крайових подій. Вага еміграції була тим більша, що тільки тут політична дія і думка не зазнавали переслідувань окупантів.

Українські землі під більшовиками

Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) остаточно встановилася на центральних українських землях в грудні 1919 р., хоч її початки сягають у кінець грудня 1917 р. В історії УРСР цього часу під оглядом вияву національних форм виділимо три характерні періоди: 1917—1922, 1922—1932, 1933—1939 рр.

За першого періоду — 1917—1922 рр. — велася ще завзята збройна боротьба між політичними утвореннями, які виникли внаслідок волевиявлення українського народу: УНР, Українською Державою, Директорією УНР і російськими окупантами (більшовиками та їхніми колаборантами і білогвардійцями). Російська окупація охоплювала тільки частину Наддніпрянщини і мала тимчасовий характер. Цей період збі-

гається у радянському масштабі з періодом так званого «воєнного комунізму».

Після перемоги в Росії більшовики намагалися захопити владу на Україні: чи то підготовкою повстання 12 грудня 1917 р., яке було роззброєне, чи за посередництвом Всеукраїнського З'їзду Рад Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів у Києві 17—19 грудня 1917 р., який, однак, висловив довір'я Українській Центральній Раді. Тоді більшовицькі керівники вирішили своїми військовими частинами ззовні захопити владу, спираючись на незначні співзвучні їм формації, що існували у містах. 25 грудня 1917 р. у Харкові проголошено «Республіку Рад», спершу названу також Українською Народною Республікою. Згодом створено робітничо-селянський уряд — Народний Секретаріат, очолений спершу Євгеном Медведєвим, а з лютого 1918 р., після окупації Лівобережної і Північної України та Києва червоногвардійцями під проводом Володимира Антонова-Овсієнка, Миколою Скрипником. Ця влада не мала підтримки в народі, і в березні—квітні 1918 р. всю українську територію звільнено від більшовицької окупації. Знову під командуванням Антонова, базуючись на зовнішні сили, наприкінці 1918 р. розпочато другий наступ більшовиків, які на початку лютого 1919 р. захопили Київ, а до вересня 1919 р.— значну частину України. За цього другого етапу встановлений уряд на чолі з Християном Раковським з пропагандистських мотивів визнавав незалежність України, а скликаний у Києві 6—10 березня 1919 р. III Всеукраїнський З'їзд Рад прийняв конституцію УРСР як «незалежної і суверенної держави». Насправді державний апарат і адміністрація були Україні чужими, придушували всякі українські прояви і безмірно експлуатували її економічно. 28 грудня 1920 р. між УРСР і РРФСР був підписаний «Робітничо-селянський союзний договір про військову і господарську співпрацю».

З грудня 1919 р. почалася третя окупація України більшовиками, за якої, попри пристосування до українських обставин, продовжувалася політика боротьби проти «петлюрівщини» і викачування з України максимальної кількості матеріальних цінностей. Все це відбувалося за системи «воєнного комунізму», з її націоналізацією всієї приватної промисловості й торгівлі а на селі — продовольчою розверсткою, за якою селянам залишалася норма харчів, решту ж забирала держава. Ця політика довела до руїни сільське господарство, і в 1921—1923 рр. на Україні, особливо в степових районах, вибухнув голод, внаслідок якого загинуло до 1,5 мільйона селян.

За цього, першого періоду, крім панування Комуністичної Партії (більшовиків) України (КП/б/У), яка насправді була слухняним філіалом РКП та складалася здебільшого з неукраїнців, вороже наставлених до українських національних прагнень, толеровано ще дві партії з комуністичною платформою, які, проте, діяли на національній основі, намагалися вести незалежну від Москви політику,— так звані націонал-комуністичні партії боротьбістів і укапістів. Українська Партія Соціалістів-Революціонерів-Боротьбістів — це ліва фракція УПСР, яка з початку 1919 р. співпрацювала з більшовиками і входила до складу «Робітничо-селянського уряду» Християна Раковського. З березня 1920 р. боротьбістів змусили самоліквідуватися і влитися в КП(б)У. Пізніше колишні боротьбісти відіграли значну роль на відтинку українізації. Серед лідерів боротьбістів були Олександр Шумський, Григорій Гринько, Гнат Михайличенко, Панас Любченко та інші. Другою формацією була Українська Комуністична Партія (УКП — укапісти). Її утворено як ліве крило УСДРП на початку 1920 р. (проіснувала до 1925 р.). Серед чільних членів УКП — Андрій Річицький, Юрій Лапчинський, Борис Антоненко-Давидович та інші. Про вплив цих формацій свідчить те, що боротьбісти мали близько 15 тисяч членів, укапісти — 4000, а членів КП(б)У в 1918 р. було 4360.

Впродовж 1921 р. більшовикам вдалося приборкати опір національних повстанців, а також білогвардійців, одночасно підписавши мирний договір з Польщею (в Ризі 18 березня 1921 р.) і покінчивши з інтервенцією Заходу. Тоді ж економічний крах примусив більшовиків перейти від політики «воєнного комунізму» до так званої «нової економічної політики» (період непу). Дозволялися певна лібералізація і децентралізація економіки, вільний ринок, який сприяв розвитку приватної ініціативи. Неп спричинив поліпшення життя робітників та частково реабілітував селянство. На Україні, крім цих загальних змін, визначився ще й національний момент. Відносно лібералізацію українці використали, щоб поставити вимоги на культурному і національному відтинках. Розпочався період використання легальних можливостей в ділянці культури, економіки, частково — в політиці, період, що тривав приблизно десять років (1922—1932).

Селянин платив державі натуральний податок, а решту продукції мав право продавати на вільному ринку. Мала промисловість перейшла в приватні руки на правах оренди у держави. На Україні розвинулася кооперація, зростали кадри української технічної інтелігенції.

Більшовики, ідучи на поступки в економічній ділянці, не допускали їх в ділянці політичній. Щоб закріпити централізоване правління радянських республік, 30 грудня 1922 р. I З'їзд Рад РРФСР, УРСР, Білоруської РСР і Закавказької РСР у Москві ухвалив декларацію і договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), багатонаціональної держави федеративного типу, яка формально надавала своїм членам право вільного виходу з СРСР. Під час підготовки конституції нової більшовицької держави в 1923 р. виринули розбіжності між росіянами і неросійськими делегатами. Перші обстоювали принцип федерації, яка мала довести до посиленого централізму, тоді як українці разом з грузинами наполягали на вільнішій конфедерації, в якій, за висловом Християна Раковського, «треба відібрати у федеральних народних комісарів (центральний уряд) 9/10 з їхніх прав і передати їх національним республікам». Однак ці домагання були відкинені, й конституція СРСР була затверджена II З'їздом Рад 31 січня 1924 р. На підставі цієї конституції зовнішня політика і торгівля, військові справи, транспорт, пошта переходили до компетенції союзної влади. За республіками залишилися ділянки внутрішніх і земельних справ, освіти, юстиції, охорони здоров'я, соціального забезпечення; але й цим «технічним» наркоматам вказівки приходили з Москви. Вже на цьому етапі формування СРСР проявилася русифікаторська великодержавна лінія партії і Сталіна, який тоді виконував функції наркома в справах національностей. У національному питанні спрямовуюче значення мав XII З'їзд Російської Комуністичної Партії (більшовиків) 17—25 квітня 1923 р., який схвалив принцип «коренізації» й осудив російський шовінізм. Нова національна політика мала сприяти розвитку національних кадрів, запровадженню рідної мови в освіті, дерусифікації державного апарату і навіть створенню в окремих республіках національної армії. Однак вже при схваленні цих реформ Микола Скрипник висловив сумнів щодо можливості їх реалізації.

Спираючись на ці й інші партійні та державні постанови, на Україні розпочато процес, названий «українізацією». За задумом офіційних кіл цей процес мав би обмежуватися шкільництвом, але він охопив й інші ділянки: пресу, літературу, театр, кіно, мистецтво, науку, видавництва, навіть партію, комсомол, державний апарат, а частково й військо. Інтенсивніше українізація розвивалася з 1925 р., коли було усунено з постів секретарів КП(б)У російських шовіністів Еммануїла Квірінга і Дмитра Лебеда. Головну роль в українізації віді-

гравав народний комісаріат освіти, зокрема, його керівники Олександр Шумський (1925—1926), а згодом — Микола Скрипник (1927—1932). Завдяки їхнім заходам було досягнуто значних результатів в освіті та культурі, зросло число українців у великих містах, серед робітництва та інтелігенції. Частково українізовано державний і адміністративний апарат — у цьому деякі заслуги голови Раднаркому УРСР Власа Чубаря (1924—1934). Але найважчою була справа з партійними кадрами, в руках яких зосереджувалася вся влада.

Під впливом цих змін з еміграції повернулися деякі культурні (Михайло Грушевський, Степан Рудницький, Андрій Ніковський) та політичні, переважно з УПСР (Павло Христюк, Микола Чечель, Микола Шраг), й інші діячі. Особливо активну діяльність розгорнула Всеукраїнська Академія Наук. На історичному відтинку всебічну працю розвинув Михайло Грушевський. Але найбільш відважними були виступи українських письменників — групи неокласиків на чолі з Миколою Зеровим, літературного об'єднання Ланка (МАРС), особливо Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ, 1926—1928 рр.), яка під проводом Миколи Хвильового ставила самостійницькі вимоги (клич «геть від Москви»). Вони виходили за літературні рамки і порушували також політичний аспект. З цієї загальної атмосфери 1920-х рр. скористалися і діячі Церкви, що на Церковному Соборі в Києві 11—27 жовтня 1921 р. створили Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ), яку очолив митрополит Василь Липківський.

Цей загальний культурно-національний розвиток у більшовицькій контрольованій дійсності мав вплив і на ситуацію в самій партії, викликаючи різні «ухили». Олександр Шумський, який протестував проти призначення Лазаря Кагановича першим секретарем КП(б)У (1925—1928), а згодом обороняв Миколу Хвильового з його антиросійськими гаслами, був осуджений у травні 1926 р. за націоналістичний ухил, так званий «шумськізм», і виключений з уряду і КП(б)У. На його захист виступила Комуністична Партія Західної України (КПЗУ) на чолі з Осипом Васильковим, Романом Турянським, Карлом Максимовичем. За директивою з Москви було розпущено ЦК КПЗУ, групу Василькова—Турянського виключено з партії (на початку 1928 р.), а тих членів партії, які перебували на території УРСР, згодом ліквідовано. У 1928 р. виявився новий ухил, на цей раз в економіці. Молодий український економіст російського походження Михайло Волобуєв осудив у журналі «Більшовик України» колоніальну політику Москви щодо України.

Самостійницькі прояви на Україні ставали небезпечними для російського центрального уряду. Щоб покласти край цим проявам, усьому українському культурному процесові й українізації, у вересні 1929 р. відбулися арешти визначних діячів української науки, культури й УАПЦ за «належність» до вигаданих ОДПУ Спілки Визволення України (СВУ) і Спілки Української Молоді (СУМ). Процес над 45 «керівниками» СВУ відбувся 9 березня — 19 квітня 1930 р. у Харкові з вироками від 2 до 10 років ув'язнення; більшість засуджених була згодом ліквідована.

Наприкінці 1920-х рр. Сталін, покінчивши з внутрішньою опозицією «правих», а згодом з троцькістами, почав ліквідацію непу та політики лібералізації і встановлення диктатури із зміцненням бюрократичної системи партії. У грудні 1927 р. XV З'їзд ВКП(б) ухвалив перехід до колективізації і прискорення індустріалізації народного господарства. Одночасно розпочато першу п'ятирічку «розвитку народного господарства СРСР» (1928—1933). Ці плани були націлені на мілітаризацію СРСР і концентрацію промисловості в Росії. Поступово ліквідовано приватну промисловість, удержавлено торгівлю, а на селі запроваджено примусову колективізацію. Всіх тих, хто чинив навіть пасивний опір цим розпорядженням, засиляли до концентраційних таборів, переважно на Соловки. З України було виселено сотні тисяч заможних селян до Сибіру або на Далеку Північ.

Розкуркулення і примусова колективізація у 1927—1932 рр. викликали на Україні стихійний опір селянства, для придушення якого партія вислала на село 30 тисяч «активістів». Їхнім завданням було відбирати у селян усі запаси урожаю та примушувати працювати у колгоспах. Представники Москви Вячеслав Молотов і Лазар Каганович звинуватили керівників КП(б)У у провалі сільського господарства і колективізації (6—9 липня 1932 р.). ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР видали 7 серпня 1932 р. закон «Про охорону соціалістичної власності», який за «присвоєння» селянами навіть жмені зерна з колгоспного поля карав розстрілом або концтабором. Після збору врожаю 1932 р. спеціальна бригада активістів забрала у селян весь хліб. Внаслідок цих репресій на Україні до нового урожаю 1933 р. лютував штучно створений більшовицькою владою голод, в результаті якого по селах і малих містах України вимерло від 6 до 8 мільйонів людей. Це була найбільша катастрофа України за більшовицької окупації, злочин, вчинений Москвою з метою зламати волю українського народу. Наслідки цієї катастрофи колосальні як на демографічному,

так і культурному відтинку: традиційне українське село зі своїми звичаями перестало існувати.

Після геноциду, застосованого до українського селянства в 1932—1933 рр., почався наступ на українську культуру. В 1933 р. наркомом освіти призначено Володимира Затонського. У січні 1933 р. секретарем ЦК КП(б)У було призначено Павла Постишева, наділеного необмеженими диктаторськими повноваженнями. З його приходом починається період (1933—1939) розгорненого терористичного більшовицького наступу проти української культури. За трагічні наслідки весь дотеперішній етап культурного розвою протягом 1920-х рр. названо «розстріляним відродженням». Перша фаза цього протиукраїнського терору має назву «постишевщини» (1933—1937), продовжена згодом «ежовщиною» (1937—1938). Це був період ліквідації «українізації» (офіційно припиненої постановою ЦК КП(б)У 22 листопада 1933 р.) та проведення русифікації усіх сфер українського життя. Боротьбу проти української культури супроводжувано фізичним нищенням найкращих представників української духовності. За цього періоду були знищені також українські комуністичні діячі.

На знак протесту проти антиукраїнської політики наклали на себе руки провідники культурного відродження Микола Хвильовий (13 травня 1933 р.) та українізації — Микола Скрипник (7 липня 1933 р.). За постановою ЦК ВКП(б), у 1933 р. проведено чистку партії. З КП(б)У виключено 51 тисячу членів. Чистки в КП(б)У продовжувались і пізніше: з 468 793 членів у 1933 р. залишається в 1938 р. тільки 306 527, водночас з 115 членів ЦК КП(б)У тільки один був переобраний в 1938 р. У березні 1937 р. як троцькіста звільнено Павла Постишева, на рік пізніше — Станіслава Косіора, першого секретаря (1928—1938). У другій половині 1937 р. ліквідовано весь склад ЦК КП(б)У. 30 серпня 1937 р. голова уряду Панас Любченко покінчив життя самогубством, в той самий час ліквідовано увесь склад уряду УРСР. Щоб виправдати ці злочини, більшовицький режим твердив про існування цілої серії змов, «учасники» яких були звинувачені в українському націоналізмі та в належності до фантастичних таємних організацій («Терористичного соціалістичного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Терористичного блоку троцькістів-націоналістів», «Націоналістично-фашистської організації України» і т. д.).

У грудні 1934 р., у зв'язку з вбивством Сергія Кірова, на Україні засуджено до розстрілу, за фальшивим звинуваченням у приналежності до «білогвардійської організації», діячів укра-

їнської культури: Григорія Косинку, Костя Буревія, Дмитра Фальківського, Олексу Влизька, Івана Крушельницького та інших з так званої групи «двадцяти вісьмох».

З початку 1930-х рр. проходить цілковита реорганізація і чистка в Українській Академії Наук. Більшість видань історично-філологічного і соціально-економічного відділів припиняють своє існування. За цей період найбільших втрат зазнають українські письменники: 89 було ліквідовано, 212 примушено замовкнути, 64 заслаано, а 83 емігрували.

У січні 1934 р. столицю України перенесено з Харкова до Києва. 30 січня 1937 р. Всеукраїнський З'їзд Рад схвалив нову конституцію УРСР, яка копіювала так звану «сталінську» Конституцію СРСР, прийняту в Москві 5 грудня 1936 р. З початку 1938 р. першим секретарем ЦК КП(б)У призначено Микиту Хрущова, а головою уряду УРСР — Дем'яна Коротченка.

Наприкінці цього періоду німецько-радянський пакт про ненапад і таємна угода про розподіл території у Східній Європі (23 серпня 1939 р.) прискорили початок Другої світової війни.

Українські землі під Польщею

Внаслідок воєнних дій України з Польщею і більшовицькою Росією, з 1919 р. під польською окупацією опинилися: Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся, Посяння, Лемківщина. Поляки заперечували інтегральність української національної спільноти та розчленування її на окремі частини-окраїни намагалися проводити свою політику денационалізації. Для цього між Галичиною і північно-західними українськими землями був встановлений так званий «Сокальський кордон». На Волинь, Полісся і Підляшшя не допускалося пресу з Галичини.

У політичній історії українців під Польщею розрізняємо три періоди.

Період повоєнної стабілізації. Він тривав до рішення Ради Амбасадорів (14 березня 1923 р.) про приєднання Галичини до Польщі. На Паризькій мирній конференції (28 червня 1919 р.) Польща зобов'язувалася перед державами Антанти гарантувати українському населенню культурну автономію. Право українців на свою мову в публічному житті і навчання рідною мовою в початкових школах гарантувалося польською конституцією (17 березня 1921 р.), а закон від 26 вересня

1922 р. надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам — Львівському, Станиславівському і Тернопільському. Всі ці гарантії і закони ніколи не були здійснені. Польський уряд проводив у Галичині щодо українців політику терору, масових арештів, ув'язнень, концентраційних таборів (у 1919—1920 рр. через них пройшло 70 тисяч українців).

За цього періоду українці Галичини не визнавали польської влади і бойкотували парламентські вибори (5—12 листопада 1922 р.). Поляки скасували 20 січня 1920 р. автономні права і самоврядування Галичини (Галицький Крайовий Сейм та Крайовий Виділ). Вони провели відносно українців денационалізуючі заходи, заборонивши видання української преси, підпорядкувавши шкільництво польському міністерству освіти. У Львівському Університеті були усунені українські катедри, на що українці реагували організацією Львівського (таємного) Українського Університету (1921—1925) з більш як 50 катедрами і близько 1500 студентами.

Українське політичне життя було репрезентоване чотирма партіями: Трудовою (передвоєнна Націонал-Демократична), Радикальною, Соціал-Демократичною і Християнсько-Суспільною. Координацію їх проводила Міжпартійна Рада під головуванням Кирила Студинського. Усі українські партії своєю декларацією 14 лютого 1920 р. заявили, що вони стоять за державну самостійність Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Українські партії протестували як проти Варшавського договору (22 квітня 1920 р.), так і проти Ризького мирного договору (18 березня 1921 р.).

У відповідь на польський терор у серпні 1920 р. засновано революційну формацію — Українську Військову Організацію (УВО), яку з липня 1921 р. очолює полковник Євген Коновалець. Ця нова організація своїми революційними актами (замах на Юзефа Пілсудського 25 вересня 1921 р., вчинений Степаном Федаком; підпали польських поміщицьких дворів; напади на поліційні установи тощо) здобула підтримку і визнання значної частини української спільноти.

На північно-західних землях (Волинь, Полісся, Підляшшя) українці взяли участь у парламентських виборах у листопаді 1922 р., на яких обрали 20 українських послів і п'ять сенаторів. У польському сеймі Самійло Підгірський від імені всіх українських послів заявив, що український народ бореться за відродження самостійності української держави, а його представники готові співпрацювати з польським народом, якщо українцям буде забезпечений вільний розвиток їх національного життя.

Період реорганізації політичних формацій (1923—1930).

Стабілізація польської дійсності після рішення Ради Амбасадорів підвела українські політичні партії до перегляду свого становища і до участі у законодавчих органах Польщі. Настав ліквідація екзильного уряду ЗУНР Євгена Петрушевича (15 березня 1923 р.), а серед галицьких партій йде реорганізація. Після дворічного шукання нового шляху різні фракції Трудової Партії об'єднуються 11 липня 1925 р. в Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО) під проводом Дмитра Левицького. УНДО складалося з представників колишньої Націонал-Демократичної Партії і в нових обставинах продовжувало її діяльність. Воно стало провідною політичною силою, яка, крім суто політичних дій, опанувала освітні та господарські установи («Просвіта», Ревізійний Союз Кооператив, Центросоюз «Дністер»), мала у своєму розпорядженні пресу (тижневик «Свобода», щоденник «Діло»). Реформувалася і Радикальна партія, яка, об'єднавшись з соціалістами-революціонерами з Волині, створила Українську Соціалістично-Радикальну партію (УСРП) на чолі з Львом Бачинським, з 1930 р.—Іваном Макухом. Менший вплив мала Українська Соціал-Демократична Партія, що після насильного розпуску в січні 1924 р. відновила свою діяльність у грудні 1929 р. під проводом Миколи Ганкевича і орієнтувалася на міське робітництво. Новостворена 1930 р. Українська Католицька Народна Партія під проводом єпископа Григорія Хомишина і Осипа Назарука мала скромне політичне значення. Радянофільські тенденції відстоювали Українська Партія Праці (1927—1930) і Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання (Сель-Роб), створене у жовтні 1926 р. з ініціативи КПЗУ, що з 1923 р. стала автономною частиною Комуністичної Партії Польщі, але була ліквідована Комінтерном у 1938 р.

Як реакція на розпорошення українських політичних сил, нездорові прояви співпраці з окупантами, зростання радянофільських тенденцій та для застосування більш радикальних форм боротьби в січні 1929 р. у Відні створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН), революційно-політичну формацію, яка ґрунтувалася на націоналістичній ідеології й діяла на всіх українських землях. Її провідником став Євген Коновалець. ОУН вдавалася до революційно-саботажних акцій, які були реакцією на антиукраїнські заходи польського уряду (прийняття закону про усунення української мови з польських державних і самоуправних установ Західної України, 31 липня 1924 р.; нищення українського шкільництва; колонізація українських земель польськими елементами, внаслідок

док якої наплинуло близько 200 тисяч поляків до сіл і близько 100 тисяч до міст Західної України).

Українські партії взяли участь у березні 1928 р. у других польських парламентських виборах, обравши до сейму 56 послів і 11 senatorів. Посли і сенатори УНДО створили Українську Парламентарну Репрезентацію. Вона разом з посольським клубом УСРП зробила в сеймі заяву про те, що стоїть на позиціях української державності і соборності всіх українських земель. У 1920-х рр. на західних українських землях, попри всі адміністративні утиски, розвивається українське культурне, наукове, громадське і господарське життя.

За наказом польського уряду (прем'єр Юзеф Пілсудський) у вересні—листопаді 1930 р. в Галичині проведено «пацифікацію» — гострі репресії проти українського населення силами війська і поліції, знущання над провідниками українського політичного, громадського і культурного життя. По селах і містах нищено українські культурні установи, кооперативи, проведено масові арешти. Проти цих звірств протестувала Церква (митрополит Андрій Шептицький) і політичні партії як перед польськими (у сеймі і сенаті 26 січня 1931 р.), так і перед міжнародними колами (Лігою Націй). «Пацифікацію» було проведено як відплату за саботажну акцію українських революціонерів, а також для залякування українського населення під час підготовки до парламентських виборів. Внаслідок терору і виборчих зловживань українці здобули тільки 27 мандатів до сейму і п'ять — до сенату.

1930-ті роки: боротьба між політикою «нормалізації» і революційною дією. У 1930-х рр. посилилася антиукраїнська спрямованість польської політики. Декретом президента Польщі 18 червня 1934 р. створено концентраційний табір у Березі-Картузькій, який заповнено переважно українцями. Нова конституція з 1935 р. обмежила права парламенту. Було також розпущено сейм і сенат. Польща стала авторитарною державою. В такій ситуації УНДО намагалося «нормалізувати» українсько-польські взаємини. Польський уряд обіцяв новому (з 1935 р.) голові УНДО Василеві Мудрому припинити різкий антиукраїнський курс, а УНДО повинно було перестати співпрацювати з протиурядовою опозицією. На нових виборах (вересень 1935 р.) УНДО здобуло малу кількість місць. Все ж Василь Мудрий був обраний віце-маршалком сейму. Однак політика «нормалізації» не принесла значної зміни польського ставлення до українців. З 1938 р. почалися погроми українського населення й установ польськими шовіністичними колами. По містах проводили інтенсивну колонізацію. Особливо

потерпіла Православна Церква на Холмщині, де внаслідок терористичних акцій у 1938 р. знищено 189 церков, а 149 було передано римо-католикам. З 1938 р. в УНДО оформлюється опозиція, яка засновує нову партію — Фронт Національної Єдності (ФНЕ) на чолі з Дмитром Палієвим. Стоячи на націоналістичній платформі, ФНЕ відмовляється від терористичних акцій. В опозиції до політики «нормалізації» УНДО стала також редакція часопису «Діло».

Паралельно з легальною політикою ОУН проводила революційні акції, які набували великого впливу на молоду генерацію. ОУН стає провідним чинником української політики. У боротьбі проти польського шовінізму гине провідник ОУН Юліан Головінський (30 вересня 1930р.). Поляки страчують бойовиків ОУН Василя Біласа й Дмитра Данилишина (23 грудня 1932 р.). На знак протесту проти голоду на Україні ОУН організувала напад на консульство СРСР у Львові (22 жовтня 1933 р.). Внаслідок вбивства членом ОУН у Варшаві польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, відповідального за пацифікацію, Варшавський процес засуджує керівників ОУН Степана Бандеру, Миколу Лебеда і Ярослава Карпинця на смертну кару (13 січня 1936 р.), яка була замінена пізніше на довічне ув'язнення. Другий великий процес проти Крайової Екзекутиви ОУН на західних українських землях відбувся в середині 1936 р. у Львові. 1930-ті рр. — це період постійних політичних процесів проти членів ОУН, які відважно виступають проти польської політики. Зростанню впливів ОУН протистояли не тільки окупанти, але й легальні українські партії. Проти терористичних актів виступила й Церква. Все ж таки напередодні війни, в 1939 р., після невдачі «нормалізації», коли Польща перетворилася на державу з поліційним режимом, ОУН залишається на західних українських землях єдиною реальною політичною силою.

Українські землі під Румунією

З середини листопада 1918 р. Румунія окупувала Буковину, ще раніше — Басарабію (проти окупації якої відбулися протирумунські виступи: Хотинське повстання 1919 р. й Татарбунарське повстання 1924 р.) і частину Мармарощини — Сигітщину. У складі Румунії перебувало близько 1 мільйона 300 тисяч українців. Національно-культурну діяльність українці проводили тільки на Буковині.

Найбільшого національного переслідування зазнали буко-

винці. Для залякування населення румуни тримали на Буковині до 1928 р. стан облоги, під час якої панував поліцейний режим. Для румунізації шкільництва запроваджено закон від 26 липня 1924 р., на підставі якого українців трактовано за румунів, що «забули свою рідну мову». Цілковита румунізація всіх видів шкільництва була завершена в 1927 р. Від самого початку в Чернівецькому Університеті закрито всі катедри з українською мовою. Румуни ліквідували більшість довоєнних українських організацій. Спершу вся українська преса була заборонена. Румунізаційну політику проводили також на відтинку Православної Церкви.

Деяке послаблення гніту настало в 1927 р. Українці приступили до заснування Української Національної Партії (УНП) під проводом Володимира Залозецького, що була до 1940 р. єдиною легальною українською партією в Румунії. Однак діяла вона тільки на Буковині. УНП боронила з мінімальними можливостями українців у румунському парламенті та перед Лігою Націй, зберігаючи свою лояльність до Румунії. Серед діячів УНП: Юрій Сербинюк, Антін Лукашевич, Василь Дутчак.

Культурно-громадську діяльність проводили студентські товариства «Чорноморе», «Запороже», товариство «Кобзар», «Жіноча Громада», спортивне товариство «Довбуш» та інші. Протягом цього дещо ліберальнішого часу появилися тижневики «Рідний Край», «Рада» — офіційний орган УНП за редакцією Юрія Сербинюка; єдиний український щоденник «Час» (1928—1940 рр.) за редакцією Льва Когути.

У 1930-х рр. на Буковині постає націоналістичний рух, який охоплює молодь і студентство (спортивне товариство «Мазепа», студентське товариство «Залізник») та знаходить відгук також серед селянства. Націоналісти видають журнал «Самостійна Думка» (1931—1937) і тижневик «Самостійність» (1934—1937). Серед діячів цього руху: Іван Григорович, Орест Зибачинський, Денис Квітковський. У 1937 р. на Буковині відбулися два політичні процеси над українськими націоналістами, яких військовий суд звинувачував у революційній діяльності та в заперечуванні румунської влади над українськими землями. Після цих процесів всякі прояви українського політичного життя переслідують, а з 1938 р. Румунія перетворюється на авторитарну державу, в якій запанувала диктатура короля Кароля II.

Українські землі під Чехо-Словаччиною (Закарпаття)

Офіційно вважалося, що Закарпаття добровільно увійшло до складу Чехо-Словаччини, і йому формально забезпечено внутрішню автономію. Офіційною назвою окремого адміністративного краю до 1928 р. була «Підкарпатська Русь». На чолі краю стояв губернатор: Григорій Жаткович (1919—1921), Антін Бескид (1923—1933); останній проводив русофільську політику. На Закарпатті йшла боротьба між народовецьким і русофільським таборами. Перший очолювали о. Августин Волошин, брати Михайло і Юлій Брацайки, які заснували «Просвіту», кооперативи, часописи і вели боротьбу з русофілами, згуртованими в «Обществі Духновича». Останніх підтримували чехи, які боролися за централізацію країни.

З 1928 р. Чехо-Словаччину поділено на адміністративні краї, і Закарпаття стає «Підкарпатським Краєм» на чолі з крайовим президентом, що мав всю повноту влади (губернатор тільки символізував «автономію»). При парламентських виборах, крім народовецько-української і русофільської груп, виступала також комуністична партія. Кожний табір мав своїх послів і сенаторів. У 1930-х рр. зміцнів український табір. Українська «Учительська Громада» перебрала керівництво шкільництвом, Михайло Брацайко почав з 1937 р. видавати тижневик «Українське Слово». Чехи ж штучно підтримували русофільство. Але на виборах 1935 р. число голосів за українських кандидатів було значно більшим, ніж на попередніх виборах. Серед послів вибрано Юліана Ревая. Від середини 1930-х рр. під впливом націоналістичного руху закарпатці вимагали здійснення автономії. Однак чеський уряд, незважаючи на трудність міжнародної ситуації, зволікав з її реалізацією, вимагаючи, щоб українці об'єдналися з русофілами.

Після Мюнхенського договору чотирьох держав (29 вересня 1938 р.) під впливом міжнародних подій і внутрішнім тиском українців Прага дозволяє 8 жовтня 1938 р. створення автономного уряду на чолі з Андрієм Бродієм, а 26 жовтня 1938 р. головою уряду стає Августин Волошин. Українці робили зусилля для побудови карпатсько-української держави у федеративному зв'язку з чехами і словаками. Празький парламент схвалив її конституційним законом 22 жовтня 1938 р., тоді коли русофіли підтримували угорські плани захоплення Закарпаття. Після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. південну частину Закарпаття (Ужгород, Мукачеве і Берегове)

приєднано до Угорщини, а столицю Карпатської України перенесено до Хусту. Попри цю втрату українці з великим ентузіазмом взялися за розбудову Закарпаття. В організації політичного і культурного життя закарпатцям допомагали втікачі з Галичини, Буковини; матеріальну допомогу подавала заокеанська еміграція. Великий внесок у розбудову Карпатської України внесла ОУН. Вибори до сейму Карпатської України 12 лютого 1939 р. засвідчили значну перемогу Українського Національного Об'єднання, яке отримало 86,1 відсотка голосів. Проти постанови української держави на Закарпатті рішуче виступали Угорщина і Польща. Дійшло також до зіткнення військових частин Карпатської Січі з чеськими відділами генерала Льва Прхали. Коли в Хусті зібрався сейм Карпатської України, який 15 березня 1939 р. проголосив її самостійність, прийняв конституцію і обрав Августина Волошина президентом держави, угорські війська, з дозволу Адольфа Гітлера, почали окупацію Карпатської України. Незважаючи на запеклий опір Карпатської Січі, угорці окупували Закарпаття, а президент і частина уряду на чолі з прем'єром Юліаном Реваєм виїхали через Румунію на еміграцію.

Українська еміграція

Після занепаду української держави уряд, військові та багато політичних і культурних діячів виїхали на еміграцію. Найважливішими її осередками стали Прага, Варшава, Відень, Берлін та Париж. Чимало українців з Наддніпрянщини перебували в Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, Югославії, Болгарії, Італії, Франції, Бельгії.

На політичному відтинку активно проявили себе різні політичні течії та угруповання. Серед соціалістів найдіяльнішими були УСДРП і УПСР. Соціал-демократи на чолі з Ісааком Мазепою і Панасом Феденком мали свою централю в Празі (вони входили до складу II Соціалістичного Інтернаціоналу). Досить активною на еміграції була УПСР з двома центрами: у Відні, де оформився на чолі з Михайлом Грушевським гурток навколо Українського Соціологічного Інституту і журналу «Борітеся — поборете», та у Празі, де важливу не тільки політичну, але й культурну роль відігравав Микита Шаповал, співзасновник (з Володимиром Винниченком) журналу «Нова Україна» (1922—1925). Обидві соціалістичні партії були в опозиції до екзильного уряду УНР. Серед ліберального табору проявила себе тільки заснована 1923 р. у Празі Українська Радикально-

Демократична Партія, що продовжувала традицію УПСФ. Її очолював Олександр Лотоцький, серед лідерів були Вячеслав Прокопович, Андрій Яковлів, Олександр Шульгин та інші. Ця партія тісно співпрацювала з екзильним урядом УНР. Монархістську групу на еміграції репрезентував Український Союз Хліборобів-Державників, створений 1920 р. у Відні заходами Вячеслава Липинського і Сергія Шемета. Союз видавав журнал «Хліборобська Україна» (Відень, 1920—1925 рр.). Він проголосив у 1925 р. Павла Скоропадського спадковим гетьманом України. 1937 р. гетьманський Союз ліквідовано і на його місці створено Український Союз Гетьманців-Державників. Наприкінці 1920-х рр. на політичну арену виступив націоналістичний рух, репрезентований Організацією Українських Націоналістів, створеною у січні 1929 р. у Відні. Очолив ОУН Євген Коновалець, від 1938 р. — Андрій Мельник (затверджений II Збором у Римі в серпні 1939 р.). Основну свою базу ОУН мала на українських землях, особливо на західних. Завдяки революційно-політичній діяльності ОУН в 1930-х рр. стала домінуючою силою як на рідних землях, так і на еміграції. Вона видавала у Празі журнали «Розбудова Нації» і «Сурма», а з 1934 р. — у Парижі часопис «Українське Слово».

Окремо від названих національних формацій діяли комуністичні і радянофільські групи, яким спершу допомагали радянські дипломатичні місії у Празі, Відні, Варшаві й Берліні. Після короткотривалого періоду «українізації», яка сприяла діяльності радянофілів, реальна дійсність на Україні і колективізація, голод, репресії проти української культури у 1930-х рр. в УРСР призвели до ліквідації цієї течії.

На еміграції продовжував свою дію Уряд Української Народної Республіки в екзилі — спершу в Тарнові в Польщі, потім осередками державних установ стали Варшава, Париж і Прага. Головою Директорії (головою держави) був Симон Петлюра, з 1926 р. — Андрій Лівіцький, короткотривало — Вячеслав Прокопович (1939—1940 рр.). Виконавчий орган, Раду Народних Міністрів УНР, очолювали на еміграції Андрій Лівіцький, Пилип Пилипчук, Вячеслав Прокопович, Олександр Шульгин. На зовнішньому відтинку екзильний уряд спершу діяв за посередництва дипломатичних місій УНР, які були потім ліквідовані (початок 1920-х рр.); згодом використувано форум Ліги Націй через Українське Товариство для Ліги Націй та Прометейський рух. Неофіційним органом уряду УНР був тижневик «Тризуб», що виходив у Парижі в 1925—1940 рр.

Більшовицька агентура ОГПУ—НКВД безкарно здійснила ряд терористичних актів проти українських політичних діячів. Одною із перших жертв цього терору став Симон Петлюра, вбитий в Парижі 25 травня 1926 р. 23 травня 1938 р., у Роттердамі від бомби, підкладеної більшовицьким агентом, загинув один з найвидатніших політичних та військових діячів визвольної боротьби, голова Проводу ОУН Євген Коновалець.

Українська еміграція вела широку культурно-громадську діяльність у різних країнах поселення. Найбільшим осередком була Прага, де діяли Український Вільний Університет (з 1921 р.), Українська Господарська Академія в Подебрадах, Український Високий Педагогічний Інститут імені М. Драгоманова в Празі, Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕСУС) і багато інших.

У Варшаві велику видавничу діяльність проводив Український Науковий Інститут на чолі з Олександром Лотоцьким. Менш продуктивним був Український Науковий Інститут у Берліні, директором якого був Дмитро Дорошенко, а з 1930 р.— Іван Мірчук. Загальнокультурницьку роботу провадила також українська еміграція у Відні, Парижі, Женеві, Римі, Лондоні, Лювені.

VIII. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945)

Німецько-радянський пакт, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р., і таємна угода між двома партнерами про розподіл впливів у Східній Європі стимулювали початок глобального світового конфлікту, під час якого були втягнені у воєнні події насамперед західні українські землі, а з 1941 р.— центральні та східні. 1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу, що започаткувало події Другої світової війни на сході Європи. Невдовзі німецькі війська зайняли Лемківщину, Підляшшя, Холмщину і західну частину Галичини по лінію Сокаль—Львів—Стрий. Пам'ятаючи ставлення польської влади до українців (арешти, заслання до концентраційних таборів, дискримінаційна аграрна та в цілому національна політика), більшість українців поставилася до німців прихильно, вважаючи їх за визволителів з-під польської окупації. Разом з німецькою армією йшов окремий український військовий загін (близько 600 осіб) під командуванням полковника Романа Сушка, створений заходами ОУН частково з колишніх членів Карпатської Січі, завданням якого було налагодити зв'язок між українським населенням і німецьким військом. Це формування німці ліквідували наприкінці вересня 1939 р.

Згідно з таємною угодою між Ріббентропом і Молотовим, 17 вересня Червона Армія окупувала Західну Волинь і Галичину, а новий радянсько-німецький договір у Москві 28 вересня 1939 р. устійнив кордони між Німеччиною і СРСР вздовж Сяну і Бугу. На західних землях колишньої польської держави німці створили Генеральну Губернію, до складу якої входили Лемківщина, Посяння, Холмщина й Підляшшя (охоплювала українські етнічні території — близько 16 000 км² з 1,2 мільйона населення). Крім місцевого українського населення, сюди прибуло до 20 тисяч втікачів з окупованих більшовиками Галичини і Волині, а в 1940 р.— також з Буковини. Центром українського життя став Краків, осідок генерал-губернатора Ганса Франка. Від самого початку німецького урядування виникають в поодиноких місцевостях українські громадсько-культурні організації, постають українські школи, організації

молоді. Це все відбувається спонтанно, та в більшій чи меншій мірі толерується місцевою німецькою владою. Для координації праці цих місцевих громадських комітетів у листопаді 1939 р. з ініціативи ОУН створено централю в Кракові, спочатку під назвою Українського Національного Об'єднання (УНО), яку остаточно оформлено 13—15 квітня 1940 р. під проводом Володимира Кубійовича. Спершу централю толерували німці. У червні 1940 р. остаточно оформлено Український Центральний Комітет (УЦК), легалізований німецькою владою як централю місцевих українських допомогових комітетів (УДК). Крім допомогової діяльності, опіки над полоненими з часу польсько-німецької війни, УЦК координував працю кооперації, товариства «Сільський Господар», культурні організації Українського Освітнього Товариства (УОТ), організації молоді, що діяли при УОТ, а також організував видавничу діяльність, для чого було створено Українське Видавництво у Кракові. В ділянці шкільництва УЦК співпрацював з німецькою владою щодо створення нових шкіл, забезпечував їх педагогічними кадрами, опрацьовував навчальні програми, організовував різні курси. УЦК багато допоміг у створенні окремої адміністрації Української Православної Церкви для Холмщини і Підляшшя — єпископ Іларіон (Іван Огієнко) і Лемківщини — єпископ Палладій (Видибіда-Руденко).

Хоча в Генеральній Губернії опинилася більшість діячів легальних українських політичних партій, під тиском нових обставин вони не вели ніякої явної діяльності. Єдиною політичною формацією, що продовжувала свою діяльність, була ОУН, яку в Генеральній Губернії очолював Роман Сушко. Німці не визнавали ОУН, хоча спершу толерували її за участь у попередній антипольській підпільній діяльності. Більшість членів ОУН включалася на різних щаблях українського громадського життя в роботу УЦК.

Великий вплив на українське політичне життя мав розкол в ОУН, який стався у лютому 1940 р. У Кракові в опозиції до політики і методів праці ОУН під проводом полковника Андрія Мельника був створений революційний провід ОУН під керівництвом Степана Бандери, затверджений у квітні 1941 р. великим збором у Кракові. Від того часу існує поділ націоналістів на прихильників Андрія Мельника (їх почали називати «мельниківцями») та прихильників Степана Бандери («бандерівці»). Цей поділ поглиблювався, набирав драматичних виявів, включно з братовбивчою боротьбою. Причиною розколу в ОУН були психологічні, тактичні (поміркованість і революційність) і персональні розбіжності людей різного віку, поглядів та ста-

новища. Велику роль відіграв і «регіональний патріотизм». Напередодні німецько-більшовицького конфлікту обидві групи ОУН намагалися консолідувати українські політичні сили. У червні бандерівці створили у Кракові Український Національний Комітет на чолі з Володимиром Горбовим, аналогічну роботу провів Микола Сціборський від імені ОУН Мельника.

* * *

Після захоплення Західної Волині та Галичини більшовики організували тут 22 жовтня 1939 р. вибори до Установчих Народних Зборів Західної України. За офіційними даними, 84 відсотки виборців голосували за наперед усталений список кандидатів, які 27 жовтня 1939 р. ухвалили включити Західну Україну до УРСР. Це рішення затвердили Верховні Ради СРСР (1 листопада 1939 р.) і УРСР (14 листопада 1939 р.). Після формального інкорпорування, названого «возз'єднанням Західної України з УРСР», проведено конфіскацію поміщицьких і церковних земель, націоналізацію банків і великої промисловості. На початку грудня 1939 р. на території Західної України встановлено новий адміністративний поділ: утворено шість областей (Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславівську, Тернопільську), які поділено на райони. На окупованих більшовиками територіях перестали діяти всі колишні українські політичні партії, а також громадські, культурні, наукові, торговельні та промислові товариства і установи, зокрема «Просвіта», Наукове Товариство імені Шевченка, закрито усі часописи. Запанували більшовицькі закони і порядки. Багатьох політичних лідерів легальних партій заарештовано: Костя та Дмитра Левицьких, Остапа Луцького, Володимира Старосольського, Сильвестра Герасимовича та інших. У підпіллі діяло ОУН. В сувору зиму 1940 р. почалися масові депортації місцевого населення в Сибір.

У шкільництві українська мова стала викладовою, однак під оглядом змісту в освіті, науці, мистецтві проведено радянізацію і русифікацію.

Більшовицька окупація мала значний вплив на національні відносини в Західній Україні. Польський елемент перестав бути домінуючим у державних і адміністративних установах, а сотні тисяч польських колоністів було вивезено на схід, зокрема в Сибір. До міст почав напливати український елемент, що сприяло їх поступовій українізації. Ці позитиви не могли компенсувати негативних явищ більшовицької антиукраїнської політики, тому населення до неї ставилося неприхильно.

Знову за згодою Гітлера сталінський режим під загро-

зою війни 28 червня 1940 р. змусив Румунію зректися на користь СРСР Північної Буковини і Басарабії. 2 серпня Верховна Рада СРСР вирішила включити Північну Буковину та Північну і Південну Басарабію до УРСР, а з решти Басарабії і колишньої Молдавської Автономної РСР 15 серпня 1940 р. створено Молдавську РСР. Суспільно-економічні й національні зміни на Буковині та Басарабії були такими ж, як і на Західній Україні.

* * *

Незважаючи на німецько-радянський пакт про ненапад, обидва партнери готувалися до війни. На цьому особливо терпіла Україна, бо вся місцева індустрія була переключена на воєнні потреби. Одночасно здійснювалася мілітаризація цивільного життя: підвищувалися вимоги до працюючих, створювалися парамілітарні формації, розвиток освіти, культури, літератури, мистецтва здійснювався під кутом воєнної підготовки. Для завоювання симпатій українців тимчасово був зменшений русифікаційний тиск, деякі поступки були зроблені на відтинку української культури. Позитивний вплив мали також контакти українців Наддніпрянщини та приєднаних до УРСР західних земель.

Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. виявив слабкість СРСР, брак підтримки населення, особливо на українських землях, де велика його частина бажала поразки більшовицької системи і розвалу СРСР. Доказами цього були масові втечі з Червоної Армії і добровільна здача в полон.

Німецький фронт швидко посувався на схід. До середини липня німці захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Басарабію; у середині серпня окупували Правобережну Україну, 19 вересня зайняли Київ і Полтаву, 16 жовтня — Одесу, 24 жовтня — Харків. До кінця 1941 р. вони захопили майже всю Україну, крім Криму, який зайняли в середині 1942 р.

Непідготовлений відступ більшовиків аж до Дніпра не дозволив їм евакуювати населення та масово руйнувати господарські об'єкти. Натомість більшовики при своєму відступі знищили близько 15 тисяч українських політичних в'язнів, що перебували у в'язницях Львова, Золочева, Дубного, Рівного, Луцького, Києва, Харкова та інших міст.

Скориставшись із затримки німців над Дніпром, більшовики нищили промислові об'єкти, харчові запаси, залізниці. Вони зруйнували Бердичів, частково Київ (і особливо Хрещатик), але найбільше — Лівобережжя, де затопили шахти на Донбасі, знищили Дніпровську ГЕС, значну частину Харкова.

Багато потерпіла Україна внаслідок евакуації людей і матеріальних цінностей на схід, за Урал і в Середню Азію. Силоміць вивезено культурних діячів, членів Академії Наук УРСР, письменників, фахівців різних ділянок господарства. Протягом 1941—1943 рр. в Уфі перебували Академія наук УРСР і кадри Київського і Харківського університетів. При евакуації багато діячів загинуло або було знищено НКВД (Володимир Свідзінський, Іван Юхименко, Агатангел Кримський, Кирило Студинський, Петро Франко та інші).

Від самого початку німецька політика відносно України мала ознаки окупації й колоніального трактування. Для здійснення своїх намірів Німеччина поділила українські землі на: дистрикт Галичина, який приєднано до Генеральної Губернії (1 серпня 1941 р.), Райхскомісаріат Україна (Reichskommissariat Ukraine) — з 20 серпня 1941 р., територія під німецьким військовим управлінням; українські землі під румунською окупацією (Північна Буковина, частина Басарабії і Трансністрія — територія між Дністром і Бугом, з 19 серпня 1941 р.) і Закарпаття, що в 1939 р. було окуповане Угорщиною. У кожній з цих частин був різний окупаційний режим, але всюди визвольні українські національні кола боролися з жорстокою новою владою.

Спершу українське населення загалом прихильно сприймало німецьке військо, як таке, що визволяло його від сталінського режиму. Хоч німці і не давали жодних обіцянок, населення сподівалося на відбудову української державності. У цьому часі найбільшу активність виявили діячі обох течій ОУН. Перед початком німецько-більшовицької війни ОУН під проводом Бандери сформувала дві військові частини: Нахтігаль (Nachtigall) і Роланд (Rolland), які в складі німецької армії взяли участь у боротьбі з більшовиками. Крім того, обидві націоналістичні організації вислали своїх членів, Похідні Групи ОУН, сформовані з цивільних кадрів із західних українських земель і з еміграції, на центральні українські землі, зайняті німцями, для розбудови політичного і культурного українського життя.

ОУН під проводом Степана Бандери проголосила 30 червня 1941 р. у Львові створення української держави на західних українських землях і сформувала Українське Державне Правління — крайову владу на чолі з Ярославом Стецьком. На провінції відбувалися спонтанні збори українців, на яких проголошувалося відновлення української державності. На початку липня німці заборонили діяльність правління, а 12 липня 1941 р. німецька поліція заарештувала голову (Ярослава

Стецька) і ще двох членів правління (Романа Ільницького і Володимира Стахова), яке після цього перестало існувати. Тоді ж німці провели масові арешти серед членів ОУН, кидаючи їх до концентраційних таборів. За відмову скасувати акт незалежності був також арештований Степан Бандера, який перебував у концтаборі до вересня 1944 р.

Після взяття Києва німцями (19 вересня 1941 р.) з ініціати-ви ОУН Андрія Мельника у Києві створено Українську Національну Раду (5 жовтня 1941 р.) — політично-громадський центр під проводом Миколи Величківського. Спершу в Києві українські націоналісти почали видавати самостійницький часопис «Українське Слово», а Олена Теліга організувала Спільку Українських Письменників. Але вже у грудні 1941 р. німці заарештовують, а в лютому 1942 р. розстрілюють у Києві групу українських націоналістів — Олену Телігу, Івана Рогача, Ореста Чемеринського та інших. Наприкінці 1941 р. німці заборонили Українську Національну Раду. Дещо довше проіснувала Українська Національна Рада у Львові, що виникла в середині липня 1941 р. під протекторатом митрополита Андрея Шептицького і під проводом Костя Левицького. Перед нею ставилось завдання бути допоміжним проводом українського народу на західних землях України і його представником перед німецькою владою через Генеральний Секретаріат на чолі з Костем Паньківським. Львівська Рада протестувала 30 липня 1941 р. проти приєднання Галичини до Генеральної Губернії. Вона проіснувала до початку березня 1942 р., коли за наказом Гайнріха Гімлера її заборонили.

Крім цих політичних формацій, у вересні 1941 р. німці створили в Галичині громадську установу — Український Крайовий Комітет (УКК) на чолі з Костем Паньківським із завданнями, аналогічними УЦК. Цей Комітет проіснував до березня 1942 р., коли функції УКК перебрав УЦК у Кракові, а голова УКК став заступником провідника УЦК Володимира Кубійовича.

Після приєднання 1 серпня 1941 р. Галичини як п'ятого дистрикту Генеральної Губернії, українці в ньому становили 70 відсотків населення (близько 5 мільйонів, з них 1 мільйон латинників — українців римо-католицького обряду та калакутів — українців на Підляшші й Холмщині, які змінили свою національну приналежність на польську). У Галичині панував поліцейний режим з арештами українських патріотів і з заборною політичної діяльності. УКК, а з березня 1942 р. — УЦК був центральною легальною українською організацією, яка координувала роботу Українських Окружних Комітетів (УОК). Ця

організація здобула певні успіхи на культурному і господарському відтинках, особливо коли губернатором Галичини став Отто Вехтер. Німецький режим, порівняно з режимом на інших українських землях, був тут менш суворим. Шкільництво було державне, воно забезпечувало українське населення народними і фаховими школами, а у Львові діяли фахові курси, які частково забезпечували вищу освіту. У квітні 1943 р. німці дозволили формування Дивізії «Галичина» з українців Генеральної Губернії як добровільної частини в складі німецьких збройних сил. Під час Другої світової війни це була єдина значна регулярна українська військова одиниця, яка у певних обставинах могла б стати зародком української національної армії. Тільки виходячи з таких засад, українське громадянство підтримувало її організацію. УЦК як легальна установа вела так звану реальну політику, яка полягала в тому, щоб при додержанні формальної лояльності супроти німецької влади зберегти українське населення від переслідувань, а разом зміцнила становище українців, опановуючи адміністрацію і готуючи різних фахівців. Одночасно за лаштунками цієї легальної політики існував в українському суспільстві революційно-визвольний сектор, про який ще буде мова.

* * *

З найбільшої частини України, окупованої німцями, був створений 20 серпня 1941 р. Райхскомісаріат Україна, який включав Волинь, Полісся, Правобережжя, частину Полтавщини, а з 1942 р.— решту Полтавщини і Запоріжжя. На чолі цієї території, що охоплювала близько 340 тисяч км² з 17 мільйонами населення, Гітлер призначив Еріха Коха з осідком у Рівному. Формально Райхскомісаріат Україна підлягав міністерству Східних Окупованих Територій. В дійсності, однак, Кох управляв Райхскомісаріатом, не контактуючи з Альфредом Розенбергом; вся влада була в його руках. Адміністративно Райхскомісаріат поділявся на «генеральбецїрки», з генерал-комісарами на чолі, а ті, в свою чергу,— на «крайзи», на чолі з гебітскомісарами. Місцева адміністрація складалася з районних міських управ та сільських старост. Українська допоміжна поліція, так як і в Генеральній Губернії, підлягала німецькій поліції й німецькій цивільній владі. Німці запровадили в Райхскомісаріаті жорстокий окупаційний режим з поліційним терором, позбавляючи місцеве населення мінімальних прав. З економічного боку Райхскомісаріат було перетворено на німецьку колонію, яка входила в обсяг німецького «життєвого простору» (Lebensraum) і мала бути джерелом

харчів і робочої сили. Характерно, що для інтенсивнішої експлуатації населення німці зберегли колгоспну систему. Приватна торгівля, за винятком базарів і української кооперативної організації, була заборонена. Промисловість німці не відбудовували, за винятком галузей, пов'язаних з видобутком деяких видів сировини, наприклад марганцю.

Великих репресій зазнала культурна і освітня діяльність на Україні. Усі культурні товариства, зокрема «Просвіта», були ліквідовані. Допускалася тільки початкова освіта, чотирикласні народні школи. Закрито наукові установи, бібліотеки, музеї, театри. Преса (близько 115 часописів) перебувала під контролем німецької адміністрації. Дещо меншого тиску зазнавала Церква. На Україні відновила свою діяльність УАПЦ, почала діяти також Автономна Православна Церква. Але й тут німці проводили дискримінацію, послаблюючи національну Церкву — УАПЦ і фаворизуючи Автономну, що визнавала Московську Патріархію.

Восени 1941 р. німецькі спеціальні частини «СС» знищили на Україні близько 850 тисяч євреїв. Взимку 1941—1942 рр. в німецьких таборах загинули з голоду сотні тисяч полонених Червоної Армії. З лютого 1942 р. німці почали примусово вивозити українців з Райхскомісаріату на роботу до Німеччини, як «остарбайтерів», найбільш уполіуджену категорію чужинецьких робітників; протягом 1942—1944 рр. з України вивезено близько 2 мільйонів чоловік.

Така німецька політика викликала на Україні загальне обурення, збройний опір населення. Осередком опору спершу стали Волинь і Полісся, терени, які стратегічно підходили для партизанських дій. Від самого початку німецько-більшовицького конфлікту тут діяли партизанські відділи «Поліської Січі» під проводом Тараса Бульби-Боровця, що воювали проти більшовицьких військових частин, які залишилися поза фронтом. У листопаді 1941 р. німецька адміністрація домагалася припинення діяльності «Поліської Січі», однак вона не склала зброї і влітку 1942 р. відновила активну дію під зміненою назвою Української Повстанської Армії (УПА). В нових умовах УПА обороняла українське населення не тільки від червоних партизанів, але й від німецьких каральних загонів. Тут же, на Волині, з 1942 р. формуються партизансько-військові частини обох ОУН, які з осені починають відплатні акції проти німців. Наприкінці 1942 р. партизанські загопи під проводом Сидора Ковпака провели рейд від Брянщини до Правобережної України. Після німецької поразки під Сталінградом (січень 1943 р.) значно зріс рух опору на Україні. Навесні

1943 р. ОУН під проводом Степана Бандери розбудувала свої військові частини, до них перейшла частина української поліції. Вони прийняли також назву Українська Повстанська Армія (УПА). Очолив її Роман Шухевич (Тарас Чупринка). Спроби Тараса Бульби-Боровця об'єднати різні відділи українських партизанів закінчилися невдачею. В середині 1943 р. загони УПА Степана Бандери роззброїли і нейтралізували відділи «Поліської Січі» та частини ОУН Андрія Мельника. Рештки загонів «Поліської Січі» були перейменовані на Українську Народну Революційну Армію (УНРА) та продовжували боротьбу проти червоних партизанів і німців аж до кінця 1943 р., коли Бульба-Боровець був заарештований німцями і кинутий до концентраційного табору у Заксенгаузені. Наприкінці 1943 р. УПА стала єдиною військовою формацією, що боролася проти німців і більшовицьких партизанів. Влітку 1943 р. УПА провела низку успішних боїв з німцями, примусивши їх відтягнути свої сили з території Волині та звзяти контроль до міст і шляхів комунікації. Партизани під проводом Сидора Ковпака також провели рейд у травні—жовтні 1943 р. з Путивля, через Волинь—Галичину у Карпати. З середини 1943 р. тут також почали формуватися загони УПА під назвою Української Народної Самооборони, які в серпні 1943 р. розбили Ковпака під Делятином. З кінця 1943 р. центр УПА переноситься до Галичини, де йде боротьба проти німецького терору, а також ведеться підготовка до боротьби з більшовиками. На початку 1944 р., перед їх приходом, УПА зі всіма парамілітарними відділами була найчисленнішою і нараховувала понад 40 тисяч учасників.

21—25 липня 1943 р. відбувся III надзвичайний збір ОУН, який у нових умовах визначав головні програмні вимоги організації: право кожного народу на творення своєї держави, рівність усіх громадян України незалежно від національної приналежності, свобода слова, друку, совісті і світогляду. Збір заявив, що ОУН бореться проти імперіалізму та проти імперій і з тієї причини поборює як СРСР, так і фашистську Німеччину.

З ініціативи УПА і ОУН Степана Бандери наприкінці Другої світової війни 11—15 липня 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) як політичний провід УПА. Її завданням була розбудова суспільно-політичної бази боротьби збройного підпілля проти окупанта.

Під тиском Червоної Армії з другої половини 1943 р. німці почали відступати з України: 23 серпня більшовики зайняли Харків, а 6 листопада 1943 р.— Київ. Відступаючи з

Лівобережжя, німці нищили все на своєму шляху, зруйнували Дніпропетровське, Полтаву, Кременчук, Київ та інші міста. Наприкінці 1943 р. радянські війська займають Східну Волинь — Житомирщину, а з весни 1944 р. — Західну Волинь (5 лютого — Луцьке і Рівне), Поділля (20 березня — Вінницю, 25 березня — Проскурів), згодом Буковину (30 березня — Чернівці), Східну Галичину (15 квітня — Тернопіль). В боротьбі з більшовиками брала участь Дивізія «Галичина», яка у бою під Бродами 18—22 липня була розбита. Дещо довше затрималися німці на півдні України, де обороняли Одесу (10 квітня 1944 р.), Крим (травень 1944 р.), Західну Галичину (27 липня 1944 р. — Львів і Станиславів, 6 серпня 1944 р. — Дрогобич) і нарешті Закарпаття (24 жовтня 1944 р. — Ужгород). Наприкінці жовтня 1944 р. уся територія УРСР була зайнята більшовиками.

* * *

Під час Другої світової війни частина українських земель перебувала під румунською окупацією, а Закарпаття — під угорською. Стан цих земель був інакший, як під німецькою окупацією.

Румунія окупувала з початку липня 1941 р. Північну Буковину (4 липня — Чернівці) і Північну Басарабію, а наприкінці липня — Південну Басарабію. Із серпня до жовтня румуни за згодою німців (німецько-румунський договір 19 серпня 1941 р.) окупували Трансністрію. Таким чином, з другої половини 1941 р. під румунами перебувала українська територія, що охоплювала приблизно 60 тисяч км² (Буковина — 5,5 тисячі, українська Басарабія — 14,5 тисячі, Трансністрія — 40 тисяч км²) з 3,5 мільйона населення. Під румунською окупацією перебувало під час Другої світової війни 10 відсотків української території. Окупувавши українські землі, румунський уряд запровадив тут військово-поліцейний терор, колоніальний економічний визиск і систематичну румунізацію. З Буковини, Басарабії і Трансністрії були створені губернаторства, на чолі яких «кондукаторул» — генерал Йон Антонеску призначав губернаторів: генерала К. Колотеску для Буковини, генерала К. Войкулеску для Басарабії й професора Георге Алексіану для Трансністрії. У кожному губернаторстві діяв директорат румунізації (Directoratul de romanizare), завданням якого було змінювати назви українських місцевостей, українські прізвища, забороняти українську мову в школі, адміністрації, церкві. Його завданням було також виселення українців та заселення української території румунськими ко-

лоністами. На Буковині заборонено всі українські товариства. Проти такої румунської політики був організований опір українських патріотів: на початку 1942 р. у Ясах відбувся військовий суд над членами ОУН, яких звинувачували в ірредентській революційно-націоналістичній українській діяльності, зв'язках з українським підпіллям. У Басарабії опір інспірувався комуністичною ідеологією і підтримкою більшовицької влади і партизанських загонів. Трансністрію румуни трактували як колонію, територію для економічного використання, допроводжуючи її до господарської руїни. Це був і терен для заслання «небажаних» національностей: українців, росіян, циган, а насамперед євреїв, для яких Задністров'я стало не тільки засланням, але й концентраційним табором (з Буковини і Басарабії до Трансністрії перевезено 101 405 євреїв).

Загалом політика румунів у Другій світовій війні на українських землях йшла традиційною лінією заперечення прав місцевого населення України, румунізації, колонізації і господарської експлуатації, наслідуючи до певної міри політику свого протектора — гітлерівської Німеччини. Все ж таки заведені румунами порядки і їх застосування не мали таких екстермінаційних наслідків, як запроваджені німцями, тому населення Трансністрії волило румунську, ніж німецьку окупацію.

* * *

На Закарпатті угорці створили окрему адміністративну одиницю («Підкарпатську територію») на чолі з регентським комісаром з осідком в Ужгороді. Тут угорці проводили антиукраїнську політику, підтримували русофілів, надаючи мінімальні культурні права для «угро-русинів». Вони пробували витворити штучну «рутенську» мову, але пізніше толерували мову народну. З 1941 р. владою було дозволено заснувати народницьке освітнє товариство «Подкарпатське Общество Наук» під головуванням Антонія Годинки, яке противилося русофільству й розвивало «руську» культуру і мову. Владою було допущено мінімальне шкільництво з українською мовою. Проти такої політики угорського режиму виступило підпілля (процес проти членів ОУН в Мукачевому у 1942 р.), а близько 30 тисяч українців втекло в 1940 р. на Радянську Україну. Згодом, після більшовицької окупації Закарпаття в жовтні—листопаді 1944 р., з цих втікачів, яких від 1940 р. тримали у радянських концтаборах, сформовано чехо-словацьку бригаду генерала Людвіга Свободи. Починаючи з кінця 1944 р., Закарпаттям під радянським контролем керувала так звана Народна Рада За-

карпатської України. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів Закарпаття в Мукачевому висловився за «возз'єднання з УРСР», а 29 червня 1945 р. за договором, підписаним у Москві, Чехо-Словаччина відступила Закарпатську Україну УРСР.

* * *

Радянська історіографія називає період 1941—1945 рр. Великою Вітчизняною війною Радянського Союзу, підкреслюючи її загальнонародний характер. За даними цієї історіографії, Україна зазнала в період війни величезних втрат: близько 4,5 мільйона загиблих і 2 мільйони вивезених на роботи в Німеччину. Перебільшується масовість радянських партизанів на Україні, які почали формуватися щойно восени 1942 р., хоча ЦК КП(б)У вже 5 липня 1941 р. прийняв рішення про організацію партійного підпілля і партизанських загонів. На Україні діяли партизанські з'єднання під керівництвом Миколи Попудренка, Сидора Ковпака, Олександра Сабурова, Олексія Федорова, Петра Вершигори та інших. Партизани формувалися із залишених партійних кадрів, колишніх військово-службовців, що залишилися поза фронтом, утікачів від німецького терору. Їх постійно доповнювали повітряними десантами — військово-розвідувальними кадрами. Варто зазначити, що партизани, яких, за радянськими джерелами, нараховувалося до 100 тисяч, не були складовою частиною Червоної Армії, а підпорядковувалися Міністерству Державної Безпеки. Більшовицька політика і пропаганда використала антиукраїнську політику німців, щоб завоювати симпатії українського населення. Фронтіві військові з'єднання, що оперували на Україні, 20 жовтня 1943 р. перейменовано на «Українські фронти»: Перший (колишній Воронізький), Другий (Степовий), Третій (Південно-Західний) і Четвертий (Південний). Для підсилення впливу на українську громадську думку 10 жовтня 1943 р. встановлюється «Орден Богдана Хмельницького». 3 вересня 1943 р. Раднарком України переїжджає з Москви до Харкова, згодом до Києва. Головою уряду УРСР призначають Микиту Хрущова.

Щоб збільшити свій вплив на світовій арені, і зокрема в Організації Об'єднаних Націй, Сталін домігся розширеного представництва в цій організації. В лютому 1944 р. змінено конституцію УРСР: їй надано право вступати в безпосередні зносини з іншими державами і формально мати республіканські військові формації. На конференції у Сан-Франціско 26 квітня 1945 р. УРСР була прийнята до Організації Об'єднаних Націй як член-засновник. Однак всі ці заходи мали лише формальний

характер. Насправді рішуче і брутально переслідувалося формації, установи і поодиноких осіб, які змагалися у війні за українську державу, свободу і людську гідність. Переслідувань зазнали й колишні полонені та радянські громадяни, яких примусово вивезли на роботу до Німеччини.

* * *

Наприкінці 1944 р., коли всі українські землі були окуповані більшовиками, німці змінили своє ставлення до українського питання. Восени 1944 р. вони випустили з концентраційних таборів українських політичних лідерів: Степана Бандеру, Андрія Мельника, Ярослава Стецька, Тараса Бульбу-Боровця та інших. Але не повернути закатованого у концтаборі Олега Ольжича-Кандибу, керівника ОУН на центральних українських землях, не повернути Олену Телігу, Ореста Чемеринського, Дмитра Мирона-Орлика, Івана Рогача, всіх розстріляних та замучених німцями.

Під проводом генерала Павла Шандрука, Володимира Кубійовича і Олександра Семененка 17 березня 1945 р. в Німеччині створено Український Національний Комітет—політичний центр, який, однак, не міг багато зробити. Частково вдалося врятувати Дивізію «Галичина», яку було перенесено з більшовицького фронту на бік західних альянтів і перетворено на 1-у Українську Дивізію в складі Української Національної Армії. Українська Дивізія була згодом інтернована в Ріміні (Італія). Під час Другої світової війни екзильний уряд УНР не виявляв помітної активності. З вересня 1939 р. Андрій Лівіцький під наглядом поліції перебував у Варшаві, а функції голови Дирекорії УНР виконував у 1939—1940 рр. Вячеслав Прокопович. В той же час головою уряду був Олександр Шульгин. Екзильний уряд відновив свою діяльність тільки після війни.

ІХ. УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945—1990)

Повоєнний період історії України характерний тим, що всі українські землі, за незначним винятком, перебувають під однією, більшовицькою окупацією. Українська меншість у сусідніх з УРСР державах, так званих «народних демократіях», сателітах Росії, теж перебувала до кінця 1980-х рр. під безпосереднім контролем Москви. Таким чином, лише українська політична еміграція разом з українською діаспорою стала активною силою українського політичного, громадсько-соціального, культурного і релігійного життя, а разом і допоміжним чинником у визвольно-державних прямуваннях українського народу.

Після Другої світової війни змінилася територія і населення УРСР. У червні 1945 р. Чехо-Словаччина відмовилася від Закарпатської України, з якої протягом року створено Закарпатську область. 16 серпня 1945 р. устійнено радянсько-польський кордон, що йшов уздовж Бугу і на схід від Сяну, за так званою «лінією Керзона», залишаючи Польщі частину українських земель. З Румунією ще у 1944 р. відновлено кордон, усталений ще перед війною, в червні 1940 р. Через десять років, 19 лютого 1954 р., за декретом Верховної Ради СРСР, РРФСР передасть Україні Крим.

Внаслідок воєнної катастрофи населення України зменшилося на 10,5 мільйона чоловік, з них 4 мільйони (за іншими джерелами, 5—7 мільйонів) загинуло, решта була депортована на примусову працю, евакуйована або заслана до радянських таборів. У 1944—1945 рр. в сучасних кордонах УРСР було близько 30 мільйонів населення. Під етнічним оглядом найбільших втрат зазнали євреї, яких загинуло близько 2 мільйонів. Всі німці з України відійшли з німецьким військом. У 1945—1947 рр. близько 800 тисяч поляків із західних українських земель виїхали до Польщі, а 500 тисяч українців переселилися з українських окраїн Польщі до УРСР, переважно у Донбас і Крим. Росіяни почали масово напливати до міст України, особливо на західні землі, де їх перед тим взагалі не було.

У повоєнні роки засуджено і депортовано сотні тисяч українців, насамперед із західноукраїнських земель. Їх засилали у концентраційні табори за політичними та релігійними мотивами. Не уникла тяжкої долі значна частина осіб, що були примусово депортовані на роботи до Німеччини і згодом повернулися до УРСР. За контакт із західним світом заслано до Сибіру близько 300 тисяч чоловік з числа 1 мільйона 250 тисяч осіб, вивезених до Німеччини, решта зазнала політичного перетворення (рішення ЦК КП(б)У від 24—26 травня 1944 р.).

Повоєнний сталінський режим (1945—1953)

Першочерговим завданням після війни була відбудова зруйнованої у 1941—1944 рр. України. Матеріальні втрати України дорівнювали 285 мільярдам карбованців, а за даними УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) — 100 мільярдам доларів. За цими даними було знищено 714 міст і містечок, 28 тисяч сіл, зруйновано 2 мільйони будинків, внаслідок чого понад 10 мільйонів людей залишилися бездомними. Київ знищено на 85 відсотків, Харків — на 70 відсотків, великих знищень зазнали Дніпропетровське, Запоріжжя, Сталіне, Кременчук, Полтава. Величезні втрати спричинили німці в економіці: знищено більш як 16 тисяч промислових підприємств і 28 тисяч колгоспів та 870 радгоспів. До Німеччини вивезено з України понад 12 мільйонів тонн сільськогосподарських продуктів, велику кількість машин, тракторів. Для виведення республіки з цього катастрофічного стану четвертий п'ятирічний план 1946—1950 рр. виділив для України 20,7 відсотка загальносоюзних капіталовкладень. Незабаром пушено в дію 2000 промислових підприємств; відновлено електроенергетику. Серед великих відбудованих об'єктів — перший агрегат гідроелектростанції в Запоріжжі (3 червня 1947 р.), перша черга заводу «Запоріжсталь» (3 жовтня 1947 р.), Дарницький шовковий комбінат в Києві (1948). Завершено відбудову Харківського тракторного заводу (29 серпня 1948 р.). Закінчено будову газопроводу Дашава—Київ (1 жовтня 1948 р.). Великі труднощі залишилися в сільському господарстві, а через посуху в 1946 р. взимку 1946—1947 рр. прийшов на Україну голод. Велику допомогу здійснювала УНРРА, яка доставила Україні продуктів і матеріалів для відбудови на 188 мільйонів доларів. За офіційними радянськими даними, в 1950 р. Україна вже виробляла 47,8 від-

сотка всесоюзної продукції чавуну, 30,6 — сталі, 33,2 — проката, 53 — залізної руди, 30 — вугілля, 38,4 — металургійного устаткування, 71,6 відсотка цукру. В той же час продукція сільського господарства України в 1950 р. дорівнювала тільки 91 відсоток проти стану 1940 р.

Український визвольний рух під час Другої світової війни, а також міжнародна кон'юнктура змусили центральну владу надати більшу компетенцію республікам, особливо Україні й Білорусії. Конференція в Ялті 8 лютого 1945 р. ухвалила, що Україна і Білорусія будуть допущені до Організації Об'єднаних Націй (ООН). 30 квітня 1945 р. УРСР була запрошена на конференцію в Сан-Франціско, де Україну репрезентував міністр закордонних справ Дмитро Мануїльський. УРСР взяла участь у підписанні 10 лютого 1947 р. Паризьких мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією, де підтверджено включення західних українських земель до УРСР. Заохочений цими обставинами, уряд Великобританії запропонував у травні 1947 р. встановити дипломатичні зв'язки з УРСР, але на цю пропозицію не було дано відповіді (подібно, як і на пропозицію Судану 23 січня 1956 р.). 18 серпня 1948 р. Україна підписала конвенцію в Београді про режим судноплавства по Дунаї. Дещо пізніше, 12 травня 1954 р., УРСР стає членом ЮНЕСКО у Парижі і Міжнародної Організації Праці. Членство УРСР як в ООН, так і в ЮНЕСКО залишається формальним, українські представники в цих міжнародних установах дублюють репрезентацію і позицію СРСР.

На внутрішньому відтинку виконавча влада формально належить Раді Міністрів УРСР, реорганізованій 15 березня 1946 р. з Ради Народних Комісарів, однак фактично вся влада зосереджувалася в руках центральних органів уряду і партії в Москві, які через КП(б)У кермують життям республіки. Першим секретарем КП(б)У ще перед війною був Микита Хрущов, він же — з 1942 р. — голова уряду УРСР. За «помилки» у продовольчій політиці (вимога поставок зерна голодуючій Україні), а також недостатній контроль за культурними процесами Микиту Хрущова 3 березня 1947 р. усунуто з поста першого секретаря КП(б)У. На його місце було призначено Лазаря Кагановича, який провів обширну чистку серед українських культурних кадрів, звинувативши їх у націоналізмі. Проте вже 26 грудня 1947 р. Каганович був відкликаний до Москви, а на початку 1948 р. Микиту Хрущова удруге призначено першим секретарем ЦК КП(б)У. У грудні 1949 р. його замінив Леонід Мельников. За директивами нового першо-

го секретаря у 1949—1952 рр. із звинуваченням в українському націоналізмі виключено з КП(б)У 22 175 членів (приблизно 3 відсотки). У цьому періоді (1947—1954) Головою Ради Міністрів був Дем'ян Коротченко, вірний виконавець директив з Москви. Проявом повного ігнорування національних і державницьких традицій та васального підпорядкування комуністичній Москві були прийняті 21 листопада 1949 р. Президією Верховної Ради УРСР атрибути державності: герб, прапор і державний гімн УРСР.

Дещо відновлене під тиском обставин українське національно-культурне життя зазнає удару за періоду «ждановщини» (1946—1949), коли практично ліквідуються всі українські культурні здобутки. Постанова Пленуму ЦК КП(б)У 15—17 серпня 1946 р. про небезпеку українського націоналізму осуджує «Нарис історії української літератури» 1945 р. за редакцією Сергія Маслова і Євгена Кирилюка, критиковано і змінено редакційний склад журналів «Вітчизна», «Перець», як також твори Юрія Яновського, Андрія Малишка, Олександра Довженка та інших. Було також осуджено «Історію України», видану 1943 р., відновлено кампанію проти «школи Михайла Грушевського». Піддано критиці самодіяльні культурно-освітні установи, репертуар опери, театру, кіно, радіо. Наприкінці 1946 р. затверджено новий, наблизений до російського, український правопис, схвалений 1945 р. постановою Ради Міністрів УРСР. Шкільництво в Україні гальмувалося браком кваліфікованих кадрів, обмеженням кількості студентів. Створене 1946 р. Міністерство вищої освіти в Москві контролювало більшість вищих навчальних закладів в Україні. Найбільшого переслідування зазнала українська інтелігенція за секретарства Лазаря Кагановича. В 1947 р. піддалися критиці за націоналістичні ухили Максим Рильський, Юрій Яновський, Олекса Кундзич, Олександр Дорошкевич, а в 1951 р. — Володимир Сосюра за поезію «Любіть Україну», написану 1944 р., Олександр Корнійчук — за лібретто опери «Богдан Хмельницький», Андрій Малишко, Євген Кирилюк, Олександр Білецький, Леонід Первомайський і багато інших. Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. в умовах навішування націоналістичних ярликів на діячів культури та боротьби з «ідолопоклонством перед Заходом» набирає величезних розмірів глорифікація досягнень російської культури, науки, техніки, фетишизація російської історії. Почалася гарячка російського шовінізму.

Найбільший тиск у цьому кінцевому сталінському періоді зроблено на західноукраїнські землі, де масово арештовано людей за «співпрацю» з німцями, належність до ОУН, УПА чи

Дивізії «Галичина». Насильно запроваджено колективізацію сільського господарства. Великого удару зазнала також Церква. Після смерті митрополита Греко-Католицької Церкви Андрія Шептицького (1 листопада 1944 р.) за ініціативою органів держбезпеки та особистою згодою Й. Сталіна почалася ліквідація Греко-Католицької Церкви як важливого національного інституту на західноукраїнських землях. Було ув'язнено (11 квітня 1945 р.) українських католицьких владик на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим. У березні 1946 р. їх засуджено на довічне заслання до концтаборів. В умовах політичного терору проти священників та пастви ініціативна група на чолі з Гавриїлом Костельником за директивами партійних органів і Російської Православної Церкви 8—10 березня 1946 р. провела у Львові, нехтуючи навіть видимістю церковної канонічності, «Собор Греко-Католицької Церкви». Він скасував унію Греко-Католицької Церкви з Римом і підпорядкував її Російській Православній Церкві. Аналогічне скасування унії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті проголошено на релігійному з'їзді в Мукачевому 28 серпня 1949 р. і в 1950 р. під тиском радянських чинників — на Пряшівщині. Частина духовенства і вірних, які противилися цьому неканонічному актові, зробленому під поліційним тиском, переслідувано, греко-католицьких священників заслано до Сибіру.

Активний спротив всім антиукраїнським комуністичним заходам проводило українське підпілля, насамперед УПА зі своїм штабом у Карпатах. УПА протистояла примусовій мобілізації до Радянської Армії, арештам і вивозам населення. Вона чи відділи ОУН нападали на відділи НКВД, звільняли політв'язнів. У 1946 р. була проведена протिवиборча кампанія, а також акція проти колективізації. УПА проводила у 1944—1946 рр. рейди з Карпат на довколишні землі. Найрадикальніші підпільні групи у розпалі відчайдушного опору більшовикам вдавалися до вбивства колаборантів. 1948 р. вбито Гавриїла Костельника. Сигналом для антиукраїнського терору в Західній Україні (арешти, заслання, звільнення з вузів) стало вбивство у 1949 р. при загадкових обставинах антикатолицького памфлетиста Ярослава Галана.

Проти УПА постійну боротьбу вели спеціальні військові частини та НКВД з мережею агентів. Крім відвертої боротьби, уряд УРСР кілька разів звертався (з 1944 до 1949 рр.) до вояків УПА з пропозицією амністії. Від 1947 р. був здійснений частковий розпуск загонів УПА. На послабленні її дії позначилася смерть командира УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича-Чупринки, що загинув у бою з загonom НКВД 5 бе-

резня 1950 р. Спорадичні дії УПА тривали до 1953 р.; радянські джерела сигналізували про «озброєні банди» на Волині ще 1956 р.

Окремі загони УПА оперували у 1944—1947 рр. на «Закерзонні»: Посянні, Холмщині, Лемківщині, де охороняли місцеве населення України від терору місцевої польської адміністрації і шовіністичних елементів. На цих територіях проти загонів УПА воювали польські дивізії. 12 березня 1947 р. у боротьбі з УПА загинув на «Закерзонні» заступник міністра оборони Польщі генерал Кароль Свєрчевський. Від квітня до жовтня 1947 р. за домового урядів Польщі, СРСР, Чехо-Словаччини проведено спільну військову акцію проти УПА на пограниччі цих трьох держав. Зазнавши великих втрат, загони УПА були розпорошені. Частина повстанців подалася до Західної Німеччини й Австрії. Українське населення, що відмовилося переїхати в УРСР, насильно депортовано на північ і захід Польщі у квітні—травні 1947 р. в рамках кривавої операції «Вісла». Значна його частина загинула під час переселення, а також в тюрмах і концтаборі Явожно. Щоб прискорити асиміляцію українців, переселенців розпорошували по території Польщі; звичайно допускався переїзд в одну місцевість не більше 3—4 українських сімей.

* * *

Після закінчення Другої світової війни, примусової репатріації радянських громадян до СРСР на еміграції в Західній Німеччині і Австрії залишилось майже 200 тисяч українців, більшість яких походила з Галичини (близько 60 відсотків).

Опіку над емігрантами перебрали міжнародні організації: спочатку УНРРА, а з 1947 р.— ІРО (International Refugee Organization). Українці в більших скупченнях створювали українські комітети і організації та провадили різного роду громадську, політичну, культурну, наукову, церковну діяльність. 1 листопада 1945 р. в Ашаффенбурзі (Німеччина) засновано Центральне Представництво Української Еміграції в Німеччині, діяло Українське Центральне Допомогове Об'єднання в Австрії. З літа 1947 р. почався виїзд українців з Німеччини і Австрії до інших країн Західної Європи і за океан.

На еміграції відновили свою діяльність давні політичні партії й організації: ОУН Андрія Мельника, ОУН Степана Бандери, УНДО, УПСР, УСДРП, УСРП, а також заснувалися нові: Український Національно-Державний Союз (УНДС, 1946 р.), Українська Революційно-Демократична Партія

(УРДП) та інші. Для координації роботи українські політичні партії і організації на еміграції підписали 10 червня 1948 р. статут Української Національної Ради (УНРади) як українського парламенту з езекутивною — Виконавчим Органом. На першій сесії УНРади 16—20 липня 1948 р. її головою обрано Бориса Іваницького, Виконавчий Орган очолив Ісаак Мазепа. УНРада стала політичною базою Державного Центру Української Народної Республіки на чолі з Андрієм Лівіцьким (помер 17 січня 1954 р.). Окремо від УНРади діяли Закордонне Представництво Української Головної Визвольної Ради (УГВР), монархістська група Союз Гетьманців-Державників на чолі з Данилом Скоропадським (колишній гетьман Павло Скоропадський помер 26 квітня 1945 р.).

Продовжували свою громадсько-культурну діяльність українська еміграція у Франції і Бельгії, а також нова добре організована еміграція в Англії, Голландії, Італії та в інших західноєвропейських країнах.

За океаном проводила свою діяльність українська діаспора, вона заснувала 21 листопада 1949 р. у Нью-Йорку Пан-Американську Українську Конференцію (ПАУК) на чолі з о. Василем Кушнірем.

На науковому відтинку засновано 16 листопада 1945 р. Українську Вільну Академію Наук (УВАН) в Авгсбурзі (Німеччина), відновили свою діяльність Український Вільний Університет (УВУ) в Мюнхені, та з 1947 р. — Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ) у Мюнхені, згодом у Сарселі (біля Парижу), яке з квітня 1949 р. почало видавати «Енциклопедію Українознавства.»

Спроби ревізії антиукраїнської більшовицької політики (післясталінський період 1953—1959 рр.).

Поступова десталінізація

Після смерті Сталіна 5 березня 1953 р. паралельно з боротьбою у Москві за спадщину «вождя», в якій зійшов зі сцени Лаврентій Берія і закріпив своє становище Микита Хрущов, в Україні дещо втихла кампанія проти українського націоналізму і навіть зазвучали посилання на відомий XII з'їзд партії. Пленум ЦК КПУ усунув 13 червня 1953 р. першого сек-

ретаря КПУ Леоніда Мельникова, а на його місце обрав Олексу Кириченка, першого українця в цій ролі. Цікаво, що в заяві про звільнення було сказано, що Мельников проводив русифікацію Західної України, особливо Львівського Університету, і призначав на провідні політично-адміністративні посади немісцевих людей. У пресі почали з'являтися статті, які вимагали вдосконалених підручників української мови в школі. Вже в травні 1953 р. письменника Олександра Корнійчука призначено першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР, а в серпні Семена Стефаніка, сина відомого українського письменника з Галичини,— другим заступником (1953—1954). З початку 1954 р. Головою Ради Міністрів УРСР призначено Никифора Кальченка, який з самого початку перестерігав українців щодо націоналізму.

З початку 1954 р. почалася велика пропагандивна кампанія у зв'язку з 300-річчям Переяславської угоди гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем, так званого «возз'єднання». З цієї нагоди ЦК КПРС опублікував «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», які давали інтерпретацію історії України, що цілковито перекреслювала схему Михайла Грушевського, маючи на меті далекосяжні негативні наслідки підпорядкування українського історичного процесу імперіалістичним прагненням Росії.

Єдиним здобутком 300-річчя «возз'єднання» було рішення від 12 лютого 1954 р. Президії Верховної Ради СРСР про перехід Криму від РРФСР до УРСР. А серед великої кількості публікацій, присвячених «дружбі двох народів», на увагу заслуговує хіба монографія Івана Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954 р.), яка також зазнала значних цензурних доробок (друге нецензуроване видання з'явилося у 1990 р.).

На XVIII з'їзді КПУ 23—26 березня 1954 р. вирішено надіслати юнаків і дівчат з України до Сибіру і Казахстану для освоєння цілинних і перелогових земель, внаслідок чого у 1954—1956 рр. виїхало туди близько 100 тисяч українців. У цьому часі УРСР дещо активізувала свою участь у зовнішній репрезентації: 12 травня 1954 р. вона стає членом ЮНЕСКО і Міжнародної Організації Праці. Однак Україні не дозволено брати участі в укладанні мирного договору з Австрією (15 травня 1955 р.). Так само Україна не брала участі у заснуванні Варшавського договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (14 травня 1955 р.) соціалістичних європейських держав. Дозвіл УРСР взяти участь у міжнародній промисловій ярмарці в Марселі (Франція, вересень 1958 р.) був винятком. В 1954 р. з'явилася таємна постанова ЦК КПРС про поси-

лення антирелігійної пропаганди, яка згодом набирає широкого розмаху та наслідків.

Попри сильний антиукраїнський тиск, слід відзначити значний зріст числа українців у складі керівних органів УРСР. На 1 червня 1954 р. в ЦК КПУ українців було 72 відсотки, у Верховній Раді УРСР — 75, а серед відповідальних за великі підприємства — 51 відсоток. 1958 р. загальне число українців серед членів КПУ було 60 відсотків, росіян — 28, інших — 12 відсотків.

Перші протести включно з повстаннями проти нелюдських умов зафіксовано в концентраційних таборах, де більшість засланців становили українці. Вже в 1953 р. вони почали страйки, придушені адміністрацією. Цього ж року почалися повстання у Воркуті, Норильську, в 1954 р. — у Кінгірі (Казахстан), де загинуло багато в'язнів, переважно українців. Внаслідок цих заворушень і деяких внутрішніх змін більшовицький режим проголосив 18 вересня 1955 р. амністію для частини засланців концентраційних таборів, після чого до 1956 р. багато українців повернулося додому.

З 1955 р. в Україні починається рух протесту проти порядків панівного режиму, особливо проти дискримінації всього українського. Основні документи цього руху поширювались самвидавом. Перший документ — це «Відкритий лист до ООН», що його передали 1955 р. українські політичні в'язні мордовських таборів. З цього документа, цілої серії дальших починається самостійницька політично-культурна акція, період відновлення нелегальної дії в умовах нової радянської дійсності. Зароджується український дисидентський рух.

У легальній площині першим пробував змінити існуючі порядки в ділянці культури й протестував проти утиску інтелектуальної творчості Олександр Довженко, який вимагав «розширення творчих меж соціалістичного реалізму».

У всесоюзному масштабі питання про боротьбу проти «культу особи» Сталіна було обговорено на закритому засіданні XX з'їзду КПРС (14—25 лютого 1956 р.), а постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. намітила ряд половинчатих заходів у справі десталінізації.

Короткий період (1956—1959) ревізії політики сталінського періоду (період «відлиги») був використаний в Україні для висунення культурно-національних домагань. Ставилися питання чистоти української мови, вилучення засмічень і кальок з російської мови, насильного наближення української мови до російської. При відповідному тискові більшості культурних діячів (Микита Шумило, Антін Хижняк, Петро Тимошенко,

Павло Плющ, Максим Рильський та інші) і громадської думки вдалося досягнути деякого поліпшення становища в мовній ділянці, між іншим — перевидання «Словника української мови» Бориса Грінченка. Гостро критиковано намагання узалежити українську духовність від російської, фальсифікацію творчості українських письменників, яких офіційні чиновники намагалися зробити наслідувачами російських першовідкривачів, порівняно з минулим, краще відзначено 100-річчя з дня народження Івана Франка (серпень 1956 р.). Паралельно з процесами в літературі відбувалися зміни в мистецтві, театрі, науці. Ставилися вимоги реабілітації заборонених діячів, заповнення «білих плям» в літературі, театрі (Микола Куліш, Лесь Курбас, «Березіль»). Проведено акцію проти цензури, та втручання редакцій у творчий процес, за висловом Андрія Малишка, проти «опікунів і службовців біля літератури». Реабілітація політичних діячів, знищених за Сталіна: Власа Чубаря, Григорія Петровського, Володимира Затонського, Станіслава Косіора, Миколи Скрипника, Юрія Коцюбинського й інших, торкнулася тільки їх партійної роботи, не згадувалося про українізацію.

У процесі десталінізації проведено ряд реформ в адміністративній, культурній і економічній ділянках. З 1 січня 1955 р. ліквідовано Міністерство вищої освіти СРСР. Було створене відповідне міністерство в УРСР, воно взяло на себе опіку над низкою українських вищих навчальних закладів. Восени 1955 р. започатковано часткову і тільки поверхову дерусифікацію українських університетів. У цьому ж році засновано Академію Будівництва й Архітектури УРСР у Києві (її ліквідовано 1963 р.). У 1957 р. у Києві засновано Спільку Журналістів України, яка працювала під наглядом відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ. У цьому періоді значних реформ зазнало і судівництво УРСР з власним судовим кодексом.

В економіці з 1954 р. проголошено децентралізацію всіх галузей, включно з залізничним транспортом СРСР. Реалізацію децентралізації економіки проведено 1956 р., коли уряд УРСР здобув під нагляд і керівництво більш як 10 тисяч промислових підприємств. Було закінчено будівництво Кахівської ГЕС (18 жовтня 1955), газопроводу Шебелінка—Харків (8 липня 1956). У Києві засновано Інститут автоматики (1957), теперішній Інститут кібернетики АН УРСР. XX з'їзд КПУ у січні 1959 р. схвалив семирічний план розвитку народного господарства (1959—1965).

Починаючи з 1957 р., проведено посилену антирелігійну акцію в УРСР, впроваджено так звані методи наукового ате-

їзму. Внаслідок цієї політики, до 1961 р. ліквідовано майже половину всіх існуючих церковно-релігійних установ: парафій, монастирів, семінарій.

Нищівною була реформа на відтинку шкільництва: 12 листопада 1958 р. Пленум ЦК КПРС ухвалив постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти». Після цього, 17 квітня 1959 р., Верховна Рада УРСР своїм законом підтвердила цю постанову, метою якої був перехід українського шкільництва на російську мову і поступова русифікація України.

Тим часом сталися зміни на політичному відтинку УРСР. Після «викриття антипартійної групи» Молотова, Кагановича і Маленкова 1957 р. Олексу Кириченка обрано секретарем ЦК КПРС. На цій посаді він пробув до кінця 1959 р. У 1957—1963 рр. першим секретарем ЦК КПУ був Микола Підгорний, виконавець директив Москви.

Національно-культурний процес 1956—1959 рр. не тільки розвінчував наслідки «культу особи», але й також дозволив деяким письменникам критикувати радянську політику в національному питанні, протестувати проти придушення радянськими військами у 1956 р. національно-демократичного руху в Угорщині (Василь Швець, Андрій Малишко). Цей процес став небезпечним для комуністичної системи. Тому з 1959 р. зауважується відмова від послаблень режиму і відновлення щодо неросійських народів традиційної дискримінаційної політики.

* * *

У цей період сталося також чимало подій на еміграції. В лютому 1954 р. виявився розкол у Закордонних Частинах ОУН (бандерівців). Група під проводом Льва Ребета оформилася 1955 р. під назвою ОУН за кордоном (ОУНз). З Української Національної Ради вийшла ОУН Степана Бандери (1950), а також на деякий час ОУН Андрія Мельника (1957—1961). На місце померлого Андрія Лівіцького (17 січня 1954 р.), що очолював державний центр УНР, обрано Степана Витвицького (1954—1965). Проти дії української політичної еміграції КДБ застосовує терор: агент Богдан Сташинський за дорученням Олександра Шелепіна вбиває у Мюнхені Льва Ребета (12 жовтня 1957 р.), а 15 жовтня 1959 р. — Степана Бандеру. Розпорошена репресивним режимом по всій країні українська меншість у Польщі засновує у 1956 р. свою громадську централю — Українське Суспільно-Культурне Товариство (УСКТ) з осідком у Варшаві.

Виступ нової генерації. Постання дисидентства.

Організація руху опору (1960-ті рр.)

Національно-культурна діяльність 1950-х рр. сприяла молодій генерації, так званим «шістдесятникам», які у змінених обставинах і новими методами продовжили процес на культурному, а також загальнонаціональному полі. Ця генерація українських інтелектуалів, насамперед письменників, своєю творчістю протестувала проти пануючої задушливої атмосфери, боролася за справжні українські культурні цінності, національну свободу і людську гідність. При цьому в засаді відкидалися ідеї співпраці з системою, яка заперечувала найелементарніші національні та людські права. «Шістдесятників» репрезентували письменники Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Євген Гуцало, літературні критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, публіцисти Валентин Мороз, Вячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, митці Панас Заливаха, Алла Горська і багато інших. Після короткого дебюту молодих українських інтелектуалів почалося їх цькування владою (виступи Микити Хрущова і голови ідеологічної комісії ЦК КПРС Леоніда Ільчова наприкінці 1962 — на початку 1963 р.) і реакційними адміністраторами від літератури. Одних примушено до мовчанки, деякі — зламалися, інших ув'язнено і заслано на каторгу. Згодом на зміну цій генерації прийшли інші: Ігор Калинець, Василь Стус, Василь Лісовий, Ірина Стасів-Калинець, яким в нових, ще складніших умовах доводилося боротися проти офіційної дискримінаційної політики щодо української культури і національного питання. Деякі функціонери комсомолу постаралися скористатися з ініціативи молодого покоління, створивши у 1961 р. у Києві «Клуб творчої молоді», своєрідний координаційний осередок. Проте він не зміг довго проіснувати з огляду на загальну антиукраїнську орієнтацію радянської політики.

Розмах національного поступу неросійських народів під час десталінізації налякав центральну владу в Москві. Вже в 1958 р. партія приймає постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям...», яка фаворизувала навчання російською мовою. XXII з'їзд КПРС (17—31 жовтня 1961 р.) затвердив нову національну політику, схвалив нову програму партії й проголосив політику «злиття націй» і русифікації. Цю шовіністичну російську ідею, підтриману владою на Україні, пропагує І. Кравцев, їй сприяють партійні функціонери від

науки Андрій Скаба, Іван Білодід. Політиці русифікації організується спротив в легальній та нелегальній площинах. Створюється нова форма боротьби за національні, політичні й культурні права, яку з 1960-х рр. визначають як рух опору. Методи його в більшості легальні: петиції, протести, демонстрації. Поряд з цим — самвидавна література, організація страйків, нелегальних політичних організацій.

Рух опору проявлявся найбільше в ділянці культури, у середовищі молодих інтелектуалів. У лютому 1963 р. на конференції з питань культури української мови в Київському Університеті учасники вимагали визнання української мови урядовою мовою УРСР. Почавши з 1962 р., були поширені у відписах позацензурні «Щоденник» і поезії Василя Симоненка (помер 13 грудня 1963 р.). У 1964 р. поширювано листівку «З приводу процесу над Погружальським», своєрідний протест проти умисного підпалу Державної Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві. У серпні—вересні 1965 р. відбулася перша велика хвиля арештів українських діячів (Богдан і Михайло Горині, Панас Заливаха, Святослав Караванський, Валентин Мороз, Михайло Осадчий, Анатолій Шевчук й інші), проти чого 4 вересня 1965 р. влаштовано маніфестацію в київському кінотеатрі «Україна». Іван Дзюба звертається листом до секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста з протестом проти репресій, додаючи своє есе «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яке у 1968 р. появилось друком у Мюнхені. У 1966 р. відбулися політичні процеси над 20 заарештованими, під час яких відбувалися антирежимні демонстрації. Про заарештованих Вячеслав Чорновіл підготував збірку матеріалів під назвою «Лихо з розуму» (з'явилася 1967 р. у Парижі), за що був в 1967 р. засуджений на три роки ув'язнення. У квітні 1968 р. 139 українських культурних діячів надіслали Леонідові Брежнєву, Олексієві Косигіну, Миколі Підгорному протест проти арештів на Україні й утисків української культури. У листопаді—грудні 1968 р. з'явився «Лист творчої молоді Дніпропетровського» з протестом проти русифікації; над авторами цього листа у січні 1970 р. відбувся суд.

У самвидаві поширювалися в Україні есе Валентина Мороза («Хроніка опору», «Репортаж із заловідника ім. Берії»), твори Євгена Сверстюка («Собор у риштованні», 1970 р.), Михайла Осадчого («Більмо», 1971 р.), Ігоря Калинця, Василя Стуса та інших, а також листи протесту до різних офіційних установ (КПРС, КПУ, Верховної Ради УРСР) у справі нищення пам'яток української культури, оборони заарештованих діячів, протести проти русифікації (Львівський Університет)

тощо. З 1967 р. у самвидаві поширювано історичну розвідку Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», яка критикувала офіційну інтерпретацію Переяславської угоди, викладену в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654—1954 рр.» і діячів козацької державності.

Члени українського руху опору виступали також в обороні інших народів, зокрема проти дискримінації євреїв (виступ Івана Дзюби у Бабиному Яру у вересні 1966 р.), кримських татар чи з протестами проти радянської окупації Чехо-Словаччини в 1968 р. (Святослав Караванський).

У 1960-х рр. щорічно в день перевезення тіла Тараса Шевченка на Україну (22 травня) коло пам'ятника Шевченкові в Києві відбувалися неофіційні зібрання молоді й культурних діячів, які перетворювалися на маніфестації. 1967 р. дійшло до зіткнення учасників з міліцією та КДБ, а 1971 р. біля пам'ятника під час виступу заарештовано Анатолія Лупиноса. Ці виступи були відповіддю на офіційні відзначення 100-річчя з дня смерті (10 березня 1961 р.) і 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка. 20 травня 1961 р. уряд УРСР встановив щорічну Державну Премію імені Т. Шевченка, при присудженні якої допускалася дискредитація великих шевченківських ідей. Демонстрації відбулися також під час похорону вбитої за загадкових обставин української художниці Алли Горської у Василькові біля Києва (28 листопада 1970 р.).

Окремою формою спротиву комуністичному режимові були підпільні групи, які мали на меті домогтися не тільки демократичних прав, але й самостійності України. Відомими стали тільки ті групи, які були розкриті органами безпеки і над якими відбувся суд. Наприкінці 1950-х рр. у західних областях України виникло кілька нелегальних організацій: Об'єднана Партія Визволення України, Українська Робітничо-Селянська Спілка, Український Національний Комітет. Серед підпільних груп дещо ширшу основу мала Українська Робітничо-Селянська Спілка (УРСС), створена у 1958 р. на Львівщині групою юристів під проводом Левка Лук'яненка. Ця організація вперше у післявоєнній історії склала ґрунтовну програму українського руху. У програмі чітко задекларовано, що Спілка є спадкоємницею ідеї боротьби за самостійність України. Разом з тим вказувалося, що група не має організаційної спадкоємності зі збройною боротьбою. У програмі Спілки мова йшла про легальну боротьбу мирними, конституційними методами за вихід України з СРСР. Україна мала «стати абсолютно ні від кого незалежною самостійною державою». Щодо внутрішнього ладу передбачувалося «самостійність України з широко

розвиненим соціалістичним державним устроєм» та «завоюванням демократичних прав». Спілка мала намір перетворитися у партію, але перед її другим з'їздом арештовано його ініціаторів, а організацію розгромлено. Львівський обласний суд у січні 1961 р. засудив Левка Лук'яненка, Івана Кандибу та інших членів УРСР на тривалі строки ув'язнення.

У 1962 р. проведено судовий процес над 20 членами Львівського Українського Національного Комітету. Зокрема, Коваль, Грицина, Гурний і Гнат були засуджені до страти (розстріляно Ковалья і Грицину, іншим найвищу міру покарання замінено тривалим ув'язненням). Того ж 1962 р. були засуджені до розстрілу голови Ходорівської та Тернопільської груп Микола Проців і Богдан Гогусь (страчено Миколу Процева). Дещо пізніше, у 1964—1967 рр., діяв Український Національний Фронт (УНФ), який випускав самвидавом журнал «Воля й Батьківщина». Членів УНФ — Зенона Красівського, Дмитра Квецька та інших було засуджено на довічне ув'язнення.

Іншим засобом протесту були робітничі заворушення і страйки, які відбулися: в 1963 р. у Кривому Розі (спричинені підвищенням цін на харчі), портових робітників — у Одесі, заворушення і страйки робітників у Дніпропетровському і Дніпродзержинському (травень—червень 1972 р.), страйк робітників машинобудівного заводу в Києві (1973 р.).

Великі переслідування на церковно-релігійному відтинку спричинили оборонну реакцію у формі звернень, заяв, прохань, протестів проти порушень свободи совісті і релігійної практики. Православні протестували проти намагання влади замкнути 1974 р. Успенську Почаївську Лавру, боролися за відкриття Києво-Печерської Лаври, церкви у місті Лозова, Павлограді. Незважаючи на офіційну ліквідацію Української Католицької Церкви, вона не переставала діяти нелегально (у «катакомбах»), маючи свою ієрархію (1969 р. був арештований єпископ Василь Величковський) і декількасот священників. Піднімали голос проти переслідування різні протестантські угруповання, а також секти п'ятдесятників і Свідків Єгови.

У 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ став Петро Шелест (1963—1972), який пробував боронити економічні інтереси УРСР, головню на відтинку важкої індустрії. Помимо всіх репресій, в середині 1960-х рр. були зроблені деякі спроби поширення української мови у вищій освіті. Під час V з'їзду Спілки Письменників України (16—19 листопада 1966 р.) учасники гостро критикували русифікаційну політику, стаючи на захист української мови й культури. Петро Шелест також

висловився за захист української мови. У 1968 р. усунуто секретаря ЦК КПУ Андрія Скабу, який сприяв русифікації, і призначено на його місце більш ліберального Федора Овчаренка. Намагаючись замаскувати відставання та деградацію української культури, відповідаючи на виклик, який зробила українська наукова діаспора, видаючи через Наукове Товариство імені Шевченка «Енциклопедію Українознавства», ЦК КПУ дав вказівку на видання у Києві «Української Радянської Енциклопедії». У 1959—1966 рр. появилось 17 томів за редакцією Миколи Бажана; друге видання — 12 томів (1977—1985).

В економіці запроваджено систему господарських районів, так званих раднаргоспів, які привели до «місницьких» тенденцій, надання переваги інтересам республіканським над всесоюзними. Цю децентралізаційну систему починають замінювати централізованою. Процес централізації посилено з усуненням Микити Хрущова (14 жовтня 1964 р.), місце якого зайняв Леонід Брежнев. У листопаді 1964 р. згорнуто господарські реформи Хрущова і об'єднано промислові та сільські партійні організації. У 1967—1968 рр. йде поступова перебудова республіканських міністерств УРСР на союзно-республіканські. Введено до дії перший ядерний реактор на Україні (12 лютого 1960 р.), Харківський тракторний завод (ХТЗ) випродукував мільйонний трактор. У Києві почав діяти метрополітен (6 листопада 1960 р.). Збудовано найбільшу теплову електростанцію в СРСР — Придніпровську ДРЕС (Державну районну електричну станцію, 31 жовтня 1961 р.), введено в дію газопровід Шебелінка—Київ (19 жовтня 1962 р.) та першу чергу Київської ГЕС (19 грудня 1964 р.).

* * *

Після тривалої підготовки поза межами України засновано Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ), президентом якого обрано о. Василя Кушніра (листопад 1967 р.). СКВУ репрезентує і координує громадсько-культурну діяльність всієї української діаспори. 9 лютого 1963 р. прибув із заслання до Риму митрополит Йосиф Сліпий, якого призначено Верховним архієпископом львівським, а 1965 р. іменовано кардиналом. У жовтні 1968 р. у Гарвардському Університеті (США) відкрито катедру історії України, а в 1973 р. створено Український Науковий Інститут при Гарвардському Університеті.

Члени Української Академії Мистецтв. 1918 р.

Стоять (зліва направо): Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук. Сидять: Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Федір Кричевський, Михайло Грушевський, Н. Стиченко, Микола Бурачок

Сенат Українського Педагогічного Інституту в Празі (зліва направо): Леонід Білецький, Василь Сімович, Степан Риндик, Панас Феденко

*Сенат Українського Вільного Університету в Празі
(зліва направо): Андрій Яковлів, Олександр Колеса, Іван Горбачевський,
Дмитро Антонович, Сергій Шелухин, Борис Матюшенко*

*Олександр Довженко, Кость Гордієнко,
Микола Хвильовий*

Микола Скрипник

*Учасники Першого Конгресу
Організації
Українських Націоналістів.
У першому ряді (зліва направо):
Дмитро Андрієвський,
Микола Капустянський,
Євген Коновалець,
Микола Сціборський,
Яків Моралевич.
Відень, 28 січня —
3 лютого 1929 р.*

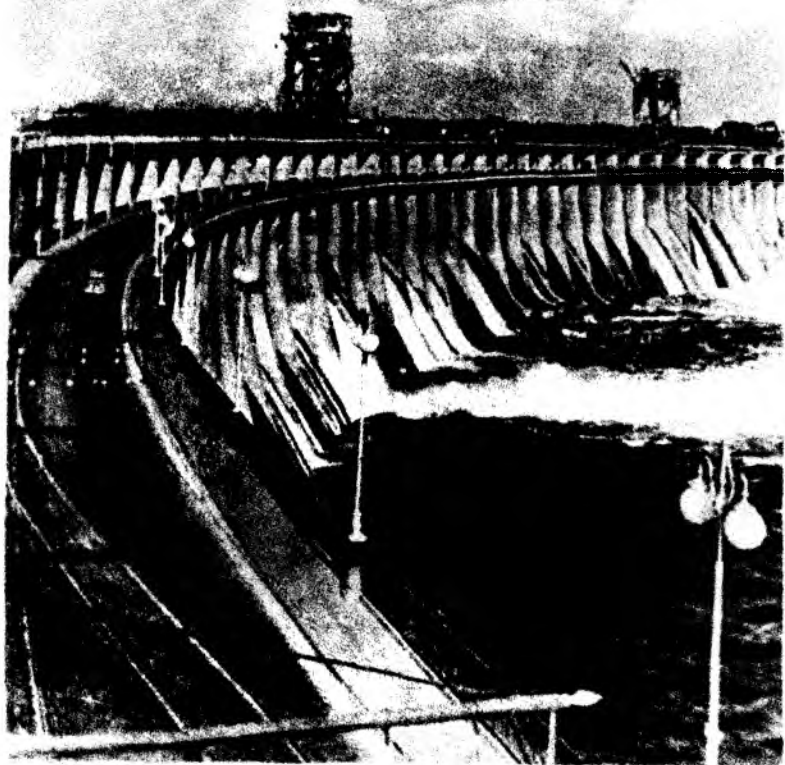

Церква Святої Покрови в селі Павловичах Грубешівського повіту на Холмщині, зруйнована 29 серпня 1929 р.

*Українські жінки-робітниці рубають ліс.
Атабаска, Альберта (Канада). 1930 р.*

Дніпрогес

Жертви голодомору на Україні. Весна 1933 р.

*В'язні однієї з львівських тюрем, розстріляні НКВД.
Львів, червень 1941 р.*

Роман Шухевич

*Відправка української молоді
на примусові роботи в Німеччину*

Загін УПА

*Радянські війська наступають на Київ.
1943 р.*

*Жертви нацистів.
Керч, 1943 р.*

*Лазар Каганович
та Микита Хрущов
у Києві. 1947 р.*

Леонід Брежнєв і Володимир Щербицький. Кінець 1970-х рр.

*Українські радянські письменники (зліва направо): Андрій Малишко,
Максим Рильський, Микола Бажан, Олександр Корнійчук,
Павло Тичина. Київ, 1952 р.*

*У конференц-залі Спілки Письменників України
(зліва направо): Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Драч,
Іван Світличний, Ліна Костенко, Євген Сверстюк. 1963 р.*

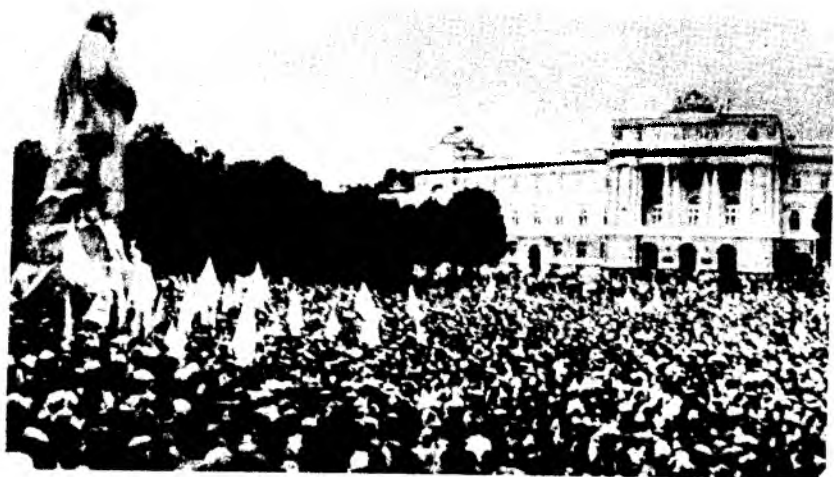
Василь Стус

Чорнобильська АЕС після аварії

Вячеслав Чорновіл

Мітинг у Львові. 7 липня 1988 р.

установчий З'їзд Руху. 8—9 вересня 1989 р.

*«Українська хвиля» — ланцюг єднання Львів — Київ.
21 січня 1990 р.*

Голодівка студентів у Києві. Жовтень, 1990 р.

Радикалізація національного питання в Україні (1970-ті рр.)

Дальшим кроком до активізації дисидентського руху в Україні була поява позацензурного самвидавного журналу «Український Вісник» (випуски 1—8, 1970—1974 рр.). Це підпільне періодичне видання інформувало «про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих конституцією, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національного суверенітету, факти шовінізму й українофобії, спроби дезінформувати громадськість про становище українських політичних в'язнів у тюрмах і таборах, про різні акції протестів тощо». Журнал став цінним джерелом інформації про репресії й оборонний рух на Україні у 1960-х — початку 1970-х рр. Тут були вміщені листи й літературні твори діячів руху опору, про яких згадано в попередньому розділі. Особливо цінні матеріали про репресії української інтелігенції в 1972 р. Якщо спочатку видавці «Українського Вісника» вважали його виданням «не антирадянським і не антикомуністичним», то з ч. 7—8 цей журнал радикалізує свої позиції, вважає себе нелегальним органом і закликає читачів дотримуватися засад конспірації. У ньому говориться про «окупаційний режим на Україні», про потребу «об'єднати всі демократичні антиколоніальні групи на Україні» як єдиний спосіб «розгортання національно-визвольної боротьби за демократію». «Український Вісник» з'явився друком на Заході.

Причиною радикалізації поглядів провідних діячів опозиції було посилення окупаційного режиму, який своїми брутальними і нищівними, включно з нищенням могил Українських Січових Стрільців на кладовищі у Львові, діями викликав безкомпромісну реакцію і зріст національної свідомості, поширення руху опору на різні прошарки суспільства — інтелігенцію, селянство, робітництво. Одеський робітник Л. Сірий домагається соціальних, політичних і національних прав для України, українізації освіти, державних установ, національних кадрів (14 листопада 1976 р.). У січні — травні 1972 р. проведено другу велику хвилю арештів на Україні, жертвами яких стали Вячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Михайло Осадчий, Василь Стус, Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, о. Василь Романюк, Надія Світлична, Юрій Шухевич та інші. Політичні процеси над ними відбулися в 1972—1973 рр.

У травні 1972 р. усунуто від партійного керівництва Петра Шелеста, якому закидали недостатню боротьбу з українськими національними проявами, деякий місницький патріотизм. Критиковано його працю «Україно наша радянська», в якій, мовляв, було ідеалізовано українську історію, запорізьке козацтво. Першим Секретарем ЦК КПУ став Володимир Щербицький, близька людина Леоніда Брежнєва і один з представників технократичного партійного дніпропетровського клану. Серед керівних кадрів партії проведено чистку, усунуто близьких співробітників Шелеста: на місце Федора Овчаренка секретарем ЦК КПУ з ідеології призначено прислужника кремлівських партійних органів Валентина Маланчука, замінено п'ять секретарів обкомів. Під керівництвом президента АН УРСР Бориса Патона (обраний в 1962 р.) посилено русифікацію науки шляхом надання пріоритету технічним напрямкам досліджень в АН УРСР та цілеспрямованого розвалу гуманітарних наук, насамперед українознавства. Більшості українських наукових журналів довелося переходити на російську мову. Видавництво «Наукова думка» фактично стає російським. Нечисленні українські видання стосуються переважно проблем «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Володимир Щербицький на довгі роки, аж до своєї смерті (1989), стає ідейним наставником апарату Президії АН УРСР.

У середині 1970-х рр. активізуються українські політичні в'язні, що перебували у в'язницях чи на засланні. У 1974 р. вони разом з в'язнями з Прибалтики і Кавказу звернулися до Верховної Ради СРСР з вимогою відновити національні права неросійських республік. У 1975 р. низка українських політичних в'язнів (Вячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Ігор Калинець і 20 інших) склали заяви про відмову від радянського громадянства. Після звільнення з психіатричної лікарні на початку 1976 р. Леонід Плющ прибув до Франції, де в 1977 р. появилися друком його спомини «В карнавалі історії».

Важливим етапом оборони прав людини і національних прав України стало створення 9 листопада 1976 р. Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, названої Українською Гельсінською Групою (УГГ). До неї вступили: письменник Микола Руденко (очолив групу), Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Олекса Тихий, Ніна Строката, Микола Матушевич, Мирослав Маринович та інші. УГГ ставила собі за завдання ознайомлювати українське суспільство з Декларацією

Прав Людини Організації Об'єднаних Націй, збирати докази порушення владою прав людини, національних прав на Україні, застосування політики етно- і лінгвоциду та насильного насаджування русифікації, домагалася безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації на Україні представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Діючи у рамках чинного законодавства і міжнародних угод, організація стала на короткий час речником українських національних інтересів.

Проти УГГ комуністична влада застосувала суворі репресії. У 1977—1978 рр. відбулися арешти і суди над провідними діячами руху Миколою Руденком, Олексою Тихим, Левком Лук'яненком, Миколою Матусевичем, Мирославом Мариновичем, яких засуджено на довголітнє ув'язнення в таборах і заслання. У 1978—1979 рр. до УГГ вступили нові члени, число яких перейшло за 30 осіб. Серед них — Юрій Литвин, Петро і Василь Січки, Ярослав Лесів, Віталій Калиниченко; зустрічаємо відомих діячів — Василь Стус, Вячеслав Чорновіл, Зенон Красівський, о. Василь Романюк, Юрій Шухевич, Данило Шумук, більшість з яких була згодом заарештована, засуджена і заслана. Деякі члени УГГ одержали дозвіл на виїзд з СРСР і згодом створили Закордонне Представництво УГГ у складі Петра Григоренка, Леоніда Плюща, Ніни Строкатої. З 1978 р. УГГ почала видавати самвидавний «Інформаційний Бюлетень», а з 1980 р. Закордонне представництво УГГ почало видавати у Нью-Йорку «Вісник репресій в Україні» під редакцією Надії Світличної.

Репресії проти представників української культури загострюються в другій половині 1970-х рр. У 1977 р. заарештовано письменника Гелія Снегирьова, який від тортур помер (кінець 1978 р.). У 1979 р. сталося загадкове вбивство під Львовом популярного композитора Володимира Івасюка. Того ж року проведено чергову хвилю арештів українських діячів: Олеса Бердника, Юрія Бадзя, Юрія Литвина, Петра і Василя Січків, Миколи Горбала і багатьох інших.

Два знаменні документи з кінця 1970-х рр. свідчать про еволюцію національної думки на Україні до радикалізації політичних поглядів провідних діячів руху опору. З кінця 1977 р. поширювалися у самвидаві на Україні «Позиції українських політичних в'язнів» за підписом Олекси Тихого і о. Василя Романюка, в яких йдеться про незалежність України і про її місце в «колі великих демократичних країн світу», подається короткий аналіз історичного процесу України з підкресленим значенням проголошення незалежності УНР 22 січня 1918 р.

Закінчується цей документ наведенням форм опору і методів боротьби проти більшовицької окупації.

Другий документ, виданий від імені інституцій-організацій Українського Національного Визвольного Руху, — звернення 18 українських політв'язнів мордовських таборів, написане влітку 1979 р. Це новий прояв організованого руху, мета якого — «вихід України зі складу так званого СРСР і створення незалежної демократичної української держави». Автори звертаються до ООН з пропозицією зареєструвати Україну як російську колонію, поставити українське питання на нараді Організації Об'єднаних Націй, уповноважуючи президента Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) вжити всіх заходів для виходу України зі складу СРСР. Цей документ підписали відомі з попередніх акцій Левко Лук'яненко, Микола Руденко, Олекса Тихий, Іван Гель, Віталій Калиниченко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Зорян Попадюк, о. Василь Романюк, Юрій Шухевич, Олесь Бердник і семеро інших.

У 1970-х рр. відзначено 100-річчя з дня народження Лесі Українки (25 лютого 1971 р.) і 250-річчя з дня народження Григорія Сковороди (3 грудня 1972 р.). З 1975 р. поновилося цензурування «Кобзаря» Т. Шевченка. Міністерство освіти УРСР своєю директивою «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки» (11 листопада 1978 р.) посилює русифікацію. Нові русифікаційні заходи до неросійських народів були намічені на Ташкентській конференції (29 травня 1979 р.).

У 1978 р. була ухвалена нова конституція УРСР, яка дублювала головні засади «сталінської» конституції 1937 р. 17 січня 1979 р. відбувся всесоюзний перепис населення, за яким на Україні постійне населення становило 49 мільйонів 609 тисяч чоловік, з них 36 мільйонів 489 тисяч — українці, 10 мільйонів 472 тисячі — росіяни, 634 тисячі — євреї, 406 тисяч — білоруси, 415 тисяч — молдаване і румуни, 258 тисяч — поляки, 238 тисяч — болгари і деяке число інших національностей.

* * *

Українська еміграція і діаспора пильно стежать за розвитком подій в Україні, допомагаючи передовсім випуску самвидавних матеріалів та розповсюдженні їх на Заході. Українці провели широку акцію на оборону Валентина Мороза у зв'язку з його голодівкою, а також акції підтримки всіх інших українських дисидентів. Колишні українські політичні в'язні Леонід Плющ, Петро Григоренко, Надія Світлична, Валентин Мо-

роз, Георгій Вінс, Ніна Строката, Святослав Караванський дісталися на Захід, де включилися в загальноукраїнську громадсько-політичну діяльність. 23—26 листопада 1978 р. українські дисиденти виступили на III з'їзді СКВУ у Нью-Йорку.

На церковному полі спільний собор єпископів Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Європи, Української Православної Церкви США і Української Греко-Православної Церкви Канади ухвалив постанову про єдність Української Православної Церкви (31 жовтня — 1 листопада 1973 р.). У зв'язку з підготовкою до 1000-ліття Хрещення Русі-України папа Іван Павло II надіслав листа кардиналові Йосифові Сліпому (19 березня 1979 р.).

Посилений наступ проти національного руху в Україні (1980-ті рр.)

Зміни на вершинах комуністичної ієрархії (естафета Брежнєва, Черненко, Андропова, Горбачова) не мали істотного впливу на офіційну політику в УРСР, де незмінно на посту першого секретаря ЦК КПУ залишався Володимир Щербицький, а шефом республіканського КДБ у 1970—1982 рр. був Віталій Федорчук (останнього призначили у 1982 р. шефом КДБ СРСР, згодом — міністром внутрішніх справ СРСР). Відомо, що Федорчук посилив репресії проти діячів українського руху опору і проти українських правозахисників. Довголітнє перебування Щербицького на своєму посту засвідчує, що на основному відтинку—репресій всіх видів самостійництва—він справлявся дуже добре. За Щербицького, починаючи з 1972 р., русифікація просунулася вперед, різні відтинки українознавства обмежено до мінімуму, в літературі, мистецтві панує мірнота. Пленуми і з'їзди КПУ відбувалися російською мовою. Остання катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (26 квітня 1986 р.) має фатальні та далекосяжні наслідки для населення і економіки України. Мільйони людей, головне в північних районах, піддані згубному впливові радіації. Трагедія Чорнобиля викликала гостру критику режиму, для якого економічні здобутки осягаються коштом здоров'я і життя населення. Чорнобильська катастрофа засвідчила також технологічну неспроможність комуністичної системи використовувати досягнення сучасної цивілізації.

На протигагу відзначення 1000-ліття Хрещення Русі-України, офіційно висунено справу 1500-ліття заснування Києва.

Крім деяких публікацій, присвячених згаданій річниці, не залишилося по ній тривкішого сліду, а саму урочистість 28 травня 1982 р. обмежено до вузьких локальних рамок. Так само формально проведено у Києві ІХ Міжнародний з'їзд славістів (7—13 вересня 1983 р.), який не присвячено українській тематиці, а також найстаршому центрові слов'янства — Києву. Таким чином з'їзд не став очікуваним форумом виходу України у світ.

На грані 1970—1980-х рр. продовжувалися арешти і переслідування українських патріотів. Позбавлено волі майже всіх членів Української Гельсінської Групи. У 1980 р. заарештовані й ув'язнені Микола Горбаль, Зенон Красівський, Ольга Гейко-Матусевич, Василь Стус, Оксана Мешко, Вячеслав Чорновіл, Олесь Шевченко, Віталій Калиниченко; в 1981 р.— Іван Кандиба, Сергій Набока, Микола Плахотнюк, Раїса Руденко, Василь Січко; в 1982 р.— Михайло Горинь, Юрій Литвин, Петро Січко, деяких з них перед звільненням з табору засуджено вдруге. Арешти продовжувались і у 1983—1986 роках. Унаслідок важких табірних умов у 1984—1985 рр. померли в ув'язненні визначні українські політичні діячі: Олекса Тихий, Валерій Марченко, Юрій Литвин, Василь Стус. Політичних в'язнів намагаються «перевиховати», себто примусити зректися своїх переконань, скласти заяви покаяння. Серед тих, які під тиском склали заяви з осудом своєї попередньої діяльності, були Олесь Бердник, о. Василь Романюк, Іван Сокульський.

Урядові офіційні заяви про те, що з дисидентством у СРСР остаточно покінчено, заперечені дальшими виступами одиниць за права людини та національну свободу. Однак під тиском репресій значно ослаблено дисидентський рух, а також розповсюдження та пересилання на Захід самвидавних матеріалів.

У 1981 р. відбулися нові страйки робітників у Києві з вимогами вільних профспілок, з заявами про симпатії до польської «Солідарності».

У 1980-х рр. в Україні посилилася боротьба за релігійні права, одночасно — поліційні репресії проти оборонців віри і Церкви. У 1982 р. переслідувано ченців Почаївської Лаври за розповсюдження ротапринтної релігійної літератури. Особливо активною стала Українська Католицька Церква на західних українських землях, де 9 вересня 1982 р. створено «Ініціативну Групу захисту прав віруючих і Церкви» на чолі з Йосипом Терелею, о. Григорієм Будзинським і Стефанією Петраш-Січко. Ця Група звернулася до уряду УРСР з вимогою легалізувати Українську Греко-Католицьку Церкву на Україні. З березня

1984 р. ініціативна Група почала випускати самвидавну «Хроніку Католицької Церкви на Україні» (з'явилося 8 випусків). У 1985 р. заарештовано і засуджено за релігійну діяльність Йосипа Терелю і Василя Кобриня.

Великих переслідувань зазнають члени євангельських християн баптистів: у 1982 р. відбулося понад 40 процесів, серед засуджених — А. Рубленко, В. Власенко, Г. і М. Дідняки та інші. Репресії застосовуються проти учасників релігійного руху християн віри євангельської — п'ятдесятників, які борються за виїзд з СРСР. Переслідувано також євреїв, які прагнули виїхати з Радянського Союзу.

* * *

У 1980 р. Президія Секретаріату СКВУ домовилася з членами Закордонного Представництва УГГ про співпрацю і взаємну підтримку.

Українці в діаспорі відзначили у 1983 р. чорний ювілей голоду в Україні 1932—1933 рр., інформуючи світ про страхітливий геноцид українського народу. З цієї нагоди зібрано додаткову документацію про голод в Україні.

У 1984 р. спільними зусиллями Канадського Інституту Українських Студій (КІУС), Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у Сарселі і Канадської Фундації Українських Студій у видавництві «University of Toronto Press» появилася друком перший том «Encyclopedia of Ukraine» під редакцією Володимира Кубійовича.

У 1980 р. надзвичайний Синод єпископів Української Католицької Церкви в Римі обрав, а Папа іменував митрополита Мирослава Любачівського наступником митрополита Йосифа Сліпого. Черговий Синод у 1983 р. ухвалив статут Священного Синоду єпископів Помісної Української Католицької Церкви. 1982 р. секретарем Конгрегації для Східних Церков став архієпископ Мирослав Марусин, який у червні — липні 1984 р. відвідав українців католиків у Польщі. 7 вересня 1984 р. помер у Римі патріарх Української Католицької Церкви Йосиф Сліпий, місце якого зайняв митрополит Мирослав Любачівський, іменованій 1985 р. кардиналом.

У пошуках виходу

З початку 1980-х рр. криза в СРСР охопила усі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб країни. Рік у рік падав рівень життя населення. Зниження

цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та агресія в Афганістані завдали нищівного удару і без того критичному економічному станови. Тотальний контроль душив будь-які прояви незалежної громадської та особистої думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. СРСР опинився перед прірвою.

Ця критична ситуація і змусила нового (з березня 1985 р.) генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова на квітневому пленумі 1985 р. оголосити про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики. Був взятий курс на так звані «перебудову», «демократизацію», «гласність».

Перші роки нової політики не принесли Україні істотних змін. Керівництво ЦК КПУ на чолі з Володимиром Щербиським продовжувало контролювати життя республіки.

З 1987 р. настає деяке послаблення у репресивній системі. Під тиском світових демократичних сил радянська влада починає випускати дисидентів на волю, розтягнувши їх звільнення аж до грудня 1989 р. Українські політв'язні, вийшовши із тюрем і в'язниць, активно включаються у національний рух. У 1988 р. Українська Гельсінська Група перейменована в Українську Гельсінську Спілку (УГС), її очолюють Левко Лук'яненко, Вячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Олесь Шевченко. Швидко до Спілки приєднується нова когорта людей. Спілка розробляє новий програмний документ під назвою «Декларація принципів». Поряд з УГС з'явилася Українська Демократична Спілка, перейменована згодом в Українську Народно-Демократичну Лігу (очолив Євген Чернишов). У серпні 1987 р. у Києві виникає Український Культурологічний Клуб (очолений Сергієм Набокою, Олесем Шевченком, Ларисою Лохвицькою), який провадить культурницьку та громадську діяльність, спрямовану на українське національне відродження. Подібна формація — Товариство Лева — виникає у Львові.

Критичний політичний і економічний стан та щедрі обіцянки і широка реклама нового курсу, зроблені на Заході, не давали режимові змоги вдатися до рішучого придушення опозиції. Чисельність незалежних груп зростає, їх осередки виникають в різних регіонах України. З'являються організації з різними політичними концепціями, програмами культурного відродження, об'єднані критичним ставленням до існуючого режиму: антисталінське товариство «Меморіал», Спілка Незалежної Української Молоді (очолена Дмитром Корчинським), Християнсько-Демократичний Фронт, товариство

«Спадщина», екологічна організація «Зелений світ» (на чолі з письменником Юрієм Щербаком).

У лютому 1989 р. у Києві відбулася установча конференція Товариства Української Мови імені Т. Шевченка (голова — Дмитро Павличко). У цьому ж місяці, з ініціативи Спілки письменників України та за найактивнішої підтримки УГС, створено Народний Рух України (НРУ), який виступає на захист української мови, культури, висуває програми економічного та політичного розвитку. Рух об'єднує не тільки українців, але й національні меншості (росіян, євреїв, поляків, кримських татар), перетворюючись на альянс всіх демократичних сил на терені України. НРУ зростає чисельно, поліпшує методи своєї роботи, набирає все більшої політичної ваги.

У нових умовах починає відроджуватися Українська Автокефальна Православна Церква. В Києві створюється громадський комітет у справі її відродження, а у жовтні 1989 р. єпископ Російської Православної Церкви (РПЦ) Іоан Боднарчук (Житомир) переходить в лоно УАПЦ. Сотні православних парафій по всій Україні оголошують себе українськими автокефальними. Наприкінці 1989 р. постає Всеукраїнське Православне Церковне Братство в Києві, яке допомагає ієрархії (у квітні 1990 р. хіротонізовано нових єпископів УАПЦ) і духовенству розбудовувати УАПЦ. З 1990 р. Братство почало видавати свій журнал «Церква й життя». Під тиском українських автокефалістів РПЦ на архиєрейському соборі 30—31 січня 1990 р. у Москві прийняла рішення дати Екзархатові РПЦ в Україні назву Українська Православна Церква, яка, поза деяким внутрішнім самоврядуванням, підпорядковується московському патріархові.

У Західній Україні виходить з підпілля Українська Католицька Церква (УКЦ). В результаті великих зусиль Комітету захисту УКЦ на чолі з Іваном Гелем, вірних та безпосередньої підтримки папи Івана Павла II УКЦ була частково визнана владою. Більшість парафій на західних українських землях перейшла до Української Греко-Католицької Церкви, яка має свою ієрархію на чолі з митрополитом Володимиром Стернюком — містоблюстителем Галицької митрополії. Через вперте небажання представників РПЦ передати церковні храми і будинки греко-католикам, склалися в поодиноких місцевостях Галичини напружені стосунки між Українською Греко-Католицькою Церквою і РПЦ, як також між греко-католиками і українськими автокефалістами. В серпні 1990 р. відбулася довгождана передача катедрального собору святого Юра у Львові греко-католикам.

Важливим показником відродження України є активізація діяльності наукової громадськості. 31 травня — 1 червня 1989 р. в Неаполі представниками науки з України та закордонно створено Міжнародну Асоціацію Україністів. Важливою подією стало також відновлення 21 жовтня 1989 р. Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові (голова — Олег Романів). 9—10 червня 1990 р. у Києві утворено Українську Наукову Асоціацію, президентом якої був обраний Павло Кислий. 26 серпня — 2 вересня 1990 р. у Києві відбувся Перший з'їзд Міжнародної Асоціації Україністів.

З'являється велике число незалежних українських видань: газета УГС «Голос відродження», відновлений «Український Вісник», літературна збірка «Євшан-зілля», видання незалежної української творчої інтелігенції «Кафедра», молодіжні часописи «Дзвін», «Молода Україна», «Поступ», багато регіональних газет та журналів. Під впливом вільної преси зазнають значної прогресивної зміни газета СПУ «Літературна Україна», журнали «Київ», «Вітчизна» «Жовтень», «Прапор». Знаменним є те, що з початку 1990 р. деякі періодичні видання змінили свою назву, наприклад, львівський журнал «Жовтень», який отримав назву «Дзвін», київське «Радянське літературознавство» — «Слово і час», орган Львівської обласної комсомольської організації «Ленінська молодь» переіменовано на «Молоду Галичину».

З'являється велика кількість альтернативних до партійної преси органів новообраних демократичних рад — «За вільну Україну» (Львів), «Галичина» (Івано-Франківське), «Франкова криниця» (Дрогобич).

Друком та на численних диспутах, зустрічах починають заповнювати «білі плями» української історії, літератури, мистецтва. Офіційно визнано штучний характер голоду 1932—1933 рр., його кваліфіковано як геноцид щодо українського народу. У новому світлі подається «українізація», «розстріляне відродження». Знімається завіса заборони чи «небажаності» з творчості Миколи Хвильового, Григорія Косинки, Валеріана Підмогильного, Миколи Зерова, Миколи Куліша, Володимира Винниченка, істориків Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького.

Відроджується українська національна символіка: блакитно-жовтий прапор та тризуб, гімн «Ще не вмерла Україна», нерозривно зв'язані з традицією української незалежності та державності, з історичними актами 22 січня 1918 р. та 22 січня 1919 р.

8—10 вересня 1989 р. у Києві проходить Всеукраїнський

Установчий З'їзд Народного Руху України, який обирає керівництво Руху (Івана Драча, Володимира Яворівського, Михайла Гориня, Сергія Конєва), ухвалює статут, програму, звернення до народу України.

Велике моральне й політичне значення мав зорганізований 21 січня 1990 р. з нагоди річниць самостійності й соборності України «людський ланцюг», що пов'язував Київ зі Львовом і Івано-Франківським. У цій акції з відзначенням по всій Україні річниці 22 січня 1918 і 1919 рр. взяло участь до 3 мільйонів осіб.

За рішенням демократичної більшості в місцевих органах влади піднято національні прапори над будівлями Рад по всій Галичині, над Львівською ратушею, біля міської Ради Києва та ще в декількох обласних містах України.

Ширяться контакти з українською діаспорою та еміграцією. Звучать заклики до єднання всіх українців у справі служіння Батьківщині.

Під тиском громадськості та опозиційних організацій Верховна Рада УРСР 28 жовтня 1989 р. схвалює закон про державний статус української мови.

Зрозумівши, що до важелів реальної влади можна дістатися тільки через демократичне, по-справжньому народне представництво у Верховній Раді УРСР, народ включається в активну політичну боротьбу. Незважаючи на всі перешкоди і фальсифікації, до яких вдалася бюрократія, на виборах у березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР Демократичний блок, що об'єднував національні формації, здобув четверту частину депутатських мандатів. Із вилученням з конституції статті про керівну та спрямовуючу роль партії та частковим допущенням політичного плюралізму в Україні творяться партії, які заперечують діяльність Компартії, а провідні діячі української культури і громадського життя покидають КПУ (Іван Драч, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський та інші). В західних областях України до влади в обласних та місцевих радах приходять демократичні сили.

На пленумі ЦК КПУ у жовтні 1989 р. усунено довголітнього русифікатора України Володимира Щербицького. На його місце призначено Володимира Івашка, який до цього займав пост другого секретаря ЦК КПУ. Після відходу останнього в партійний апарат ЦК КПУ на цей пост призначено Станіслава Гуренка. Головою Верховної Ради УРСР обрано Леоніда Кравчука, його заступниками — Івана Плюща та Володимира Гриньова.

Розвал імперії. Відродження державності України

В умовах загострення економічної кризи посилювалися тенденції до незалежності в республіках СРСР. Відчуваючи небезпеку розпаду Союзу, М. Горбачов різко еволюціонував «вправо». Він усунув із партійного керівництва реформаторів. Спираючись на КДБ, партійну номенклатуру та військову верхівку, московський центр вдався до репресій проти національно-визвольних рухів, спровокував міжнаціональні конфлікти в ряді регіонів. Однак це тільки стимулювало в багатьох республіках імперії рух до незалежності.

У Верховній Раді України загострилася боротьба між васальною партапаратною більшістю («група 239») і національно свідомою демократичною меншістю, що утворила Народну Раду під головуванням Ігоря Юхновського. У гострому протистоянні між цими групами 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Новим політичним чинником суверенізації України стали робітничий (страйк шахтарів) та студентський (голодівка й демонстрації молоді) рухи. В Україні розширюється платформа багатопартійності, утворюються нові політичні партії та спілки.

Враховуючи наростання відцентрових сил у республіках, що змагають до незалежності, М. Горбачов робить спроби зберегти імперію, використовуючи всесоюзний референдум (17 березня 1991 р.), а також пропонуючи проект нового Союзного договору, який формально значно обмежує права московського центру. В такій ситуації найбільш консервативна частина кремлівської верхівки з числа діячів КДБ, армії та уряду здійснила 19 серпня 1991 р. військовий переворот. Завдяки рішучій позиції демократичних сил Росії під керівництвом президента Бориса Єльцина путч закінчився провалом. Настав крах централістських структур, що інспірували заколот, — була заборонена КПРС, розвалився центральний уряд, поставлено питання про ліквідацію найжахливішого інструменту репресій — КДБ.

Демократична революція в Росії створила підґрунтя для дальшої реалізації права на самовизначення в окремих республіках, ряд із них проголошує незалежність. У таких умовах зникла сама рація існування Союзу. 24 серпня 1991 р. депутати українського республіканського парламенту майже одногослодно прийняли Акт проголошення незалежності України.

Відразу потому почалася підготовка до референдуму 1 грудня, що мав підтвердити згаданий Акт. У референдумі взяло участь 84,18 відсотка громадян України, з них 90,32 відсотка підтвердили Акт про незалежність. Ця безпрецедентна в новій українській історії подія засвідчила, що на Україні завершилося формування свідомої своїх політичних, господарських та культурних інтересів національної спільноти.

Президентом України був обраний Леонід Кравчук.

Усвідомлюючи відповідальність за наслідки референдуму, президент та Верховна Рада взяли курс на розбудову української державності. Відмова України підписати Союзний договір означала повний крах імперії. На зустрічі 7—8 грудня 1991 р. глав держав України, Росії та Білорусії в Мінську було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. М. Горбачов змушений був подати у відставку.

Після розвалу Союзу Україна утверджує атрибути державності: починає розбудову власного війська, флоту, монетарної та банківської систем, на державному рівні затверджено національний гімн та символіку — синьо-жовтий прапор і володимирівський тризуб як герб. Державність України визнала майже вся світова співдружність — понад сто держав. Такий розвиток подій викликав опір надзвичайно живучих великодержавницьких кіл — від доктринальних комуністів до російських демократів. Робляться спроби задушити українську суверенність економічною блокадою. Проте Україна простує дорогою незалежності.

Після століть чужоземного гноблення та нерівної, не завжди успішної боротьби Україна має шанс здійснити велику національну та державницьку ідею, яка є найвищим правом кожного народу і за яку віддали своє життя незчисленні покоління героїв. Нашими думами та державницьким чином на руїнах однієї з найстрашніших останніх імперій світу воскресає Україна. Збувається пророцтво Івана Франка:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адальберт, єпископ — 14
Адам Бременський — 18
Айхгорн Герман — 80, 82, 83
Алексіяну Георге — 125
Анастасія, дочка Ярослава Мудрого — 19
Андрієвський Опанас — 85
Андрій, угорський король — 19
Андрій Боголюбський — 25
Андрій I, син Юрія I — 29
Андропов Юрій — 149
Анна, дружина Володимира Великого — 16
Анна, дочка Ярослава Мудрого — 19
Анна Іванівна, російська імператриця — 54
Ансельм Д', генерал — 88
Антоненко-Давидович Борис — 101
Антонеску Йон — 125
Антонович Володимир — 65, 66
Антонов-Овсієнко Володимир — 79, 87, 100
Апостол Данило — 53, 54
Ардагаст (Ардогост), князь антів — 10
Арей — 9
Аскольд, київський князь — 13
- Багге П. — 78
Бадзьо Юрій — 147
Бажан Микола — 144
Бандера Степан — 110, 117, 120, 121, 124, 128, 134, 139
Барабаш Яків — 46
Батий (Батуї), татарський хан — 27
Баторій Стефан — 39
Бачинський Лев — 108
Бачинський Юліан — 68
Безпалій Іван — 46
- Безручко Марко — 93
Бердник Олесь — 146—148, 150
Берія Лаврентій — 135
Бартелемі Жозеф — 96
Бескид Антін — 112
Бібіков Дмитро — 59
Білас Василь — 110
Білецький Олександр — 132
Білодід Іван — 141
Білозерський Василь — 61, 65
Богун Іван — 46
Боднарчук Іоан — 153
Бож, князь антів — 10
Болбочан Петро — 89
Болеслав Хоробрий — 17, 20
Боняк, половецький хан — 20
Борецький Йов — 40
Борис, син Володимира Великого — 16, 17
Боріус, генерал — 88
Бота Луїс — 96
Брайчевський Михайло — 31, 142
Бращайко Михайло — 98, 112
Бращайко Юлій — 98, 112
Брежнев Леонід — 141, 144, 149
Бродій Андрій — 112
Брюховецький Іван — 47, 48
Будзиновський Вячеслав — 68
Будзинський Григорій — 150
Будьонний Семен — 93
Бульба-Боровець Тарас — 123, 124, 128
Буревій Кость — 106
Бурундай, татарський хан — 28
- Вагилевич Іван — 62
Валуєв Петро — 65
Варда Фока — 16
Василенко Микола — 82, 84

- Василь, візантійський імператор — 16
 Васильків Осип — 103
 Василько Романович — 27, 28
 Василько Ростиславич — 21, 26
 Вацлав II, чеський король — 28
 Величківський Микола — 121
 Величковський Василь — 143
 Вельямінов Степан — 53
 Вернадський Володимир — 84
 Вершигора Петро — 127
 Вехтер Отто — 122
 Виговський Іван — 45, 46
 Видибіда-Руденко Петро, єпископ (Палладій) — 117
 Винниченко Володимир — 73—76, 79, 85, 88, 92, 113, 154
 Витвицький Степан — 139
 Витовт, литовський князь — 33, 34
 Вишата, воєвода Володимира Великого — 19
 Вишневецький Дмитро — 38
 Вишневецькі — 36
 Вінграновський Микола — 140
 Вінс Георгій — 149
 Вітик Семен — 87, 92
 Вітовський Дмитро — 94, 95
 Власенко Володимир — 151
 Влизько Олекса — 106
 Войкулеску К. — 125
 Волобуєв Михайло — 103
 Володар Ростиславич — 21, 26
 Володимир, син Ярослава Осмомисла — 26
 Володимир Великий — 15—17, 21, 30, 31
 Володимир II Мономах — 20, 21, 24
 Володимир Ольгердович — 33
 Володимир, син Ярослава Мудрого — 18
 Володимирко, син Володара — 26
 Володислав — 14
 Володислав IV, польський король — 40, 41
 Володислав Кормільчич — 27
 Володислав Опольський — 29
 Волошин Августин — 112, 113
 Всеволод I, син Ярослава Мудрого — 19, 20, 23
 Вячеслав, син Ярослава Мудрого — 19
 Габсбурги — 57, 68
 Галан Ярослав — 133
 Галлер Юзеф — 89, 97
 Ганкевич Микола — 108
 Гаральд, норвезький король — 19
 Гедимін, литовський князь — 29, 32
 Гедиміновичі — 35
 Гейко-Матусевич Ольга — 150
 Гель Іван — 148, 153
 Генріх I, французький король — 19
 Генріх II, німецький цісар — 19
 Генріх III, німецький цісар — 19
 Генріх IV, німецький цісар — 20
 Герасимович Сильвестр — 118
 Гербель Сергій — 85
 Гердер Йоганн — 60
 Геродот — 9
 Гада, дочка англійського короля — 21
 Гімлер Гайнріх — 121
 Гіппократ — 9
 Гітлер Адольф — 118, 122
 Глинський Михайло — 34
 Глинські — 34
 Гліб, син Володимира Великого — 16, 17
 Гнат — 143
 Гогенштафени — 27
 Годинка Антоній — 126
 Гойські — 37
 Головацький Яків — 62
 Головінський Юліан — 110
 Голубович Всеволод — 79, 80
 Голубович Сидір — 95, 97
 Голуховський Агенор — 68
 Гомер — 8
 Гонта Іван — 56

- Горбаль Микола — 147, 150
Горбачов Михайло — 149, 152, 156,
157
Горбовий Володимир — 118
Гордієнко Кость — 51
Горинь Богдан — 141
Горинь Михайло — 141, 150, 152, 155
Горська Алла — 140, 142
Гогусь Богдан — 143
Греков Олександр — 97
Гренер Вільгельм — 80—82
Григоренко Петро — 146—148
Григорієв Матвій — 88, 89
Григорій VII, папа римський — 20
Григорович Іван — 111
Гринько Григорій — 101
Гриньов Володимир — 155
Грицина Богдан — 143
Грінченко Борис — 138
Грушевський Михайло — 30, 66, 69,
73, 74, 76, 79, 80, 92, 103, 113,
132, 136, 154
Гуйн, намісник Галичини — 94
Гулак Микола — 61
Гуня Дмитро — 42
Гуренко Станіслав — 155
Гурний — 143
Гуцало Євген — 140
- Давид Ігоревич — 21
Давид Святославич — 21
Данилишин Дмитро — 110
Данило Романович — 27, 28, 32
Дарій, перський цар — 9
Дашкович Остафій — 38
Денікін Антон — 87, 90—92, 97
Дзюба Іван — 140—142, 145
Дир, київський князь — 13
Дідняк Геннадій — 151
Дідняк Марія — 151
Дмитро, воєвода — 27
Дмитро Детько (Дядько) — 29
Дмитро-Любарт — 29, 32
Добриня, воєвода — 17
Довженко Олександр — 132, 137
- Долгорукий, князь — 47
Дорошенко Дмитро — 82, 83, 115
Дорошенко Михайло — 41
Дорошенко Петро — 48, 49
Дорошкевич Олександр — 132
Драгоманов Михайло — 66, 68, 115
Драч Іван — 140, 155
Дутчак Василь — 111
Духнович Олександр — 112
- Едмунд Залізний Бік, англійський ко-
роль — 18, 19
Енгельгардт — 61
Есхіл — 9
- Євпраксія, дочка Всеволода I — 20
Єлисавета, дочка Ярослава Мудро-
го — 19
Єлисавета I, імператриця росій-
ська — 54
Єльцин Борис — 156
Єфремов Сергій — 73—75
- Жаткович Григорій — 112
Желябов Андрій — 66
Жигмонт I, польський король — 34
Жигмонт II Август — 34, 41
Жигмонт, литовський князь — 34
Жолкевський Станіслав — 40
Жученко Михайло — 65
- Заливаха Панас — 140, 141
Залізник Максим — 56, 111
Залозецький Володимир — 111
Замойські — 36
Заславські — 36, 38
Затонський Володимир — 87, 105,
138
Збарзькі — 36, 38
Зелений Данило — 89, 91
Зеров Микола — 103, 154
Зибачинський Орест — 111
Зібер Микола — 66
Іван III, московський князь — 34

- Іван Павло II, папа римський — 149, 153
- Іван Творимирич — 19
- Іваненко Петро (Петрик) — 50
- Іваницький Борис — 135
- Івасюк Володимир — 147
- Івашко Володимир — 155
- Ігор Рюрикович — 14
- Ігор Святославич — 25, 26
- Ігор, син Ярослава Мудрого — 19
- Ізяслав, син Володимира Великого — 16
- Ізяслав I, син Ярослава Мудрого — 19, 20, 23
- Ізяслав II Мстиславич — 24
- Іларіон, митрополит київський — 18
- Іларіон, єпископ, див. Огієнко Іван
- Ільїчов Леонід — 140
- Ільницький Роман — 121
- Інокентій IV, папа римський — 28
- Йосиф II, австрійський імператор — 60
- Каганович Лазар — 103, 104, 131, 132, 139
- Казимир III, польський король — 29
- Казимир Відновитель — 19
- Казимир Ягеллончик — 34
- Калинець Ігор — 140, 141, 145, 146
- Калиниченко Віталій — 147, 148, 150
- Калиновські — 36
- Кальченко Никифор — 136
- Кандиба Іван — 143, 146, 150
- Караванський Святослав — 141, 142, 149
- Карл XII, шведський король — 51, 52
- Кароль II, румунський король — 111
- Карпинець Ярослав — 110
- Катерина II, російська імператриця — 54, 55, 57
- Качала Степан — 66
- Квєцько Дмитро — 143
- Квірінг Еммануїл — 102
- Квітковський Денис — 111
- Керенський Олександр — 76
- Кибальчич Михайло — 66
- Кий, князь полян — 11
- Кирилюк Євген — 132
- Кириченко Олекса — 136
- Кислий Павло — 154
- Кіров Сергій — 105
- Клименко — 84
- Климентій VIII, папа римський — 39
- Кобилиця Лук'ян — 63
- Кобрин Василь — 151
- Ковалевський Микола — 73, 75
- Коваль Іван — 143
- Ковпак Сидір — 123, 124, 127
- Когут Лев — 111
- Коломан, угорський королевич — 27
- Колотеску К. — 125
- Конашевич-Сагайдачний Петро — 40
- Конєв Сергій — 155
- Конєшпольський, гетьман — 41
- Конєшпольські — 36
- Кониський Олександр — 65
- Коновалець Євген — 85, 107, 108, 114, 115
- Конрад II, німецький цісар — 19
- Константин, візантійський імператор — 16
- Константин, син Добрині — 19
- Константин VII Порфирогенет, візантійський цісар — 14
- Корецькі — 38
- Корибутовичі — 33
- Коріятовичі — 33
- Корнійчук Олександр — 132, 136
- Коротченко Дем'ян — 106, 132
- Корчинський Дмитро — 152
- Косигін Олексій — 141
- Косинка Григорій — 106, 154
- Косинський Криштоф — 39
- Косіор Станіслав — 105, 138

- Костельник Гавриїл — 133
 Костенко Ліна — 140
 Костомаров Микола — 61
 Котляревський Іван — 61
 Кох Еріх — 122
 Коцко Адам — 69
 Коцюбинський Юрій — 138
 Кравцев Іван — 140
 Кравчук Леонід — 155, 157
 Красівський Зенон — 143, 147, 150
 Крип'якевич Іван — 136
 Кримський Агатангел — 120
 Крушельницький Іван — 106
 Кубійович Володимир — 117, 121,
 128, 151
 Куліш Микола — 138, 154
 Куліш Пантелеймон — 61, 65
 Кун Бела — 87
 Кундзич Олекса — 132
 Курбас Лесь — 138
 Курманович Віктор — 90
 Кушнір Василь — 135, 144
- Лассота Еріх — 39
 Ламанський В.— 30
 Лапчинський Юрій — 101
 Лебедь Дмитро — 102
 Лебедь Микола — 110
 Лев I, син Данила — 28, 30
 Лев II, син Юрія I — 29
 Левицький Дмитро — 108, 118
 Левицький Кость — 70, 94, 95, 118,
 121
 Левицький Михайло — 62
 Ленін (Ульянов) Володимир — 77,
 78
 Лесів Ярослав — 147
 Лизогуб Дмитро — 66
 Лизогуб Федір — 82, 85
 Липинський Вячеслав — 73, 114
 Липківський Василь — 103
 Литвин Юрій — 147, 150
 Лівницький Андрій — 91, 92, 114, 128,
 135, 139
- Лісовий Василь — 140
 Лобода Григорій — 39
 Лотоцький Олександр — 114, 115
 Лохвицька Лариса — 152
 Лукашевич Антін — 111
 Лук'яненко Левко — 142, 146—148,
 152
 Лупиніс Анатолій — 142, 143
 Луцький Остап — 118
 Любачівський Мирослав — 151
 Любченко Панас — 101, 105
 Людовік, угорський король — 29, 32
 Лянцкоронський Предслав — 38
- Мазепа Іван — 50—52, 58, 111
 Мазепа Ісаак — 88, 89, 91, 92, 113,
 135
 Мазуренко Юрій — 89
 Макаренко Андрій — 85, 89, 91
 Максимович Карл — 103
 Максимович Михайло — 61
 Макух Іван — 108
 Маланчук Валентин — 146
 Маленков — 139
 Малишко Андрій — 132, 138, 139
 Малуша — 14
 Мануїльський Дмитро — 83, 131
 Маринович Мирослав — 146—148
 Мартос Борис — 88
 Марусин Мирослав — 151,
 Марченко Валерій — 150
 Масарик Тома — 98
 Маслов Сергій — 132
 Матусевич Микола — 146—148
 Махно Нестор — 91
 Медведєв Євген — 100
 Мезамир (Мезимир), князь антів —
 10
 Мельник Андрій — 114, 117, 121, 124,
 128, 134, 139
 Мельников Леонід — 131, 135, 136
 Менглі-Гірей — 34, 38
 Мендовг, литовський князь — 28, 32
 Меншиков Олександр — 51, 53

- Мешко Оксана — 150
 Микола I, російський цар — 59, 64
 Микола II, російський цар — 72
 Милорадович-Скоропадська Єлисавета — 65
 Мирон-Орлик Дмитро — 128
 Михайличенко Гнат — 101
 Мірчук Іван — 115
 Міхновський Микола — 73
 Многогрішний Дем'ян — 48, 49
 Могила Петро — 41
 Могильницький Іван — 62
 Молотов Вячеслав — 104, 116, 139
 Мономаховичі — 24, 25, 27, 29
 Мороз Валентин — 140, 141, 148
 Мстислав, син Володимира Великого — 16, 18
 Мстислав I, син Мономаха — 21, 22, 25
 Мстислав Ізяславич — 26
 Мстислав Удатний — 27
 Мстиславичі — 25
 Мудрий Василь — 109
 Муравйов Михайло — 79

 Набока Сергій — 150, 152
 Назарук Осип — 108
 Наливайко Северин — 39, 40
 Наполеон I — 59
 Немиричі — 37
 Никифор Фока, візантійський цар — 15
 Ніковський Андрій — 85, 103

 Овчаренко Федір — 144, 156
 Огієнко Іван (єпископ Іларіон) — 92, 117
 Олаф Святий, норвезький король — 19
 Олег, син Святослава Хороброго — 15
 Олег Віщий — 13, 14
 Олег Святославич — 21
 Олександр, литовський князь — 38
 Олександр I, російський імператор — 59
 Олександр II, російський імператор — 63, 64, 66
 Олексій Михайлович, московський цар — 44
 Оленько Олександр — 34
 Оленькович Михайло — 34
 Ольга, княгиня — 14
 Ольгерд, литовський князь — 32, 33
 Ольговичі — 24, 25
 Ольжич-Кандиба Олег — 128
 Омелянович-Павленко Михайло — 91, 92
 Ончул Аврель — 98
 Орлик Пилип — 51, 52
 Осадчий Михайло — 140, 141, 145
 Осинський Валеріан — 66
 Оскілко Володимир — 89
 Остапенко Сергій — 88
 Острозький Костянтин-Василь — 36—38
 Острозькі — 36
 Острянин-Остряниця Яків — 42
 Оттон II, німецький цар — 17
 Оттон I Великий, німецький цар — 14

 Павлик Михайло — 68
 Павличко Дмитро — 153, 155
 Павлюк Павло — 42
 Палій Семен — 50
 Палів Дмитро — 110
 Палладій, єпископ, див. Видибіда-Руденко Петро
 Панейко Василь — 96
 Паньківський Кость — 121
 Патон Борис — 146
 Первомайський Леонід — 132
 Петлюра Симон — 74, 76, 85, 88, 89, 91, 92, 114, 115
 Петражицький Іван, гетьман — 41
 Петраш-Січко Стефанія — 150
 Петрик, див. Іваненко Петро

- Петро I, російський цар — 50—53
 Петро II, російський імператор — 53
 Петровський Григорій — 138
 Петрушевич Євген — 89—91, 94, 97, 108
 Перацький Броніслав — 110
 Пилипчук Пилип — 114
 Пильчиків Дмитро — 65
 Підгірський Самійло — 107
 Підгорний Микола — 139, 141
 Підкова Іван — 39
 Підмогильний Валеріан — 154
 Пилсудський Юзеф — 107, 109
 Пірагаст (Пірогост), князь антів — 10
 Плахотнюк Микола — 150
 Плющ Іван — 155
 Плющ Леонід — 146—148
 Плющ Павло — 138
 Погружальський Віталій — 141
 Подолинський Микола — 66
 Полібій — 9
 Полуботок Павло — 53, 73
 Попадюк Зорян — 148
 Попович Омелян — 98
 Попудренко Микола — 127
 Постишев Павло — 105
 Потій Іпатій — 37
 Потоцький Андрій — 69
 Потоцькі — 36
 Предислав — 14
 Претвич Бернард — 38
 Прокопович Вячеслав — 92, 114, 128
 Прокопій — 10
 Проців Микола — 143
 Прхала Лев — 113
 Путята, воевода — 17
 Пушкар Мартин — 46
- Радзивілли — 36
 Раковський Християн — 83, 89, 102
 Ракоці II, король Семигорода — 44, 45
 Ребет Лев — 139
- Ревай Юліан — 112, 113
 Рильський Максим — 132, 138
 Ріббентроп — 116
 Річицький Андрій — 89, 101
 Рогач Іван — 121, 128
 Рогволод, полоцький князь — 16
 Рогніда, дочка Рогволода — 16
 Розенберг Альфред — 122
 Розумовський Кирило — 54, 55
 Розумовський Олексій — 54
 Роман Мстиславич — 25—27
 Романів Олег — 154
 Романовичі — 27
 Романюк Василь — 145, 147, 148, 150
 Ростиславичі — 25, 26
 Рубленко Анатолій — 151
 Руденко Микола — 146—148
 Руденко Раїса — 150
 Рудницький Степан — 103
 Рудольф II, цесар — 39
 Румянцев Петро — 55
 Рюрик, князь варягів — 13
 Рюрик Ростиславич — 21, 26
 Рюриковичі — 14, 22, 23, 25
- Сабуров Олександр — 127
 Сагайдачний Петро, див. Конашевич
 Самойлович Іван — 48—50
 Сангушки — 38
 Сапіги — 36
 Сахно-Устимович Микола — 82
 Сверстюк Євген — 140, 141, 145
 Сверчевський Кароль — 134
 Свидригайло, литовський князь — 33, 34
 Свідзінський Володимир — 120
 Світлична Надія — 145, 147, 148
 Світличний Іван — 140, 145, 146
 Свобода Людвіг — 126
 Святополк I, син Володимира Великого — 16, 17
 Святополк II, син Ізяслава — 20, 21
 Святополк, син Ярослава Мудрого — 19

- Святослав III, син Всеволода — 25
Святослав, син Володимира Великого — 16, 17
Святослав I Хоробрий — 14, 15
Святослав II, син Ярослава Мудрого — 19, 20
Святославичі — 20
Севрюк Олександр — 80
Семененко Олександр — 128
Сенюти — 97
Сенявські — 36
Сербинюк Юрій — 111
Сильвестр, літописець — 13
Симоненко Василь — 140, 141
Сірий Л. — 145
Сірко Іван — 46
Січинський Мирослав — 69
Січко Василь — 147, 150
Січко Петро — 147, 150
Скаба Андрій — 141, 144
Сковорода Григорій — 148
Скоропадський Данило — 135
Скоропадський Іван — 52, 53
Скоропадський Павло — 80, 81, 85, 86, 114, 135
Скоропис-Йолтуховський Олександр — 84
Скрипник Микола — 100, 102, 103, 105, 138
Сліпий Йосип — 133, 144, 149, 151
Смолятич Клим — 24
Снегірьов Гелій — 147
Сокульський Іван — 150
Сомко Яким — 46
Сосюра Володимир — 132
Срезневський Ізмаїл — 61
Сталін Йосиф — 87, 102, 127, 133, 137, 138
Станіслав, син Володимира Великого — 16
Станіслав I Лещинський, польський король — 51
Старосольський Володимир — 118
Стасів-Калинець Ірина — 140, 145
Стахів Володимир — 121
Сташинський Богдан — 139
Степаненко Аркадій — 88
Стернюк Володимир — 153
Стефан I, угорський король — 30
Стефанік Семен — 136
Стецько Ярослав — 120, 128
Строката Ніна — 146, 147, 149
Студинський Кирило — 107, 120
Стус Василь — 140, 141, 145, 147, 150
Судислав, син Володимира — 16, 18
Сулима Іван — 42
Суховій Петро — 48
Сушкевич Корнило — 66
Сушко Роман — 116, 117
Сціборський Микола — 118
Табуї Жорж — 78
Тарнавський Мирон — 91
Теліга Олена — 121, 128
Теофан, патріарх — 40
Тереля Йосип — 150, 151
Терлецький Кирило — 37
Теплов Григорій — 54
Тетеря Павло — 47
Тимошенко Петро — 137
Тихий Олекса — 146—148, 150
Тишкевичі — 36
Тройден Мазовецький — 29
Троцький Лев — 78
Турянський Роман — 103
Тютюнник Юрко — 89, 91, 93
Удовиченко Олександр — 93
Українка Леся — 148
Фальківський Дмитро — 106
Федак Степан — 107
Феденко Панас — 113
Федір Любартович — 33
Федорович-Трясило Тарас — 41
Федорчук Віталій — 149

- Федоров Олексій — 127
- Фещенко-Чопівський
Іван — 93
- Флондор Янку — 98
- Франк Ганс — 116
- Франко Іван — 68, 138, 157
- Франко Петро — 120
- Фрідріх I Барбаросса — 26
- Ханенко Михайло — 48
- Хвильовий Микола — 103, 105, 154
- Хижняк Антін — 137
- Хмельницький Богдан — 43—45, 47,
49, 127, 132, 136
- Хмельницький Тиміш — 44
- Хмельницький Юрій — 45, 46, 48
- Хмельницькі — 46
- Ходкевичі — 36
- Хомишин Григорій — 108
- Христюк Павло — 103
- Хрущов Микита — 106, 127, 131,
135, 140, 144
- Чаплінський Данило — 43
- Чемеринський Орест — 121, 128
- Черненко Костянтин — 149
- Чернишов Євген — 152
- Четвертинські — 36
- Чехівський Володимир — 86, 88
- Чечель Микола — 103
- Чорновіл Вячеслав — 140, 141, 145—
147, 150, 152, 155
- Чубар Влас — 103, 138
- Чупринка Тарас, див. Шухевич Ро-
ман
- Шандрук Павло — 128
- Шаповал Микита — 92, 113
- Шаула Матвій — 39
- Шахматов Олексій — 67
- Шаховський Олексій — 54
- Шашкевич Маркіян — 62
- Шварно, син Данила Романовича —
32
- Швець Василь — 139
- Швець Федір — 85, 89, 91
- Шевченко Олесь — 150, 152
- Шевченко Тарас — 61, 62, 65, 68, 69,
142, 144, 148, 151, 154
- Шевчук Анатолій — 141
- Шелепін Олександр — 139
- Шелест Петро — 141, 143, 146
- Шемет Сергій — 114
- Шептицький Андрей — 69, 71, 109,
121, 133
- Шраг Ілля — 67
- Шраг Микола — 103
- Шульгин Олександр — 114, 128
- Шумило Микита — 137
- Шумський Олександр — 101, 103
- Шумук Данило — 147
- Шухевич Роман (Чупринка Тарас)
— 124, 133
- Шухевич Юрій — 145, 147, 148
- Щербак Юрій — 153
- Щербицький Володимир — 146, 149,
155
- Юнаків Микола — 90
- Юрій I, син Лева I — 28, 29, 30
- Юрій II Болеслав — 29
- Юрій Долгорукий — 25, 26
- Юхименко Іван — 120
- Юхновський Ігор — 156
- Яворівський Володимир — 155
- Яворницький Дмитро — 154
- Ягайло Ольгердович — 33
- Ядвіга, королева Польщі — 30, 33
- Яковлів Андрій — 132
- Ян II Казимир — 44, 48
- Яновський Юрій — 132
- Ярополк, син Святослава — 15
- Ярослав I Мудрий — 16—19, 21,
22, 31
- Ярослав Осмомисл — 26

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Авгсбург, м. — 135
Австрійська імперія, див. Австрія
Австрія (Австрійська імперія,
Австро-Угорська імперія, Австро-
Угорщина, Габсбурзька монар-
хія) — 57, 59, 60, 62, 65, 67,
70, 71, 72, 79, 80, 83, 94, 96,
98, 134, 136
Австро-Угорщина, див. Австрія
Азія (Мала Азія, Середня Азія) —
8, 15, 27, 40, 120
Азовська губернія — 55
Азовське море — 16
Альта, р. — 17
Амвросіївка, с. — 7
Англія — 135
Архангельськ, м. — 53
Аскольдова могила, урочище — 13
Афганістан — 152
Ашафенбург, м-ко — 134
- Бабин Яр, урочище — 142
Базар, м-ко — 93
Балта, м. — 64
Балтика, див. Балтійське море
Балтійське море (Балтика) — 10,
11, 16, 32
Бар, м. — 33, 39, 93
Басарабія — 83, 110, 119, 120, 125,
126
Батурин, м. — 51, 52
Белз, м. — 18
Бельзьке воєводство — 36
Бельгія — 113, 135
Бендери, м. — 51
Београд, м. — 96, 131
Бердичів, м. — 90, 119
Берегове, м. — 112
Берега Картузька, концтабір — 109
Берестейщина — 32, 35
Берестечко, м-ко — 44
Берестя (Брест), м. — 80, 94
Берлін, м. — 83, 96, 113—115
Бескид — 157
Біла Церква, м. — 40, 44, 84, 85
Білгород, м. — 17
Білорусія (Білоруська РСР) — 8, 11,
40, 45, 102, 131
Білоруська РСР, див. Білорусія
Більське городище — 9
Бірзула — 88
Бобруйськ, м. — 93
Бог, див. Буг
Богуславль, м. — 18
Болгарія (Болгарія Наддунайська,
Болгарське царство) — 11, 15, 16,
79, 80, 131
Болгарія Надволзька — 11
Болгарія Наддунайська, див.
Болгарія
Болгарське царство див.
Болгарія
Боспорське царство — 9
Бразилія — 96
Бранденбург, м. — 44
Брацлав, м. — 33, 39
Брацлавське воєводство,
див. Брацлавщина
Брацлавщина (Брацлавське воєвод-
ство) — 35, 36, 45
Броди, м. — 125
Брянськ, м. — 32, 79
Брянщина — 123
Буг, р. — 11, 16, 116, 129
Буг Півд. (Бог), ... — 9, 40, 120
Будапешт- м. — 69, 96

- Буковина (Північна Буковина) — 8, 30, 57, 60, 63, 67, 69—71, 80, 86, 94, 95, 98, 107, 110, 111, 116, 119, 120, 125, 126
- Валахія — 44
- Варшава, м.— 40, 41, 43, 61, 91—93, 110, 113—115, 128, 139
- Васильків, м.— 16, 142
- Ватикан — 96
- Велике Князівство Литовське, див. Литва
- Великобританія — 78, 131
- Великоморавська держава (імперія) — 11, 16
- Верхнє Поволжя — 20
- Висла, р.— 10
- Відень, м.— 68—70, 91, 96, 108, 113—115
- Візантійська імперія, див. Візантія
- Візантія (Візантійська імперія) — 9—11, 14, 15, 18, 21, 26, 27
- Вільно, м.— 32, 45, 61
- Вінниця, м.— 86—88, 90, 125
- Вінничина — 9
- Владимир, м.— 23
- Вовковийськ, м.— 28
- Вознесенське, м.— 88
- Воїнь, город — 18
- Волга, р.— 9, 15, 16, 21, 27
- Волинська губернія — 76
- Волинська обл.— 118
- Волинське воєводство — 36
- Волинське князівство — 28, 34
- Волинь (Західна Волинь) — 7, 21—29, 32—36, 39, 40, 43, 56, 77, 86, 89, 91, 92, 97, 106—108, 113, 116, 117, 118, 122—125
- Волинь (Городок над Бугом) — 11
- Володимир-Волинський, м.— 11, 16—19, 26—28
- Володимирівка, с.— 8
- Володимиро-Московська держава — 30
- Володимиро-Суздальське князівство — 25
- Володимирське князівство — 25
- Воркута, м.— 137
- Ворскла, р.— 33
- Габсбургів монархія, див. Австрія
- Габсбурзька монархія, див. Австрія
- Гадяч, м.— 46
- Гайманова могила — 9
- Галицьке князівство — 26, 30
- Галицько-Волинська держава (князівство) — 25—31
- Галич, м.— 26—28
- Галичина (Східна Галичина) — 21, 22, 24—27, 29, 30, 32, 35, 40, 57, 60, 62, 63, 65, 67—71, 80, 86, 87, 90, 92, 94—97, 106, 107, 109, 113, 116, 117, 119—122, 124, 125, 134, 136, 155
- Гетьманщина — 36, 45, 46, 49—57
- Гінці, с.— 7
- Глевахівський курган — 9
- Глухів, м.— 52, 54
- Голландія — 135
- Голосіївський ліс (частина Києва) — 82
- Гомель, м.— 79
- Гора, урочище (частина Києва) — 23
- Горинь, р.— 7
- Городло, м.— 33
- Городок, м.— 7
- Гострий камінь, урочище — 40
- Готська держава — 10
- Гоща, м.— 37
- Гребеники, с.— 7
- Гусятин, м.— 39
- Данія — 21, 22
- Дашава, с.— 130
- Делятин, м.— 124
- Деревлянська земля — 15, 16, 19

- Деркул, р.— 7
 Десна, р.— 7, 11, 24
 Дін, р.— 10
 Дін, див. Донщина
 Дніпро, р.— 7—11, 13, 16, 18, 19,
 26, 33, 38, 47, 70, 92, 119
 Дніпровське Надпоріжжя — 7
 Дніпродзержинське, м.— 143
 Дніпропетровське, м.— 125, 130, 141,
 143
 Дніпропетровщина — 156
 Дністер, р.— 7—11, 24, 26, 33, 40,
 87, 88, 93, 97, 108, 120
 Донбас — 64, 119, 129
 Донець, р.— 7
 Донщина (Дін) — 77, 79, 84, 87
 Дорогичин, м.— 27, 28
 Дорпат, див. Юр'єв
 Дрогобицька обл. — 118
 Дрогобицький нафтовий басейн — 96
 Дрогобич, м.— 125, 154
 Дубно, м.— 119
 Дунай, р.— 15, 18, 26, 55, 131
- Європа (Західна Європа, Південна
 Європа, Схід Європи, Центральна
 Європа) — 11, 13, 15, 16, 19—22,
 27, 31, 36, 39, 40, 41, 50, 60, 62,
 63, 106, 116, 156
 Єлисаветчина — 92
- Жванець, м.— 33, 44
 Женева, м.— 115
 Житомир, м.— 39, 79, 90, 153
 Житомирщина — 7, 125
 Жмеринка, м.— 90
 Жовті Води, с.— 43
- Задністров'я — 126
 Задунайська Січ — 55
 Закавказзя (Закавказька РСР) —
 14, 102
 Закавказька РСР, див. Закавказзя
 Закарпатська обл.— 129
- Закарпатська Україна, див. Закар-
 паття
 Закарпаття (Карпатська Русь, Кар-
 патська Україна, Угорська
 Русь) — 28, 30, 57, 60, 63, 69, 70,
 94, 95, 98, 107, 112, 113, 120, 125—
 127, 129, 133, 156
 Заксенгаузен, концтабір — 124
 Заміль-Коба — 7
 Замостя, м.— 44, 93
 Запоріжжя, м.— 130, 156
 Запоріжжя, див. Запорізька Січ
 Запорізька Січ (Запоріжжя, Січ) —
 38, 39, 41—43, 49, 51, 54, 55,
 84, 122
 Зарубинецький могильник — 10
 Затківці, с.— 91
 Захід — 11, 17, 22, 53, 62, 145, 149,
 150, 152
 Західна Волинь, див. Волинь
 Західна Європа, див. Європа
 Західна Німеччина, див. Німеччина
 Західна Україна, див. Україна
 Західне Поділля, див. Поділля
 Західне Полісся, див. Полісся
 Зборів, м.— 44
 Збруч, р.— 89, 92, 93, 97
 Звенигород, город — 26
 Звенигород, м.— 33
 Звенигородське князівство — 26
 Зелений Клин — 63
 Знам'янщина — 92
 Золота Орда — 27, 28, 34
 Золотоноша, м.— 92
 Золочів, м.— 119
 ЗУНР, див. Україна
- Івано-Франківське (Станиславів),
 м.— 95, 125, 154, 155
 Іскоростень (Коростень), м.— 11
 Італія — 113, 128, 131, 135
 Ітіль, м.— 15
- Кавказ — 8, 15, 18, 21, 146, 157
 Казахстан — 136, 137

- Калка, р.— 27
 Кам'яна могила — 7
 Кам'янець, див. Кам'янець-Подільський
 Кам'янець-Подільський (Кам'янець) — 33, 49, 84, 88, 89, 91, 92, 97
 Кам'янське городище — 9
 Канада — 68, 96
 Канів, м.— 18, 39
 Карпати (Угорські гори) — 10, 16, 26, 70, 124, 133
 Карпатська Русь, див. Закарпаття
 Карпатська Україна, див. Закарпаття
 Каспійське море — 11, 14
 Катеринославщина — 77, 93
 Каффа (Теодосія), м.— 40
 Керч, м.— 9
 Керченський півострів — 9
 Київ, м.— 7—27, 31—34, 40, 44, 47, 49, 50, 54, 59, 64—66, 69, 72—87, 90, 92, 93, 95, 100, 103, 106, 119, 121, 124, 125, 127, 130, 138, 140, 142—144, 149, 150, 152—156
 Київська губернія, див. Київщина
 Київська держава, див. Русь
 Київська Русь, див. Русь
 Київське воєводство, див. Київщина
 Київське князівство, див. Київщина
 Київське намісництво, див. Київщина
 Київщина (Київська губернія, Київське воєводство, Київське князівство, Київське намісництво) — 8, 10, 15, 21, 24, 25, 28, 32—36, 38, 39, 45, 65, 76, 77, 84, 91, 93
 Кирилівка, частина Києва — 7
 Киселина — 37
 Кіік-Коба, стоянка — 7
 Кінгір, концтабір — 137
 Кодак, фортеця — 7
 Коломийщина, урочище — 8
 Конотоп, м.— 46
 Константинопіль (Царгород), м.— 13, 14, 18, 38, 40
 Коростень, див. Іскоростень
 Корсунське староство — 42
 Корсунь, м.— 18, 43
 Краків, м.— 11, 29, 67, 116—118, 121
 Крево, м.— 33
 Кременчук, м.— 41, 125, 130
 Кривбас — 64
 Кривий Ріг, м.— 143
 Крим (Південний Крим) — 7, 9, 10, 14, 16, 39—41, 49, 77, 83, 119, 125, 129
 Кримська Орда (Кримське Ханство) — 34, 57
 Кримське ханство, див. Кримська Орда
 Круглик, стоянка — 7
 Крути, м-ко — 79
 Кубань — 77, 84
 Куль-Оба, курган — 9
 Кумейки, с.— 42
 Курське, м.— 87
 Курукове озеро — 41
 Лемківщина — 106, 116, 117, 134
 Ленківці, с.— 8
 Листвен, город — 18
 Литва (Велике Князівство Литовське) — 28, 29, 32—35, 44
 Лівобережжя, див. Україна
 Лівобережна Україна, див. Україна
 Лігніц, м.— 27
 Літин, м.— 93
 Лозова, м.— 143
 Лондон, м.— 115
 Лубні, м.— 18, 40
 Лука-Врублівецька, с.— 8
 Лукомль, город — 18
 Луцьке, м.— 29, 33, 40, 119, 125
 Луцьке князівство — 25
 Любеч, м.— 20
 Люблін, м.— 34
 Люблінщина — 28
 Лювен, м.— 115

- Львів, м.— 28, 29, 43, 62, 65, 67, 70, 94—96, 110, 116, 119—122, 125, 133, 142, 145, 147, 152—155
- Львівська обл. (Львівщина) — 118
- Львівщина, див. Львівська обл.
- Македонія — 15
- Мала Азія, див. Азія
- Мала Хортиця, о-в — 38
- Малоросія, див. Україна
- Маріуполь, м.— 55
- Маріупольський могильник — 7
- Мармарощина — 110
- Марсель, м.— 136
- Мелітополь, м.— 7
- Менськ, м.— 32, 157
- Менщина — 32
- Миколаїв, м.— 55, 87, 88
- Михайлівське поселення — 8
- Мізин, с.— 7
- Мілет, м.— 9
- Могилів на Дніпрі, м.— 40
- Мозир, м.— 11
- Молдавія (Молдавська РСР, Молдавське князівство) — 30, 39, 40, 44, 51, 119
- Молдавська РСР, див. Молдавія
- Молдавське князівство, див. Молдавія
- Молодове, с.— 7
- Монголія — 27
- Москва, див. Росія
- Москва, м.— 34, 41, 44, 47, 102, 103, 106, 116, 127, 131, 135, 140
- Московське князівство — 33
- Московщина, див. Росія
- Мотовилівка, с.— 85
- Мукачеве, м.— 112, 126, 133
- Мурзак-Коба, стоянка — 7
- Муром, м.— 16, 19
- Мюнхен, м.— 135, 139, 141
- Наддніпрянська Україна, див. Україна
- Наддніпрянщина, див. Україна
- Неаполь, м.— 154
- Неаполь-Скитський, м.— 9
- Немирівське городище — 9
- Ніжин, м.— 49
- Німецький орден — 27, 29, 33
- Німеччина (Західна Німеччина) — 52, 70, 79, 80, 83, 85, 116, 123, 128, 130, 134
- Нова Сербія — 55
- Новгород, м.— [3, 15—17, 19, 21—23, 25
- Новгородок, м.— 28, 32
- Новгород-Сіверське князівство — 25
- Новгород-Сіверське намісництво (губернія) — 55
- Новгород-Сіверський, м.— 7
- Новоросійська губернія, див. Новоросія
- Новоросія (Новоросійська губернія) — 55, 59
- Норвегія — 21, 22
- Норильськ, м.— 137
- Нью-Йорк, м.— 135, 147, 149
- Одеса, м.— 55, 64, 65, 87, 88, 90, 119, 125, 143
- Ока, р.— 15
- Ольвія, м.— 9
- Ольгопільщина — 92
- Остріг, м.— 37
- Павлоград, м.— 143
- Пантикапей, м.— 9
- Париж, м.— 96, 113—115, 131, 135, 141
- Перекоп, м.— 40
- Перемишль, м.— 16, 29, 62, 95
- Перемишльське князівство — 26
- Пересічень, город — 11
- Переяслав, м.— 18, 19, 20, 41, 44, 49
- Переяславське князівство, див. Переяславщина
- Переяславщина (Переяславське князівство) — 21, 22, 24, 25, 27, 32

- Петербург (Петроград, Санкт-Петербург), м.— 53, 54, 61, 62, 65, 72
 75
 Петроград, див. Петербург
 Пилявці, м-ко — 43
 Пинськ, м.— 10
 Пинщина — 35
 Південна Америка — 68
 Південна Європа, див. Європа
 Південна Україна, див. Україна
 Південний Буг, р.— 8
 Південний Крим, див. Крим
 Південно-Західна Україна, див. Україна
 Південно-Західне Поділля, див. Поділля
 Північ — 24, 104
 Північна Буковина, див. Буковина
 Північна Україна, див. Україна
 Північно-Західна Україна, див. Україна
 Підкарпатський край — 11
 Підляшшя — 25, 35, 84, 106, 107, 116, 117, 121
 Подебради, м-ко — 115
 Поділ (частина Києва) — 23
 Поділля (Західне Поділля, Південно-Західне Поділля) — 28, 32—35, 39, 48, 77, 89, 91—93, 125
 Подільська губернія — 76
 Подільське воєводство — 36
 Подніпров'я (Середнє Подніпров'я) — 7, 10
 Подністров'я — 8
 Покуття — 97
 Полісся (Західне Полісся) — 8, 10, 106, 107, 122, 123
 Полоцьк, м.— 16, 19
 Полоцьке князівство — 22, 31, 32
 Полтава, м.— 51, 65, 119, 125, 130
 Полтавська губернія, див. Полтавщина
 Полтавщина (Полтавська губернія) — 7, 9, 76, 77, 82, 93, 122
 Польща (Річ Посполита) — 8, 16, 19, 20, 26—30, 32—37, 40, 41, 44—51, 54, 56, 57, 86, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 106, 108—110, 113, 116, 129, 134, 139, 151
 Пониззя — 28
 Порта, див. Туреччина
 Посяння — 106, 116, 134
 Почайна, р.— 16
 Правобережжя, див. Україна
 Правобережна Україна, див. Україна
 Прага, м.— 11, 62, 96, 112—115
 Приазов'я — 7
 Прибалтика — 11, 51, 146
 Прип'ять, р.— 10, 11, 92
 Проскурів, м.— 89, 125
 Прусія — 57
 Пряшів, м.— 98
 Пряшівщина — 133
 Псков, м.— 16, 18, 19
 Путивль, м.— 124
 Путивльське князівство — 25
 Пушкарі, с.— 7
 П'ятка, с.— 39
 Радомишль, м.— 7
 Регенсбург, м.— 11, 21
 Рига, м.— 53, 101
 Рим, м.— 17, 96, 14, 115, 144, 151
 Римська імперія — 9
 Рівне, м.— 88, 89, 119, 122, 125
 Рівненська обл.— 118
 Рівненський повіт — 92
 Ріміні, м. — 128
 Річ Посполита, див. Польща
 Російська імперія, див. Росія
 Росія (Москва, Московщина, Російська імперія, РРФСР) — 31, 34, 37, 40, 44—52, 54, 56, 57, 59, 60, 62—73, 76—78, 85—88, 90, 91, 93, 100—104, 106, 129, 131, 132, 136, 142
 Ростов, м.— 16, 17, 19, 21, 23

- Рось, р.— 18
 Роттердам, м.— 115
 РРФСР, див. Росія
 Румунія — 83, 87, 98, 99, 110, 111, 113, 119, 129, 131
 Румунська Україна, див. Україна
 Русь (Київська держава, Київська Русь, Чорна Русь) — 12—24, 26, 29—32, 35, 149
 Руське воєводство — 36
 Рязань, м.— 23
- Саксонія — 51
 Самендер, м.— 15
 Санкт-Петербург, див. Петербург
 Сан-Франціско, м.— 127, 131
 Сарай, м.— 27, 28
 Саркель, м.— 15
 Сарсель, м-ко — 135
 Свята, р.— 34
 Севастополь, м.— 9, 55
 Севр, м.— 98
 Сейм, р.— 11
 Семигород (Трансильванія) — 44
 Сен-Жермен, м-ко — 98
 Середземномор'я — 8
 Середнє Подніпров'я, див. Подніпров'я
 Середня Азія, див. Азія
 Сибір — 49, 51, 63, 104, 118, 130, 133, 136
 Сигітщина — 110
 Симферополь, м.— 9
 Сині Води, див. Синюха
 Синюха (Сині Води), р.— 32
 Сілезія — 29
 Січ, див. Запорізька Січ
 Скандінавія — 11—13
 Скитія — 9
 Слобідська Україна, див. Україна
 Слонім, м.— 28
 Слуцьке, м.— 40
 Случ, р.— 91
 Смоленськ, м.— 16, 19—21
- Сокаль, м.— 116
 Соловки, о-ви — 104
 Солоха, курган — 9
 СРСР — 104, 110, 118, 119, 127, 129, 131, 134, 138, 142, 146—151
 Сталінград, м.— 123
 Сталіне, м.— 130
 Станіславів, див. Івано-Франківське
 Станіславівська обл.— 118
 Старець, с.— 42
 Стародуб, м.— 32
 Старосілля, с.— 7
 Старша могила — 9
 Степова Україна, див. Україна
 Стрий, м.— 116
 Стугна, р.— 16
 Схід — 11, 14, 33
 Схід Європи, див. Європа
 Східна Галичина, див. Галичина
 Східна Україна, див. Україна
 Суботів, с.— 43
 Судан — 131
 Суздаль, м.— 19, 23
 Суздальське князівство — 31
 Сула, р.— 11, 16, 18
 Сумщина — 9
 США — 68, 96, 98
 Сян, р.— 18, 116, 129
 Сянок, м.— 29
- Таврія — 77
 Талергоф, табір — 71
 Таманський півострів — 9
 Тарнів, м.— 93, 114
 Таш-Аір, стоянка — 7
 Теодосія, див. Каффа
 Тербовельське князівство — 26
 Тернопіль, м.— 95, 125
 Тернопільська обл.— 118
 Тетерів, р.— 7, 11
 Тираспіль, м.— 88
 Тіра, м.— 9
 Тмутороканська земля — 24, 25
 Тмуторокань, город — 16, 18, 19

- Товста могила — 9
Торонто, м.— 151
Торуць, м.— 29
Трансільванія, див. Семигород
Трансністрія — 120, 125, 126
Трахтемирів, м.— 39
Трипілля, с.— 7
Трубеш, р.— 16, 18
Турецька імперія, див. Туреччина
Туреччина (Порта, Турецька імперія) — 34, 39, 41, 44, 48—52, 57, 72, 79, 80
Турів, м.— 16, 19, 29
Туркестан — 63
Турово-Пинська земля, див. Турово-Пинщина
Турово-Пинське князівство, див. Турово-Пинщина
Турово-Пинщина (Турово-Пинська земля, Турово-Пинське князівство) — 21, 22, 24, 25, 32
Тягиня, фортеця — 38
- Угорська Русь, див. Закарпаття
Угорські гори, див. Карпати
Угорщина — 11, 22, 26—30, 32, 57, 62, 87, 95, 113, 120, 131, 139
Ужгород, м.— 98, 112, 125, 126
Україна (Західна Україна, Лівобережна Україна, Лівобережжя, Малоросія, Наддніпрянська Україна, Наддніпрянщина, Південна Україна, Південно-Західна Україна, Правобережжя, Правобережна Україна, Румунська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Східна Україна, Юго-Западный край, ЗУНР, УНР, УРСР) — 7—11, 13, 15, 16, 18, 23, 24, 27, 28, 30—32, 34—37, 39—57, 59—64, 66—106, 108, 109, 113, 114, 116, 118—157
Урал — 9, 120
УНР, див. Україна
- УРСР, див. Україна
Уфа, м.— 120
- Фастів, м.— 95
Фінляндія — 131
Франція — 78, 97, 135, 136, 146
- Хазарський каганат — 11, 12, 15,
Харків, м.— 64, 65, 79, 100, 104, 106, 119, 124, 127, 130, 138
Харківське намісництво, див. Харківщина
Харківщина (Харківське намісництво) — 55, 77
Херсон, м.— 55, 88
Херсонес-Корсунь, м.— 9, 16
Херсонщина — 77
Холм, город — 28, 29
Холмщина — 29, 30, 32, 35, 84, 106, 110, 116, 117, 121, 134
Хотин, м.— 41
Хуст, м.— 98, 113
- Царгород, див. Константинопіль
Центральна Європа, див. Європа
- Червень, город — 16
Червоний хутір — 8
Черкаси, м.— 33, 39
Черкаське староство — 42
Черкащина — 38
Чернівці, м.— 98, 125
Чернігів, м.— 11, 17—20, 25, 32, 49, 65
Чернігівська губернія, див. Чернігівщина
Чернігівське воєводство, див. Чернігівщина
Чернігівське князівство, див. Чернігівщина
Чернігівське намісництво, див. Чернігівщина
Чернігівсько-Сіверська земля — 32, 34

- Чернігівщина (Чернігівська губернія,
Чернігівське воєводство, Чернігівське намісництво) — 11, 21, 22,
24, 25, 27, 33, 36, 45, 55, 76,
86
- Черняхівський могильник — 10
- Чехія — 16
- Чехо-Словаччина — 98, 99, 112, 113,
127, 129, 134, 142
- Чигирин, м.— 45
- Чигиринське староство — 42
- Чокурча, стоянка — 7
- Чорна Русь, див. Русь
- Чорне море — 9—11, 14, 16, 18, 33,
57, 157
- Чорнобиль, м.— 149
- Чорноморське узбережжя — 55, 57
- Чортомлик, курган — 9
- Чорторія, м.— 91
- Чуднів, м.— 46
- Чулатів, с.— 7
- Шаргород, м.— 93
- Швеція — 40, 45, 52
- Шебелінка, с.— 138, 144
- Шепетівка, м-ко — 90
- Шипинці, с.— 8
- Юго-Западный край, див. Україна
- Югославія — 113
- Юр'єв (Дорпат), м. -- 18
- Явожно, табір — 134
- Ялта, м. — 131
- Ярослав, город — 18, 28
- Яси, м. — 52, 126

УКРАЇНА В 1917—1991 РОКАХ

Хронологічна таблиця*

I. ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ, 1917—1920; ПОЧАТОК БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

1917

- 8.3. Початок революції в Російській імперії.
- 15.3. Цар Микола II зрікся престолу. Утворення Тимчасового уряду (Т. У.).
- 17.3. Постанова Української Центральної Ради (УЦР) у Києві.
- 27.3. М. Грушевський повернувся з заслання і перебрав головування в УЦР.
- 29.3. Заснування Українського Військового Клубу імені гетьмана П. Полуботка в Києві під проводом М. Міхновського.
- 1.4. Українська маніфестація в Києві з участю близько 100 000 осіб, на якій М. Грушевський домагався автономії України. У Петрограді засновано Українську Національну Раду під проводом О. Лотоцького. Організовано 1 полк імені гетьмана Б. Хмельницького в Києві.
- 7—8.4. З'їзд Товариства Українських Поступовців (ТУП): зміна назви на Союз Автономістів-Федералістів (з вересня 1917 р. на Українську Партію Соціалістів-Федералістів).
- 17—18.4. Конференція Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) у Києві; головою обраний В. Винниченко. Установчий з'їзд Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР) у Києві під проводом М. Ковалевського.
- 17—22.4. Всеукраїнський Національний Конгрес у Києві (900 делегатів) переобрав УЦР, перетворивши її на революційний парламент.
- 22.4. Т. У. призначив Д. Дорошенка крайовим комісаром окупованих російськими військами частин Галичини і Буковини.
- 6—10.5. Крайовий (від 5 українських губерній) з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві; голова П. Незлобін (російський есер).
- 18—23.5. І Всеукраїнський Військовий З'їзд у Києві утворив Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з С. Петлюрою; обрано Всеукраїнську Раду Військових Депутатів до УЦР.
- 23.6. І Універсал УЦР проголосив автономію України.
- 28.6. Створення Генерального Секретаріату УЦР; голова В. Винниченко.

* Усі дати подано за новим стилем.

- 11—13.7. Переговори в Києві між УЦР і Т. У.
- 16.7. II Універсал УЦР, погодження і взаємне визнання між УЦР і Т. У.
- 24—26.7. I Всеукраїнський Робітничий З'їзд у Києві обрав Всеукраїнську Раду Робітничих Депутатів до УЦР.
- 29.7. Мала Рада ухвалила «Статут Вищого Управління України».
- 17.8. Т. У. видав «Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату» — тимчасового уряду на Україні.
- 21—28.9. З'їзд народів Росії у Києві, який вимагав перебудови Російської Імперії на федерацію вільних народів.
- 16—20.10. Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва в Чигирині; отаманом обрано генерала П. Скоропадського.
- 5.11. Заснування Української Державної Академії Мистецтв у Києві (1924 перетворена на Київський Державний Художній Інститут).
- 11—13.11. Український полк, сформований з делегатів III Всеукраїнського Військового З'їзду, придушив більшовицьке повстання в Києві і примусив Штаб київського військового округу, що підтримував Т. У., виїхати на Дін.
- 20.11. III Універсал проголосив Українську Народну Республіку (УНР).
- 12.12. Роззброєння більшовицьких частин у Києві, які підготували повстання, і вислання їх за кордон України.
- 17.12. Ультиматум російського Раднаркому українському урядові (відкинений 18.12.) з одночасним «визнанням» УНР.
- 17—19.12. Всеукраїнський З'їзд Рад Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів у Києві висловив довір'я УЦР.
- 22.12. Генеральний Секретаріат призначив українську делегацію на мирні переговори між Росією і Центральними Державами у Бересті.
- 25.12. Проголошення в Харкові радянського уряду України.

1918

- 3—4.1. Франція і Великобританія визнали уряд УНР і призначили своїх представників — генерала Ж. Табуї і П. Багге.
- 5.1. Випуск перших українських банкнот.
- 7.1. Наступ більшовицьких військ під проводом В. Антонова-Овсієнка на Лівобережжя й Південну Україну.
- 9.1. Вибори до Українських Установчих Зборів.
- 13.1. Румунські війська зайняли Басарабію.
- 19.1. Галицько-буковинський курінь Січових Стрільців у Києві під командуванням Є. Коновальця підпорядкувався УЦР.
- 20.1.—1.2. Всеукраїнський Православний Собор у Києві.

- 22.1. IV Універсал УЦР проголосив самостійність і незалежність УНР. Генеральний секретаріат перейменовано на Раду Народних Міністрів.
- 29.1. Бій під Крутами між більшовицькою армією М. Муравйова і українськими військовими частинами. Більшовицьке повстання у Києві (придушене 4.2.).
- 30.1. В. Голубович сформував новий уряд.
- 31.1. Схвалення земельного закону УЦР.
- 7.2. Уряд УНР і УЦР на чолі з М. Грушевським покинули Київ, захоплений більшовиками; 11.2. більшовицький Народний Секретаріат переїхав до Києва.
- 9.2. Берестейський мир між УНР і Центральними Державами.
- 12.2. Звернення уряду УНР до німецького уряду про допомогу в звільненні України від більшовиків; 19.2. німецько-австрійські війська розпочали звільнення України (закінчене на початку квітня).
- 16.2. Законодавча Рада Кубані проголосила самостійність Кубанської Народної Республіки.
- 1.3. Мала Рада ухвалила закон про грошову систему, про державний герб УНР, про громадянство УНР та новий адміністративний поділ України на землі.
- 2.3. Німецькі й українські війська вступили до Києва.
- 3.3. РРФСР підписала з Центральними Державами Берестейський мирний договір, яким визнала відокремлення України від Росії.
- 8.3. М. Скрипник призначений головою Народного Секретаріату.
- Квітень Кримська група армії УНР захопила Крим.
- 19—20.4. Таганрозька нарада більшовиків України створила КП(б)У, незалежну від РКП(б).
- 26—27.4. Німці роззброїли українську дивізію синьожупаників.
- 29.4. УЦР ухвалила Конституцію УНР; М. Грушевського обрано президентом УНР. Гетьманський переворот; П. Скоропадський проголошений гетьманом Української Держави.
- 10.5. Формування уряду Ф. Лизогуба.
- 8—10.5. II Всеукраїнський Селянський З'їзд відбувся нелегально в Голосіївському лісі під Києвом.
- 15.5. Створення Українського Національно-Державного Союзу (УНДС) — опозиції проти гетьманського уряду.
- 12.6. Підписання в Києві прелімінарного миру між Українською Державою і Раднаркомом РРФСР.
- 20.6.— 11.7. Всеукраїнський Церковний Собор у Києві.
- 1.7. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Університету.
- 5—12.7. Заснування КП(б)У на Установчому з'їзді в Москві.

- 24.7. Німеччина ратифікувала Берестейський договір з Україною.
- 30.7. Вбивство фельдмаршала Г. Айхгорна в Києві.
- 4—17.9. Подорож П. Скоропадського до Німеччини і побачення з Вільгельмом II.
- 17.9. Перетворення Українського Народного Університету на Київський Державний Український Університет.
- 18.9. В. Винниченко обраний головою Українського Національного Союзу (УНС), створеного на початку серпня.
- 18—19.10. Українська Національна Рада (УНРада) у Львові проголосила Українську Державу на території Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.
- 30.10—12.11. Розвал Австро-Угорської Імперії.
- 1.11. Українська Національна Рада перебрала державну владу в Галичині.
- 6.11. Крайовий Комітет Української Національної Ради в Чернівцях перебрав владу на українській частині Буковини.
- 9.11. УНРада проголосила Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) і створила уряд — Державний Секретаріат на чолі з К. Левицьким.
- 11.11. Румунські війська захопили Чернівці.
- Листопад. Польські війська окупували Лемківщину, Посяння, Холмщину і Підляшшя.
- 13.11. УНС створив Директорію на чолі з В. Винниченком; РРФСР анулювала Берестейський мир.
- 14.11. Грамота П. Скоропадського про федеративну злуку України з Росією; новий уряд з С. Гербеєм на чолі. Заснування Української Академії Наук у Києві.
- 16.11. Початок повстання Директорії проти гетьмана.
- 18.11. Гетьманські війська розбиті під Мотовилівкою.
- 21.11. Поляки захопили Львів; влада ЗУНР переїхала до Тернополя, а в грудні — до Станіславава.
- 28.11. Створення тимчасового більшовицького уряду України (в Курську).
- 1.12. Підписання угоди про державне об'єднання ЗУНР з УНР у Фастові.
- Початок грудня. Другий наступ більшовицьких військ на Україну.
- 13.12. Війська Директорії вступили до Києва.
- 14.12. Гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь Директорії.
- 18.12. Франко-грецький десант в Одесі. Війська Антанти захопили в січні-березні 1919 р. південно-західну Україну з м. Одесою, Миколаєвом, Херсоном.
- 26.12. Сформовано уряд Директорії під проводом В. Чехівського.

- 4.1. Формування уряду ЗУНР під проводом С. Голубовича.
- 15.1. Чеські війська захопили Ужгород; 21.1 румунські — Мармароський Сигіт. Уряд УНР призначив делегацію на мирну конференцію в Парижі під головуванням Г. Сидоренка (від серпня 1919 р. М. Тишкевича).
- 16.1. Директорія оголосила війну більшовицькій Росії.
- 21.1. Переговори місії УНР з французьким командуванням в Одесі. З'їзд закарпатських українців у Хусті висловився за приєднання до України.
- 22.1. Урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР у Києві.
- 23—28.1. Сесія Трудового Конгресу в Києві.
- 23—31.1. Хотинське повстання проти румунської окупації Басарабії.
- 26.1. Х. Раковський очолив реорганізований уряд України.
- 5.2. Директорія й уряд УНР залишили Київ і переїхали до Вінниці.
- Лютий Заснування Комуністичної Партії Східної Галичини (від жовтня 1923 — Комуністична Партія Західної України — КПЗУ).
- 11.2. С. Петлюра перебрав обов'язки голови Директорії УНР (після зречення В. Винниченка).
- 13.2. С. Остапенко сформував уряд УНР.
- 15.2. Початок Вовчухівської операції УГА (припинена в середині березня).
- 28.2. Пропозиція місії мирної конференції про перемир'я між ЗУНР і Польщею по лінії Бартелемі.
- 6—10.3. Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві: схвалення Конституції УРСР.
- 10.3. Загони М. Григорієва проганяють антантські війська з Херсону, 15.3. — з Миколаєва.
- 22.3. Створення Комітету Охорони Республіки у Кам'янці-Подільському.
- 6.4. Антантські війська залишають Одесу.
- 9.4. Сформовано уряд Б. Мартоса у Рівному.
- Початок квітня Створення в Києві Головного Повстанського Штабу під проводом Ю. Мазуренка й О. Малолітка для боротьби проти більшовиків.
- Квітень — травень Повстанські отамани Д. Зелений і М. Григоріїв провадять боротьбу проти більшовиків.
- 29.4. Спроба перевороту отамана В. Оскілка в Рівному.
- 8.5. Центральна Руська Рада в Ужгороді проголосила злуку Закарпаття з Чехо-Словаччиною.

- Травень — червень** Окупація Східної і Південної України військами А. Денікіна.
- 15.5.** Наступ армії генерала Галлера на Галичину і Волинь.
- 24.5.** Перемир'я Армії УНР з поляками.
- 1.6.** Укладення воєнно-політичного господарського союзу радянських республік у Москві й створення єдиного військового командування (21.6. створено єдину Червону Армію для всіх радянських республік).
- 9.6.** УНРада іменувала Є. Петрушевича уповноваженим диктатором ЗУНР.
- 25.6.** Чортківська офензива УГА.
- 16—18.7.** УГА під тиском поляків перейшла Збруч і об'єдналась з армією УНР; осідком влади ЗУНР став Кам'янець-Подільський.
- 2.8.** Початок наступу об'єднаних армій УНР і УГА на Київ й Одесу.
- 27.8.** Сформовано уряд І. Мазепи.
- 31.8.** Українські війська увійшли до Києва. Захоплення Києва денікінцями.
- 10.9.** Сен-Жерменським договором Австрія зреклася Буковини на користь Румунії і Закарпаття на користь Чехо-Словаччини.
- 15.9.** Директорія передала всі свої права С. Петлюрі.
- Жовтень** Армія Денікіна зайняла Правобережну Україну.
- 6.11.** Начальна Команда УГА підписала у Затківцях перемир'я з Денікіним, на підставі якого УГА увійшла до складу Збройних сил Півдня Росії.
- 7.11.** Початок третього наступу більшовиків на Україну; до середини лютого вони витиснули війська Денікіна з України.
- 16.11.** Виїзд Є. Петрушевича й уряду ЗУНР до Відня. 17.11. поляки окупували Кам'янець-Подільський.
- 4.12.** Нарада членів уряду УНР і командуючих армії УНР у Чорторії; вирішено продовжувати боротьбу проти більшовиків у формі партизанської війни. Виїзд С. Петлюри до Варшави.
- 6.12.** Зимовий похід військ УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка.
- 11.12.** Під проводом Г. Петровського створено Всеукраїнський Революційний Комітет, який 19.2. 1920 перетворено на Раднарком УРСР на чолі з Х. Раковським.
- 16.12.** Більшовики втретє захопили Київ.
- Грудень** Харків став столицею УРСР.

- 12.1. На підставі угоди між ревкомом УГА й командуванням радянської армії УГА стала складовою частиною радянської армії (Червона УГА).
- 20.1. Скасування поляками Галицького Крайового Сейму та Крайового Виділу (згодом, у 1920—21, й інших автономних установ) і поділ Галичини на 3 воєводства.
- Лютий Під тиском більшовиків Денікін відходить з Півдня України.
- 16.3. Розпуск партії боротьбістів і включення частини її членів до КП(б)У.
- Березень Г. Гринько, народний комісар УРСР, впроваджує нову систему освіти, відмінну від російської (діяла до 1930 р.).
- 22.4. Варшавський договір між УНР і Польщею.
- 25.4. Початок наступу польсько-українських військ проти радянської армії; 6.5. польсько-українські війська зайняли Київ (дивізія полковника М. Безручка).
- Кінець квітня Перехід частини Червоної УГА до армії УНР (інтернована поляками; решта вояків УГА репресована й заслана більшовиками).
- Травень Сформовано останній уряд УНР на українських землях (В. Прокоповича).
- 18.5. Всеукраїнська Православна Церковна Рада проголосила Українську Церкву автокефальною.
- 26.5. Протинаступ більшовиків на Україну; 12.6. вони зайняли Київ; у липні-серпні — майже всі українські землі, за винятком частини Галичини.
- 10.6. Севрський мирний договір визнав спеціальний державно-правний статус Галичини.
- 15.7. Створення більшовиками так званої Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, на чолі якої стояв Галицький Революційний Комітет (голова В. Затонський).
- Серпень Створення Української Військової Організації (УВО); від липня 1921 її комендант Є. Коновалець. Ув'язнення більшовиками членів Української Партії Соціалістів-Революціонерів: В. Голубовича, І. Лизанівського, Н. Петренка й інших.
- 15.9. Початок польсько-українського контрнаступу проти радянських військ; у середині жовтня відділи армії УНР зайняли частину Поділля по лінію Шаргород-Бар-Літин.
- 12.10. Польсько-радянське (РРФСР і УРСР) перемир'я.
- 28.10—17.11. Більшовицький наступ проти Врангеля в Криму.
- 12.11. Схвалення Директорією УНР закону про Тимчасове управління та законодавство в УНР.

- 21.11. Армія УНР перейшла Збруч на територію польської держави, де її інтерновано в таборах.
- 28.12. Робітничо-селянський союзний договір між УРСР і РРФСР про військову і господарську співпрацю.

II. УКРАЇНА, 1921—1939

1921

- 17.1. Створення Українського Вільного Університету (УВУ) у Відні; 5.10. перенесений до Праги (з літа 1945 — у Мюнхені).
- 3.2. Початок діяльності «Ради Республіки» в Тарнові (проіснувала до серпня 1921).
- 2.3. 5 З'їзд Рад УРСР ухвалив рішення про впровадження української мови в шкільництві.
- 6—16.3. X З'їзд РКП(б) ухвалив постанову про нову економічну політику (НЕП). Плани НЕП схвалила і Всеукраїнська нарада КП(б)У (2—4.5).
- 18.3. Ризький мирний договір між Польщею і РРФСР та УРСР.
- Червень. Відкрито в Києві Український Центральний Повстанський Комітет, очолений І. Андруховим, Г. Чупринкою (розстріляні 28.8.1921).
- Липень. Засновано Львівський (таємний) Український Університет.
- Серпень. Більшовики розгромили загони Н. Махна.
- 25.9. Замах на Ю. Пілсудського, вчинений у Львові С. Федаком, членом УВО.
- 11—27.10. Створення на Церковному Соборі в Києві Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) під проводом митрополита Василя Липківського.
- Осінь 1921—весна 1923. Голод на півдні України.
- 4—29.11. Другий Зимовий Похід армії УНР під проводом Ю. Тютюнника; 23.11. розстріляно 359 його учасників під Базаром.

1922

- 22.4. Заснування Української Господарської Академії в Подєбрадах (з 1932 — Технічно-Господарський Інститут).
- 20.6.—8.7. 3 Всеукраїнський студентський з'їзд у Празі заснував Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕСУС).
- 26.9. Закон польського сейму про самоврядування 3 східних галицьких воєводств (не реалізований).
- 5.11. Українці Галичини бойкотують польські вибори до сейму і до сенату (12.11.); українці південно-західних земель обрали 20 українських послів і 5 сенаторів.

- 30.12. I З'їзд Рад РРФСР, УРСР, БРСР і Закавказької ФРСР схвалив декларацію і договір про утворення СРСР.

1923

- 14.3. Рішення Ради Амбасадорів про приєднання Галичини до Польщі.
- 15.3. Ліквідація екзильного уряду ЗУНР Є. Петрушевича.
- 4—10.4. VII конференція КП(б)У схвалює українізацію державних установ.
- 12.4. Постанова ВУЦВК про проведення адміністративно-територіальної реформи; створення округ і районів замість губерній, повітів і волостей.
- 17—25.4. XII з'їзд РКП(б) схвалив у національному питанні принцип «коренізації» і осудив російський шовінізм.
- 1.8. Постанова ВУЦВК і РНК УРСР про українізацію.

1924

- 19.1. Затвердження Конституції СРСР VIII Всеукраїнським З'їздом Рад і II З'їздом Рад СРСР (31.1.1924).
- 12.2. Смерть Ольги Басараб.
- Березень. Повернення М. Грушевського з еміграції до Києва.
- 16.7. В. Чубар призначений головою Раднаркому УРСР.
- 31.7. Усунення української мови з польських державних і са-моуправних установ Західної України.
- 5.9. Замах УВО на польського президента С. Войцеховського у Львові.
- 16—18.9. Татарбунарське повстання в південній Басарабії проти румунської окупації.
- Жовтень. Відкриття в Харкові першої радіостанції на Україні.
- 12.10. Утворення Молдавської АРСР у складі УРСР.

1925

- 3.3. Розпуск Української Комуністичної Партії (УКП) і перехід її членів до КП(б)У.
- Березень. Початок «літературної дискусії» — спроба визначення шляхів розвитку української літератури; памфлети М. Хвильового.
- Травень. Л. Каганович присланий на місце знятого з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга.
- 11.7. Заснування Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) в Галичині (голова Д. Левицький).

1926

- 26.4** Сталін осуджує «ухил» М. Хвильового.
- 25.5.** Вбивство С. Петлюри в Парижі; заступником Голови Директорії став А. Лівницький.
- Травень** Л. Каганович обвинувачує О. Шумського в націоналістичному ухилі; Шумського увільнено від обов'язків наркома освіти УРСР (20.9.).
- 19.10.** Вбивство польського шкільного куратора С. Собінського бойовиками УВО.
- Жовтень** З ініціативи КПЗУ створено в Західній Україні партію Сель-Роб.
- 10.11.** Відкриття Українського Наукового Інституту в Берліні.
- 17.12.** Перепис населення СРСР з докладним станом національних відносин на українських землях в СРСР.

1927

- 7.2.** Постанова уряду СРСР про будівництво Дніпровської гідроелектростанції.
- 7.6.** Пленум ЦК КП(б)У осудив КПЗУ за націоналістичний ухил («шумськізм»); 18.2. 1928 Комінтерн виключив КПЗУ зі своїх лав.
- 17.10.** Увільнення митрополита В. Липківського на II Всеукраїнському Соборі від керівництва УАПЦ і обрання на митрополита Миколая Борецького.
- 20—29.11.** X З'їзд КП(б)У осудив троцькізм і національний ухил («шумськізм»).
- Осінь** Заснування Української Національної Партії на Буковині; голова В. Залозецький.
- 2—19.12.** XV з'їзд ВКП(б) ухвалив перехід до колективізації і прискорення індустріалізації народного господарства.

1928

- Січень — лютий** М. Волобуєв осудив колоніальну політику Москви супроти України (ж. «Більшовик України»).
- Березень** До польського сейму українці обрали 56 послів і 11 сенаторів.
- Липень** С. Косіор призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 1.10.** Початок першої п'ятирічки.
- 31.10.** Велика українська маніфестація у Львові у 10-ліття Листопадового зриву.

1929

- 27.1.—3.2. Створення ОУН на конгресі у Відні (голова Є. Коновалець).
- Липень — вересень. Арешти визначних діячів української науки, культури й УАПЦ за приналежність до Спілки Визволення України.
- 1929—30 Перша фаза колективізації і «розкуркулення».

1930

- 28—29.1. Надзвичайний Церковний Собор у Києві ліквідує УАПЦ і Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР): Арешт митрополита М. Борецького й інших діячів.
- 7.2. Заснування Українського Наукового Інституту у Варшаві.
- 9.3.—19.4. Процес Спілки Визволення України у Харкові.
- 16.9.—30.11. Пацифікація українців у Галичині.
- 30.9. Ю. Головінський, крайовий комендант УВО і провідник ОУН, вбитий польською поліцією.

1931

- Лютий Арешти колишніх діячів УНР в УРСР (В. Голубович, П. Христюк, М. Шраг і ін.).
- Лютий М. Грушевський депортований до Москви.
- 28.6. Створення Всеукраїнської Асоціації Марксистсько-Ленінських Інститутів (ВУАМЛІН, проіснувала до 1936).

1932

- 9.2. Постанова ВУЦВК про утворення областей і перехід на триступеневу систему адміністративно-територіального поділу УРСР.
- 23.4. Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію літературних організацій і утворення єдиної Спілки письменників СРСР.
- 6—9.7. Представники Москви В. Молотов і Л. Каганович обвинувачують керівників КП(б)У на 3 Всеукраїнській Конференції КП(б)У за провал у сільському господарстві й колективізації.
- Кінець 1932—весна 1933 Голод на Україні, викликаний політикою Москви.

- 10.12. Постанова ЦК ВКП(б) про чистку партії (з КП(б)У виключено в 1932—33 рр. 51 тис. членів).
- 23.12. Поляки стратили бойовиків ОУН В. Біласа й Д. Данилишина.

1933

- 14.1. Призначення П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У і комісаром Москви на Україні (до березня 1937).
- 1.3. На місце М. Скрипника наркомом освіти призначено В. Затонського
- 10.3. Постанова уряду УРСР про організацію на Україні державних університетів замість інститутів народної освіти.

- 13.5. Самогубство М. Хвильового на знак протесту проти погрому української культури.
- Червень — вересень Українська протестаційна акція поза СРСР проти голоду й терору на Україні.
- 7.7. Самогубство М. Скрипника.
- 22.10. На знак протесту проти голоду на Україні член ОУН М. Лемик убив службовця консульства СРСР у Львові А. Майлова.
- 18—22.11. Постанова ЦК КП(б)У про припинення українізації.

1934

- 21.1. Ухвала про перенесення столиці УРСР до Києва.
- 25.4. На місце В. Чубаря призначено головою уряду УРСР П. Любченка.
- 15.6. Вбивство у Варшаві польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, виконав член ОУН Г. Мацейко.
- 12—21.6. І з'їзд письменників України і схвалення статуту Спілки Письменників України.
- 18.6. Створення польським урядом концентраційного табору в Березі-Картузькій, в якому перебувало значне число українських політв'язнів.
- 24.11. Смерть М. Грушевського у Кисловодську на Кавказі.
- 13—15.12. У зв'язку з вбивством С. Кірова засуджено на розстріл діячів української культури (між ними письменники Г. Кошинка, К. Буревій, Д. Фальківський, О. Влизько, І. Крушельницький).

1935

- Травень П. Постишев оголосив чергову чистку в КП(б)У.
- 18.11.35—13.1.36. Варшавський процес 12 членів ОУН, обвинувачених у вбивстві Б. Перацького. С. Бандера, М. Лебедь і Я. Карпинець засуджені на смертну кару. УНДО розпочало політику «нормалізації» українсько-польських взаємин.

1936

- Квітень Арешт і розстріл Ю. Коцюбинського як нібито керівника українського троцькістського центру.
- 27.5.—кінець червня Жовтень 1936—листопад 1938 Процес Крайової Екзекутиви ОУН у Львові.
- 5.12. Чергова чистка КП(б)У і масовий терор (так звана «сжовщина»).
- Затвердження нової конституції СРСР.

1937

- 25—30.1. Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив нову конституцію УРСР.
- 17.3. Увільнення П. Постишева від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У як троцькіста.
- 19—20.4. Два політичні процеси румунського військового суду над і 23.6. українськими націоналістами на Буковині.
- 30.8. Голова уряду УРСР П. Любченко поповнив самогубство. Друга половина 1937. Ліквідація майже всього складу уряду УРСР і всього ЦК КП(б)У.

1938

- 27.1. М. Хрущов призначений на місце С. Косіора першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 21.2. Д. Коротченко призначений головою уряду УРСР.
- 24.4. Впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах України.
- 23.5. Вбивство Є. Коновальця більшовицьким агентом у Роттердамі.
- 13.— 18.6. XIV з'їзд КП(б)У цілковито оновив склад політбюро, секретаріату і ЦК КП(б)У. Посилення русифікації України.
- 8.10. Створення автономного уряду Карпатської України під проводом А. Бродія; з 26.10. головою уряду став о. А. Волошин.
- 25—27.10. Створення Спілки художників УРСР.
- 2.11. Віденський арбітраж у справі Карпатської України і Словаччини; південна частина Закарпаття відійшла до Угорщини.

1939

- 12.2. Вибори до сейму на Карпатській Україні.
- 15.3. Проголошення самостійності Карпатської України. Президентом став о. А. Волошин; прем'єром — Ю. Ревай. 15—18.3. угорські війська окупували Карпатську Україну.
- 23.8. Німецько-радянський пакт про ненапад у Москві і таємна угода про розподіл впливів у Східній Європі.
- 27.8. II Великий Збір Українських Націоналістів у Римі обрав на голову ОУН А. Мельника.

III. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ,

1939—1945

1939

- 1.9. Напад Німеччини на Польщу; початок другої світової війни.
- 17.9. Радянська Армія перейшла польські кордони; 22.9. Радянська армія зайняла Львів.

- 28.9. Радянсько-німецький договір у Москві про радянські кордони на Заході (уздовж Сяну і Бугу).
- 12.10. Створення з частини польської держави Генеральної Губернії, до складу якої входили Лемківщина, Посяння, Холмщина й Підляшшя.
- 22.10. Радянські вибори до Народних Зборів Західної України, які 27.10. ухвалили включення її до УРСР; це рішення потвердили Верховна Рада СРСР (1.11.) і УРСР (14.11).
- 4.12. Утворення 6 західноукраїнських областей УРСР.

1940

- 3.2. Створення Комітету Українців Канади (КУК) з осідком у Вінніпегу.
- 10.2. Розлам в ОУН; створення в Кракові революційного провуду ОУН під керуванням С. Бандери.
- 15.4. Створення Українського Центрального Комітету в Кракові для території Генеральної Губернії під проводом В. Кубійовича (Комітет діяв під іншими назвами з листопада 1939).
- 24.5. Створення Українського Конгресового Комітету Америки (УККА) у Вашингтоні.
- 28.6. Радянська Армія окупувала Північну Буковину і Басарабію.
- 2.8. Закон Верховної Ради СРСР про включення Північної Буковини і північної та південної частини Басарабії до УРСР.
- 15.8. Утворення Молдавської РСР.

1941

- Січень «Процес 59» членів ОУН у Львові.
- Червень Створення Українського Національного Комітету в Кракові на чолі з В. Горбовим (спроба ОУН С. Бандери консолідувати політичні сили).
- 22.6. Початок німецько-радянської війни. Німецькі війська захопили Львів (30.6.), Галичину (липень), згодом майже всю Україну (19.9.— Київ; 16.10.— Одесу; 24.10.— Харків).
- Червень 1941 — осінь 1942 Похідні групи ОУН на окупованих німцями Центральній і Східній Україні.
- 30.6. ОУН С. Бандери проголосила відновлення української державності у Львові та утворення Українського Державного Правління на чолі з Я. Стецьком.
- 5.7. ЦК КП(б)У ухвалив організувати партійне підпілля і партизанські загони на території України, окупованій німцями.
- Липень Німці заарештували С. Бандеру й організаторів Українського Державного Правління у Львові.
- Середина липня Створення у Львові Української Національної Ради під протекторатом митрополита А. Шептицького, на чолі з К. Левицьким.

- Листопад Партизанські дії проти радянських військових частин «Поліської Січі» під проводом Т. Боровця-Бульби.
- 1.8. Включення німцями Галичини до Генеральної Губернії (дистрикт Галичина).
- 19.8. На підставі німецько-румунського договору територія між Дністром і Бугом — так звана «Трансністрія» — переходить у володіння Румунії.
- 20.8. Створення Райхскомісаріату Україна на чолі з Е. Кохом з осідком у Рівному.
- 30.8. Вбивство у Житомирі провідних членів ОУН О. Сеніка і М. Сціборського.
- 15.9. Німці арештували багатьох членів ОУН С. Бандери. Початок підпілля й боротьба проти німців.
- 19.9. Початок окупації німцями Києва.
- Осінь Німецькі спеціальні частини «СС» знищили на Україні бл. 850 тис. євреїв.
- 5.10. Створення Української Національної Ради в Києві під головуванням М. Величківського.
- Грудень Німці арештували і розстріляли в лютому 1942 в Києві групу українських націоналістів: О. Телігу, І. Рогача, О. Чемеринського й ін.

1942

- 13.2. Початок примусового вивозу українців з Центральних і Східних Земель на роботу до Німеччини (так звані Остарбайтери: в 1942—44 бл. 2 млн.).
- 10—17.5. Відбувся Собор єпископів УАПЦ у Києві, на якому обрано Полікарпа Сікорського митрополитом УАПЦ.
- 20.6. Створено радянський український штаб партизанського руху для координації дій різних загонів.
- Листопад — серпень Німецькі війська окупують решту українських земель (Слобожанщину і Кубань).
- 25.7. Німці розстріляли в Києві крайового провідника ОУН С. Бандери Д. Мирона-Орлика.
Три військові угорські суди над бл. 150 членами націоналістичного підпілля на Закарпатті.
- Осінь Діяльність на Волині й Поліссі військових відділів обидвох ОУН та з весни відновленої «Поліської Січі» проти радянських партизанів і проти німецької окупації.
- Жовтень — грудень Рейд радянських партизанських з'єднань під проводом С. Ковпака з Брянщини на Правобережжя України.
- 18.12. Початок наступу радянської армії на Україну (Ворошиловградська область).

1943

- Весна** ОУН під проводом С. Бандери розбудовує свої військові частини під назвою Українська Повстанська Армія (УПА).
- Квітень** Формування Дивізії «Галичина» з українців Генеральної Губернії — добровільні частини в складі німецьких збройних сил.
- Травень — жовтень** Рейд партизанського загону С. Ковпака з Путивля, через Волинь у Карпати. Розбитий відділом Української Народної Самооборони 1.8.1943 під Делятином.
- Серпень** Наступ радянської армії на Україну: 23.8. здобуто Харків, 2.9.— Суми, 8.9.— Сталіно, 21.9.— Чернігів, 23.9.— Полтаву, 14.10.— Запоріжжя, 25.10.— Дніпропетровськ, 6.11.— Київ, 14.12.— Черкаси, 31.12.— Житомир.
- 21—25.8.** III Надзвичайний Великий Збір ОУН С. Бандери обрав головою Бюро Проводу Р. Шухевича.
- Вересень** Переїзд з Москви до Харкова Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому та інших республіканських організацій УРСР. М. Хрущов призначений головою уряду УРСР.

1944

- 1.2.** Зміни Конституції УРСР з наданням їй права вступати в безпосередні зносини з іншими державами і мати республіканські військові формації.
- Лютий** Дальший наступ радянських військ на Україні, які захопили: 5.2.— Луцьк і Рівне; 13.3.— Херсон; 20.3.— Вінницю; 25.3.— Проскурів; 28.3.— Миколаїв; 30.3.— Чернівці; 10.4.— Одесу; 13.4.— Симферополь; 15.4.— Тернопіль; 9.5.— Севастополь; 27.7.— Львів і Станіславів; 6.8.— Дрогобич; 25.8.— Ізмаїл; 24.10.— Ужгород; 28.10.— уся територія УРСР опинилася в руках радянської влади.
- 12.2.** Уряд УРСР проголосив амністію українським повстанцям, які добровільно складуть зброю. Востаннє ці заклики проголошено 30.12.1949.
- 15.4.** У боротьбі з УПА загинув радянський генерал М. Ватутін.
- Червень** Закатовано в концентраційному таборі Заксенгаузен Олега Ольжича-Кандибу.
- 24.6.** Заснування Злученого Українського Американського Допомогового Комітету (ЗУАДК) у Філадельфії; ексекутивний директор В. Галан.
- 11—15.7.** Заснування Української Головної Визвольної Ради (УГВР), політичного проводу УПА.
- 18.—22.7.** Бій під Бродами, радянська армія розбила дивізію «Галичина».
- 9.9.** Підписання угоди між Польщею й УРСР про взаємний обмін населення.

- 1.11. Смерть митрополита А. Шептицького у Львові; його наступником став митрополит Йосиф Сліпий.
- 26.11. З'їзд народних комітетів Закарпаття в Мукачеві висловився за «возз'єднання з УРСР».

1945

- 17.3. У Німеччині створено під проводом П. Шандрука, В. Кубійовича й О. Семененка політичний центр під назвою Український Національний Комітет.
- 1.3. Створення Української Національної Ради Пряшівщини.
- 11.4. Ув'язнення українських католицьких владик з митрополитом Йосифом Сліпим.
- 26.4. Помер гетьман Павло Скоропадський.
- 30.4. На конференції в Сан-Франціско УРСР увійшла до ООН як член-засновник. Статут ООН УРСР ратифікувала 22.8.1945.
- 8.5. Капітуляція Німеччини; кінець світової війни на території Європи.

ІV. УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, 1945—1980

1945

- 21.6. Заснування Академії Архітектури УРСР (1956 р. перетворена на Академію будівництва й архітектури УРСР).
- 29.6. Чехо-Словацький договір у Москві, яким Чехо-Словаччина відступила Закарпатську Україну радянській Україні; 22.1.46. створено Закарпатську область.
- 16.8. Договір між СРСР і Польщею про кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну. Восени 1945 польська міліція й місцеві банди змушували українське населення Посаяння й Лемківщини до переселення на схід.
- 18.10. Заснування Ужгородського Університету.
- 1.11. Засновано в Ашаффенбурзі Центральне Представництво Української Еміграції в Німеччині.
- 16.11. Заснування Української Вільної Академії Наук в Авгсбурзі (Німеччина); з 13.3.1949 УВАН діє у Канаді; з 15.4.1950— у США.
- 18.12. Угода УРСР з адміністрацією УНРРА про співпрацю і допомогу. При допомозі УНРРА здійснено в 1946—47 рр. частинну відбудову зруйнованого господарства за другою світовою війною.

1946

- Березень** Закритий процес у Києві проти греко-католицької ієрархії на чолі з митрополитом Й. Сліпим.
- 8—10.3.** «Собор Греко-Католицької Церкви» у Львові скасував унію Греко-Католицької Церкви з Римом і підпорядкував її Російській Православній Церкві.
- 15.3.** Перетворення Раднаркомів СРСР і УРСР на Ради Міністрів СРСР і УРСР.
- 25.5.** Заснування Українського Національного Державного Союзу (УНДС) в Авгсбурзі (Німеччина).
- 15—17.8.** Постанова Пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку українського націоналізму; осудження «Нарису історії української літератури» та журналів «Вітчизна» і «Перець» (ці постанови підтверджені XVI з'їздом КП(б)У 25—28.1.1949).
- 15.11.** Затвердження нового (наближеного до російського) українського правопису, схваленого 8.5.1945 постановою Ради Міністрів УРСР.
- 1946—1949** «Ждановщина» — російська шовіністична політика ліквідує українські культурні здобутки під час другої світової війни.

1947

- 10.2.** Разом з іншими союзними державами УРСР (голова делегації Д. Мануїльський) підписала Паризькі мирні договори 1947 з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією, Італією, підтверджуючи включення західноукраїнських земель до УРСР. Верховна Рада УРСР ратифікувала ці договори 13.9.
- 3.3.** Л. Каганович призначений першим секретарем ЦК КП(б)У; провів «чистку» серед українських культурних кадрів, обвинувачуючи їх у націоналізмі.
- Квітень — травень** Депортація лемків і холмцаків до північної і західної Польщі (операція «Вісла»).
- 12.5.** У боротьбі з відділом УПА загинув на Закерзонні заступник міністра оборони Польщі генерал К. Сверчевський.
- 30.6.** Відновлення діяльності НТШ у Мюнхені; 29.9.1947 постав Американський відділ; 1.10.1949 — Канадський; 26.8.1950 — Австралійський; 23.3.1952 — Європейський; 1953 створено Головну Раду НТШ для координації праці всіх крайових НТШ.
- Літо 1947** Частина українських партизанів УПА пробилася до Німеччини й Австрії.
- 8.8.** Відбувся I З'їзд Української Революційно-Демократичної Партії (УРДП).
Початок виїзду українців з Німеччини й Австрії за океан і до Західної Європи.
- 21.11.** Заснування в Нью-Йорку Пан-Американської Української Конференції (ПАУК); голова о. В. Кушнір.

1948

- Січень** М. Хрущов удруге призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 10.6.** Українські політичні партії і організації на еміграції підписали статут Української Національної Ради. 16—20.7.1948 відбулася I Сесія УНРади (голова УНРади — Б. Іваницький, голова Виконного Органу І. Мазепа; президент УНР в екзилі А. Лівницький).
- 18.8.** УРСР підписала конвенцію в Београді про режим судноплавства по Дунаю; Верховна Рада УРСР ратифікувала її 18.2.1949.
- 29.8.** Завершено відбудову Харківського тракторного заводу.
- 1.10.** Закінчено будову газопроводу Дашава-Київ.

1949

- 25—28.1.** XVI З'їзд КП(б)У; «чистка» в КП(б)У; під обвинуваченням в українському націоналізмі виключено за період від січня 1949 до вересня 1952 22 175 членів (3 %).
- Квітень** НТШ почало видавати «Енциклопедію Українознавства» (ЕУ); статейну (1949—1952); словникову (з 1955), англословну — статейну (1963—1971), англословну словникову (з 1978). Головний редактор В. Кубійович.
- 28.8.** Проголошено скасування унії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті на релігійному з'їзді в Мукачеві.
- 24.10.** Я. Галана забив член ОУН у Львові.
- 21.11.** Президія Верховної Ради УРСР схвалила державний гімн, герб і прапор УРСР.

1950

- 5.3.** У сутичці з загонами МВД біля Львова загинув головний командир УПА Т. Чупринка (Р. Шухевич). Провід УПА перебрав В. Коваль.
- 28.4.** Скасування унії на Пряшівщині (Чехо-Словаччина).
- 8.7.** Створення Інституту для вивчення СРСР у Мюнхені.

1951

- 12.2.** Ратифікація договору про радянсько-польський кордон.
- 6.3.** Помер В. Винниченко.
- 3.4.** Відкриття у Львові філіалів АН УРСР.
- 2.7.** «Правда» викриває націоналістичні ухили в українській літературі (критика поезії В. Сосюри «Любть Україну», лібретто опери О. Корнійчука «Богдан Хмельницький»).

- 12.7. Заснування Культурної Спілки Українських Трудящих (КСУТ) у Пряшеві на Словаччині.
- 7.11. У Києві почав діяти перший на Україні телевізійний центр.

1952

- 5.14.10. XIX З'їзд ВКП(б) ухвалив перейменувати її на Комуністичну Партію Радянського Союзу (КПРС), а КП(б)У почала називати себе Комуністичною Партією України (КПУ).

1953

- 5.3. Помер Й. Сталін.
- 13.6. Пленум ЦК КПУ усунув першого секретаря КПУ Л. Мельникова, на його місце призначено першого українця в цій ролі О. Кириченка.

1954

- 17.1. Помер А. Лівіцький: у 1926—1954 рр. очолював державний центр УНР.
- Лютий Розкол у Закордонних частинах ОУН (бандерівців); група під проводом Л. Ребета оформилася 1955 під назвою ОУН за кордоном (ОУНз).
- 19.2. З нагоди святкування 300-річчя «возз'єднання» 18.1.1954 Президія Верховної Ради СРСР ухвалила декрет про перехід Криму від РРФСР до УРСР.
- 23—26.3. XVIII З'їзд КПУ схвалив набір юнаків і дівчат з України на Сибір і до Казахстану для освоєння цілинних і перелогових земель (у 1954—1956 виїхало туди близько 100 тис.).
- 12.5. УРСР стає членом ЮНЕСКО і Міжнародної Організації Праці.
- 7.7. Таємна постанова ЦК КПРС про посилення антирелігійної пропаганди.

1955

- 1955 Перший документ українського самвидаву «Відкритий лист до ООН» українських політичних в'язнів мордовських таборів.
- 30—31.5. Заснування Українського Християнського Руху (президент В. Янів).

1956

- 14—25.2. XX З'їзд КПРС обговорив питання про боротьбу проти культу особи Сталіна. Постанова ЦК КПРС 30.6. накреслила заходи в справі десталінізації.
- 1956—1959 Відносна «відлига» з відродженням культурно-національного життя на Україні.

- 16.7. Заснування Українського Суспільно-Культурного Товариства (УСКТ) у Польщі.
- 27.8. Відзначення 100-річчя з дня народження І. Франка.
- 29.11. Заснування Академії Будівництва й Архітектури УРСР у Києві (ліквідована 1963).
- 1956 Заснування Української Сільськогосподарської Академії Наук у Києві.
- Осінь Часткове звільнення засланих українських політичних в'язнів з концтаборів.

1957

- 12.10. Вбивство Л. Ребега агентом КДБ Б. Сташинським у Мюнхені.
- 1957—1961 Посилена антирелігійна акція в УРСР; ліквідація близько половини церковно-релігійних установ (парафій, монастирів, семінарій).

1958

- Вересень УРСР взяла участь у міжнародному промисловому ярмарку в Марселі (Франція).
- 12.11. Пленум ЦК КПРС ухвалив постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти»; Верховна Рада УРСР законом від 17.4.1959 підтвердила цю постанову, розраховану на перехід українського шкільництва на російську мову і посилену русифікацію України.

1959

- 16—17.1. XX З'їзд КПУ схвалив семирічний план розвитку народного господарства (1959—1965).
- 10—14.3. IV З'їзд СПУ обрав головою Правління СПУ О. Гончара.
- 15.10. Вбивство С. Бандери агентом КДБ Б. Сташинським.
- 23.12. Початок видання «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ); видано до січня 1966 — 17 томів за головною редакцією М. Бажана; 2 видання на 12 т. (1977—1985).

1960

- 2.2. Введено в дію перший атомний реактор на Україні.
- 9.9. Харківський тракторний завод (ХТЗ) випroduкував мільйонний трактор.
- 1.10. Створення в Києві Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.
- 6.11. Почав діяти Київський метрополітен.
- 1960-і рр. Поява гурту молодих письменників, так званих шестидесятників (В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Дзюба, В. Шевчук й ін.).

1961

- Січень** Суд у Львові над членами Української Робітничо-Селянської Спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун й ін.), які обстоювали право виходу УРСР зі складу СРСР.
- 10.3.** Відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка на Україні й у світі; 20.5. уряд УРСР встановив щорічну премію імені Т. Шевченка.
- 9.7.** Відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вінніпегу.
- 17—30.10.** XXII з'їзд КПРС схвалив нову програму партії й проголосив політику «злиття націй» і русифікації.
- 1961—1965** Діяльність Клубу творчої молоді у Києві.

1962

- 7—19.10.** Процес над вбивцею Л. Ребета і С. Бандери Б. Сташинським у Карльсруе, Німеччина.
- 11—15.8.** Космічний політ навколо землі українського космонавта П. Поповича.

1963

- 9.2.** Прибув з заслання до Риму митрополит Йосиф Сліпий; з 23.12 визнаний Верховним архиєпископом Львівським; 25.1.1965 іменований кардиналом.
- Лютий** Конференція з питань культури української мови в Київському Університеті, учасники якої вимагали визнання української мови за урядову мову УРСР.
- 25.8.** Помер письменник І. Багряний.
- 23.11.** Заснування Українського Католицького Університету імені св. Климента в Римі.
- 13.12.** Помер поет і діяч руху опору В. Симоненко.
- 1963** Робітничий страйк у Кривому Розі, спричинений підвищенням цін на харчі.

1964

- 9.3.** Відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка: міжнародна конференція в Києві (29—30.5); відкриття пам'ятників Т. Шевченкові у Вашингтоні (27.6.) і в Москві (10.6.).
- 24.5.** Умисний підпал Державної Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві, протест громадянства (самовидавничий матеріал «З приводу процесу над Погружальським»).
- 24.7.** Помер М. Рильський.
- 14.10.** Усунення першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова і призначення на його місце Л. Брежнева.

1.11. Помер полковник А. Мельник; головою ПУН обрано О. Штуля.

Листопад Пленум ЦК КПРС скасував хрущовські реформи й об'єднав промислові й сільськогосподарські партійні організації.

1965

28.5. Заснування наукового центру АН УРСР у Донецькому та Донецького Університету.

Серпень — вересень Перша велика хвиля арештів українських діячів на Україні (Б. і М. Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук й інші).

4.9. Маніфестація проти арештів української інтелігенції в київському кінотеатрі «Україна».

Грудень Лист І. Дзюби секретареві ЦК КПУ П. Шелестові проти переслідування українства (з додатком есе «Інтернаціоналізм чи русифікація?»).

1965—1967 Поява на Україні самвидавного журналу «Воля й Батьківщина», органу Українського Національного Фронту (УНФ).

1966

Квітень Демонстрація під час процесу Б. і М. Горинів у Львові.

29.9. Виступ І. Дзюби у Бабиному Яру з нагоди 25-х роковин розстрілу євреїв.

16—19.11. У з'їзд СПУ виступив на оборону української мови проти русифікації.

1967

20.4. В. Чорновіл уклав збірник матеріалів про арешти на Україні «Лихо з розуму» (вийшов друком 1967 у Парижі); заарештований 3.8.1967 і засуджений на 3 роки ув'язнення.

22.5. Маніфестація біля пам'ятника Шевченкові в Києві; зустрів міліцією (те саме повторювалося щороку в травні).

16—19.11. Заснування Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) на I сесії в Нью-Йорку. Президент СКВУ — о. В. Кушнір.

1967 М. Брайчевський написав історичну розвідку «Приєднання чи возз'єднання?» (появилася друком 1972 в Торонто).

1967 Арешт членів групи «Українського Національного Фронту».

1967—1968 Поступова перебудова республіканських на союзно-республіканські міністерства УРСР.

16.9. Помер П. Тичина.

1968

16.2. Помер Євген Маланюк.

Березень Усунення секретаря ЦК КПУ А. Скаби і призначення на його місце Ф. Овчаренка.

- Квітень** Протест 139 українських культурних діячів, адресований Л. Брежневу, Косигіну і Підгорному проти арештів на Україні й утисків української культури.
- Жовтень** Відкриття кафедри історії України в Гарварді.
- 26.11—14.12.** Зумисні підпали у Видубецькому монастирі в Києві.
- Кінець 1968** «Лист творчої молоді Дніпропетровського» проти русифікації; у січні 1970 відбувся процес проти ініціаторів цього листа: І. Сокульського, М. Кульчинського, В. Савченка.
- 1968** Поява друком самвидавного твору І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
- 1969**
- Червень** Лист українських політичних в'язнів (М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) до Комісії охорони прав людини в ООН про отруювання політв'язнів.
- 1970**
- 15.1.** Перепис населення СРСР: в УРСР — 47 127 000 мешканців, у тому числі 35 283 857 українців.
- 7—8.7.** Верховна Рада УРСР ухвалила проект земельного кодексу УРСР.
- 28.11.** Трагічна смерть української художниці Алли Горської в Василькові біля Києва.
- 1970—1974** Поява самвидавного журналу «Український Вісник», випуски 1—8.
- 1971**
- 25.2.** Відзначення 100-річчя з дня народження Лесі Українки на Україні і в світі.
- 22.5.** Виступ А. Лупиноса біля пам'ятника Шевченкові в Києві і його арешт.
- 17.6.** Помер у таборі Дубровлагу український політичний в'язень М. Сорока.
- Літо** Нищення могил Українських Січових Стрільців на Янівському кладовищі у Львові.
- 1972**
- Січень — травень** Друга велика хвиля арештів на Україні (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, о. В. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич й ін.).
- Травень** Усунення першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, чистка керівних кадрів партії; В. Щербицький призначений першим секретарем ЦК КПУ.
- Червень** Робітничі заворушення і страйки у Дніпропетровському і Дніпродзержинському.

3.12. Відзначення 250-річчя з дня народження Г. Сковороди на Україні і за кордоном (у 1973 появилось Повне зібрання творів Г. Сковороди).

1972—1973 Політичні процеси на Україні.

1973

30.3. Помер Дмитро Донцов.

**31.10—
1.11.** Собор єпископів УАПЦ Європи, УПЦ ЗДА, УГПЦ Канади ухвалив постанову про єдність Української Православної Церкви.

1—4.11. II Конгрес СКВУ в Торонто.

1973 Страйк робітників машинобудівельного заводу в Києві.

1973 Створення Українського Наукового Інституту при Гарвардському Університеті.

1974

**Липень —
серпень** Акції української еміграції на оборону В. Мороза у зв'язку з його голодівкою.

Літо Звернення політичних в'язнів Прибалтики, України й Кавказу до Верховної Ради СРСР з домаганням відновлення національних прав неросійських республік.

1975

Осінь Поновлення цензурування «Кобзаря» Т. Шевченка. В. Чорновіл, І. Світличний, І. Калинець і 20 інших українських політичних в'язнів склали заяви про відмову від радянського громадянства.

1976

10.1. Л. Плющ звільнений з психіатричної лікарні, прибув на Захід і оселився в Парижі; в 1977 появились його спомини «В карнавалі історії» французькою й іншими мовами.

1.7. Почав діяти Канадський Інститут Українських Студій в Едмонтоні.

9.11. Створено в Києві українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком й з участю генерала П. Григоренка.

1977

5.2. Арешт членів Гельсінської групи М. Руденка й О. Тихого; суд над ними у Дружківці Донецької області (23.6.—1.7.) засудив Руденка на 7 років ув'язнення і 5 років заслання, Тихого — відповідно на 10 і 5 років.

- 4.4. Арешт членів Гельсінської групи М. Матусевича і М. Мариновича; обидва засуджені (23—30.3.1978) на 7 років ув'язнення в таборах і 5 років заслання.
- Квітень** Верховна Рада Радянського Союзу схвалила нову Конституцію СРСР.
- 22.9. Арешт Г. Снегір'ова, який 28.12.1978 помер внаслідок тортур.
- 30.11. Генерал П. Григоренко, член Української Гельсінської групи, прибув з Москви до Нью-Йорку і незабаром був позбавлений громадянства СРСР.
- 12.12. Другий арешт Л. Лук'яненка в Чернігові; засуджений у липні 1978 на 10 років таборів і 5 років заслання.

1978

- 22.3. Українська Гельсінська група почала видавати самвидавний «Інформаційний бюлетень».
- 20.4. Верховна Рада УРСР схвалила нову Конституцію УРСР.
- 20.7. Комітет Державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР перетворено на Комітет державної безпеки УРСР.
- 12.10. Надія Світлична прибула з Києва до Риму; згодом виїхала до США.
- 11.11. Директива колегії Міністерства освіти УРСР «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки» (посилення русифікації).
- 23—26.11. III Світовий Конгрес Вільних Українців у Нью-Йорку, на якому вперше виступили новоприбулі українські дисиденти: П. Григоренко, Л. Плющ, Н. Світлична. Головами Секретаріату СКВУ обрано М. Плав'юка і В. Базарка.

1979

- 17.1. За всесоюзним переписом на Україні нараховується 49 мільйонів 755 тисяч мешканців, в тому числі 36 мільйонів 489 тисяч українців.
- 18.1. Відзначення 325-річчя Переяславської угоди в СРСР.
- 19.3. Лист папи Івана Павла II до кардинала Йосифа Сліпого в справі 1000-річчя хрещення Русі-України.
- 28.4. Звільнені з радянського табору В. Мороз і пастор Г. Вінс прибули до Нью-Йорку.
- 18.5. Загадкове вбивство композитора В. Івасюка біля Львова.
- 25.5. Відзначення на еміграції 100-річчя з дня народження С. Петлюри.
- 29.5. Ташкентська конференція накреслила нові русифікаційні заходи неросійських народів.
- Березень — жовтень** Нові арешти українських діячів на Україні: О. Бердника (6.3.), Ю. Бадзя (23.4.), П. і В. Січків (5.7.), Ю. Литвина

(6.8.), М. Горбала (23.10.), В. Стрільцова (25.10.) й ін.; посилення репресій проти кримських татар.

Літо 1979

Звернення Українського Національного Визвольного Руху до Організації Об'єднаних Націй у справі деколонізації України.

30.11.

Звільнення й приїзд до Відня українських політичних в'язнів С. Караванського і Н. Строкатої.

1980

Січень

Закордонне Представництво Української Гельсінської Групи (ЗП УГГ) почало видавати «Вісник репресій в Україні» (редактор Н. Світлична).

23—27.3.

Домовлення між Президією Секретаріату СКВУ і членами ЗП УГГ про взаємну підтримку.

24—27.3.

Синод Української Католицької Церкви в Римі обрав митрополита Мирослава Любачівського наступником митрополита та кардинала Й. Сліпого.

Квітень — червень

П. Григоренко, голова ЗП УГГ, відвідав осередки Західної Європи у зв'язку з підготовкою Мадридської конференції.

Червень

Арешт члена-основника Української Гельсінської Групи Оксани Мешко.

19.7—3.8.

Частина змагань XXII Олімпійських ігор відбувалася в Києві.

2.12.

Пуск атомної електростанції у Рівному.

1981

Арешт українських політичних діячів С. Набоки, Л. Мілявського, Л. Лохвицької.

1982

28.5.

Відзначення в УРСР 1500-ліття заснування Києва.

9.9.

Створення Ініціативної Групи Захисту Прав Віруючих і Церкви, яка видавала «Хроніку Католицької Церкви на Україні».

1983

7—13.9.

IX Міжнародний з'їзд славістів у Києві.

Відзначення 50-річчя голоду в Україні.

1—4.12.

На IV Конгресі СКВУ головою Громадської Централі обрано Петра Саварина.

1984

8.5.

Помер Борис Антоненко-Давидович.

7.9.

У Римі помер патріарх Української Католицької Церкви кардинал Йосиф Сліпий; його наслідником став митрополит Мирослав Любачівський.

Померли в таборах: О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко.

Листопад Поява першого (з серії п'ятьох) тому Encyclopedia of Ukraine.

1985

- 4.9.** У концтаборі помер Василь Стус.
2.11. У Сарселі помер Володимир Кубійович, головний редактор «Енциклопедії Українознавства».

1986

- 26.4.** Катастрофа на атомній електростанції в Чорнобилі.
5.7. У Мюнхені помер Ярослав Стецько, голова Проводу ОУН (бандерівців); його місце посів В. Олеськів.

1987

- 21.2.** У Нью-Йорку помер генерал Петро Григоренко.
Серпень У Києві постав Український Культурологічний Клуб.
Вересень Відновлено видання журналу «Український вісник».
16.10. У Львові утворено Товариство Лева.

1988

- 1988** Відзначення 1000-ліття Хрещення Русі-України в Україні та в діаспорі.
Червень — липень Багатолюдні мітинги у Львові ставлять вимоги демократичних перетворень в Україні.
29.8. Помер у Києві Микола Лукаш, визначний перекладач.
23—27.11. У Торонто відбувся V Конгрес СКВУ; головою обрано Юрія Шимка.
1988 Створено Українську Гельсінську Спілку на базі Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінських угод.

1989

- 11.1.** За всесоюзним переписом на Україні нараховується 51 471 499 мешканців, в тому числі 37 419 053 українців.
Лютий Установчий з'їзд Товариства Української Мови імені Т. Шевченка.
Публікація проекту Програми Народного Руху України. У Києві постав Комітет по Відновленню Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ).
Початок квітня Поява перших неформальних газет в Україні: «Вибір» (Київ), «Вільна Україна» (Дрогобич), «Поступ» (Львів).
26.4. На мітингу пам'яті Чорнобильської трагедії у Львові вперше піднято синьо-жовтий прапор.
7.5. Установча конференція Львівської регіональної організації Руху.

- 31.5—1.6.** Установчі збори в Неаполі (Італія) Міжнародної Асоціації Українців (МАУ).
- 8—10.9.** Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову у Києві. Голова Руху — Іван Драч.
- Жовтень** Житомирський єпископ Російської Православної Церкви (РПЦ) Іоанн Боднарчук переходить до УАПЦ.
- 21.10.** Установчі збори відновленого Наукового Товариства імені Шевченка у Львові (НТШ) як спадкоємця НТШ з 1873 р. Голова — Олег Романів. Перша наукова сесія НТШ відбулася 16—17.3.1990 у Львові.
- 28.10.** Верховна Рада УРСР схвалила закон про державний статус української мови.
- Листопад** Частинне визнання радянською владою Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Перехід більшості парафій в Галичині від РПЦ до УГКЦ.
- Грудень** Засновано Всеукраїнське Братство апостола Андрія Первозванного УАПЦ у Києві.
- 8.12.** У Філадельфії помер Микола Лівницький, президент УНР. Його наступником став Микола Плав'юк.

1990

- 21.1.** «Людський ланцюг» з нагоди річниці самостійності й соборності України пов'язав Київ з Львовом і Івано-Франківськом.
- 30—31.1.** Екзархат РПЦ в Україні перейменовано на Українську Православну Церкву.
- 9.2.** Рух офіційно зареєстровано як громадсько-політичну організацію.
- 24—25.2.** На з'їзді у Варшаві Українське Суспільно-Культурне Товариство (УСКТ) перетворилося на Об'єднання Українців у Польщі.
- 15.3.** Вперше за радянський період офіційно на державній установі піднято синьо-жовтий прапор (у м. Стрию).
- 18.3.** На виборах до Верховної Ради УРСР Демократичний блок здобув четверту частину депутатських мандатів.
- Кінець березня** Українські письменники І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський вийшли з КПУ.
- 3.4.** Над Львівською ратушею піднято синьо-жовтий прапор.
- 29—30.4.** На з'їзді Української Гельсінської Спільки створено Українську Республіканську Партію (УРП), голова — Левко Лук'яненко.
- 15.4.** Вячеслав Чорновіл обраний головою Львівської обласної Ради народних депутатів.
- 15.5.** Відкриття Першої сесії Верховної Ради УРСР.
- 4.6.** Володимира Івашка обрано Головою Верховної Ради УРСР.

- 9—10.6. Установча конференція Української Наукової Асоціації; президент — Павло Кислий.
- 1.7. Вийшов у світ перший номер народного часопису «За вільну Україну» (Львів).
- 9.7. Володимира Івашка відкликають у Москву.
- 16.7. Прийняття Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України».
- 23.7. Головою Верховної Ради УРСР обирають Леоніда Кравчука.
- 24.7. Підняття над будинком Київської міської Ради синьожовтого прапора.
- 25.8—2.9. Перший з'їзд Міжнародної Асоціації Україністів у Києві.
- 29—30.9. Конференція ТУМу у Києві; змінено назву організації на Товариство української мови імені Т. Шевченка «Просвіта».
- 1.10. Відкриття Другої сесії Верховної Ради України. Одноденний попереджувальний політичний страйк.
- 2—17.10. Голодівка студентів у Києві з вимогами відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення повторних виборів у Верховну Раду на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадян України за її межами.

1991

- 24.8. Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України та створення самостійної української держави — Україна.
- 4.9. Над будинком Верховної Ради України піднято національний синьо-жовтий прапор.
- 1.12. Всеукраїнський референдум підтвердив Акт проголошення незалежності України. Президентом України обрано Леоніда Кравчука.
- 7—8.12. На зустрічі в Мінську керівники України, Росії та Білорусії підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, констатуючи, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.
- 10.12. український парламент ратифікував угоду.

ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

Грушевський М. Історія України-Руси. Львів; Відень; Київ, 1898—1937. Т. I—X. Перевид.: Нью-Йорк, 1954—1958.

Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства//Сборник статей по славяноведенію. Петербург, 1904. Англ. вид.: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.. 1952. Vol. II, № 4 (6).

Ефименко А. Я. История украинского народа. Петербург, 1906. Т. I—II. Укр. вид.: Єфименко О. Я. Історія українського народу. Х., 1922. Вип. 2.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. Львів; Київ, 1906—1922. 10 вид.

Аркас М. Історія України-Русі. Петербург, 1908. 2-е вид.: Під ред. В. Доманицького. Краків, 1912. Факс. вид.: К., 1990.

Грушевський М. История украинского народа//Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петербург, 1914.

Яворський М. Нарис історії України. К., 1923—1924. Т. I—II.

Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928.

Яворський М. Історія України в стислому нарисі. 3-є вид.: Х., 1929.

Дорошенко Д. Нарис історії України. Варшава, 1932—1933. Т. I—II. 2-е вид.: Мюнхен, 1966.

Терлецький О. Історія України. Львів, 1936. 2-е вид.: Львів, 1938.

Doroshenko D. History of the Ukraine. Edmonton, 1939. Перевид.: Edmonton, 1975.

Нариси з історії України/Ред. С. Н. Белоусов, К. Г. Гуслистий, М. К. Петровський. 1939—1941. Вип. I, III, IV.

Крупнытзкuj В. Geschichte der Ukraine. Leipzig, 1939. Перевид.: Leipzig, 1943.

Hrushevs'kyj M. A History of the Ukraine/Introd. G. Vernadsky. New Haven, 1940. Перевид.: Hamden (Conn.), 1970.

Allen W. E. D. The Ukraine. A History. Cambridge, 1940. Перевид.: New York, 1963.

Антонович Михайло. Історія України. Прага, 1940—1942. Т. I—IV.

Андрусак М. Історія України. Прага, 1941.

Історія України: Короткий курс/Ред. С. М. Белоусов, К. Г. Гуслистий,

* Список праць подано у хронологічному порядку.

О. П. Оглоблін, М. Н. Петровський, М. І. Супруненко, Ф. О. Ястребов. К., 1941.

Нарис історії України / Ред. К. Г. Гуслистий та ін. Уфа, 1942.

Історія України/Ред. М. Н. Петровський. Уфа, 1943.

Chamberlin W. The Ukraine: A Submerged Nation. New York, 1944.

Manning C. A. The Story of the Ukraine. New York, 1947.

Холмський І. (Крип'якевич І.) Історія України. Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. Перевид.: Нью-Йорк, 1971; Львів, 1990.

Історія Української РСР/Ред. О. К. Касименко, К., 1953, 1955. Т. I.

Welykuj A. Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1073—1953). Roma, 1953—1954. Т. I—II.

Історія Української РСР/Ред. М. І. Супруненко, К., 1959. Т. II.

Касименко О. К. Історія Української РСР: Популярний нарис. К., 1960.

Нагаєвську І. History of Ukraine. Philadelphia, 1962. Перевид.: Philadelphia, 1975.

Дядиченко В., Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР, К., 1965.

Історія Української РСР: У 2 т./Ред. К. К. Дубина. К., 1967.

Радянська енциклопедія історії України/Ред. А. Скаба К., 1969—1972. Т. I—IV.

Portal R. Russes et Ukrainiens. Paris, 1970.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1972—1976. Т. I—II.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн./Ред. А. Г. Шевелєв. К., 1977—1979. Рос. вид.: К., 1981—1985.

Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław; Kraków; Gdańsk; Warszawa, 1979.

Історія Української РСР: Короткий нарис/Ред. Ю. Ю. Кондуфор. К., 1981.

Rethinking Ukrainian History/ed. I. L. Rudnytsky. Edmonton, 1981.

Chirovsky N. An introduction to Ukrainian History.: In 3 vols. New York, 1981—1986.

Szporluk R. Ukraine: A brief History. Ann Arbor (Mich.), 1982.

Rudnytsky I. L. Essays on Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987.

Polonska-Vasylenko N. Geschichte der Ukraine. Von den Anfängen bis 1923. München, 1988.

Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto; Buffalo; London, 1988.

I. ПРАІСТОРІЯ І РАННЯ ІСТОРІЯ

Лаппо-Данилевський А. С. Скифские древности. Петербург, 1887.

Грушевський М. Анти//Записки НТШ. Львів, 1898. Т. XXI.

Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья//Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве. К., 1901. Т. I.

Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.

- Гребеняк В.** Сліди скитської культури в Галичині//Записки НТШ. Львів, 1919. Т. 117—118.
- Трипільська культура на Україні/Ред. В. Козловська, П. Курінний. К., 1926. Т. 1.
- Passek T.** La céramique tripolienne. Leningrad, 1935.
- Борисковський П. Й.** Людина кам'яного віку на Україні. К., 1940.
- Пассек Т.** Трипільська культура. К., 1940. Т. 1.
- Палеоліт і неоліт УРСР. К., 1947.
- Греков Б. М.** Скіфи. К., 1947.
- Брайчевський М. Ю.** Антський період в історії східних слов'ян//Археологія. К., 1952. Т. VII.
- Жебелев С. А.** Северное Причерноморье. М.; Л., 1953.
- Калістов Д. П.** Північне Причорномор'я в античну епоху. К., 1953.
- Шовкопляс І. Г.** Стародавній кам'яний вік на Україні. К., 1955.
- Нариси стародавньої історії Української РСР/Ред. С. М. Бібіков. К., 1957.
- Брайчевський М. Ю.** Римська монета на території України. К., 1959.
- Смішко М. Ю.** Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960.
- Пастернак Я.** Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто, 1961.
- Петров В. П.** Давні слов'яни та їх походження//Український історичний журнал. 1963. № 4.
- Брайчевський М. Ю.** Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен). К., 1964.
- Лапин В. В.** Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966.
- Аркас М.** Історія Північної Чорноморщини. Торонто, 1969. Т. 1.
- Бібіков С. М.** Трипільська культура//Археологія Української РСР. К., 1971. Т. 1.
- Баран В. Д.** Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972.
- Петров В. П.** Етногенез слов'ян. К., 1972.
- Сміленко А. Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975.
- Пастернак Я.** Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях//Записки НТШ. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Мюнхен, 1975. Т. 189.
- On the Historical Beginnings of Eastern Slavic Europe/Ed. N. Chirovsky. New York, 1976.
- Мозолевський Б. М.** Скіфський степ. К., 1983.
- Крушельницька Л. І.** Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). К., 1985.

Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с начала VII в. до конца X в.). Петербург, 1870.

Василевский В. Торговля Киева с Регенсбургом//Журнал Министерства Народного Просвещения. 1898. Т. VII.

Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі//Записки НТШ. Львів, 1901. Т. XLI.

Харлампович К. В. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольский период. Львов, 1901.

Щербина В. О киевской старине. К., 1910.

Грушевский М. С. Киевская Русь. Петербург, 1911. Т. I.

Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Одесса, 1912.

Багалея Д. И. Русская история. М., 1914. Т. I.

Шахматов А. А. Повесть временных лет. Петербург, 1916. Т. I.

Томашівський С. Історія України. Львів, 1919. 2-е вид.: Мюнхен, 1948.

Пархоменко В. А. У истоков русской государственности. Петроград, 1924.

Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. К., 1925.

Baumgarten N. de. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe. siècle. Roma, 1928.

Пресняков А. Лекции по русской истории. М., 1938. Т. I.: Киевская Русь.

Полонська-Василенко Н. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага, 1944.

Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945.

Орлов А. С. Владимир Мономах. М.; Л., 1946.

Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947.

Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948.

Пашуто В. П. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

Повесть временных лет/Ред. В. П. Адрианова-Перетц. М.; Л., 1950. Ч. 1—2.

Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953.

Назарко І. І. Святий Володимир Великий. Володар і Христитель Руси-України (960—1015). Рим, 1954.

Корона Данила Романовича/За ред. А. Г. Великого.//Записки НТШ. Рим; Париж; Мюнхен, [1955. Т. 164.

Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. К., 1958.

Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958—1961. Т. I—II.

Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963.

Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

- Чубатий М.** Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй//Записки НТШ. Нью-Йорк; Париж, 1964. Т. 177.
- Polonska-Vasylenko N.** Ukraine-Rus' and Western Europe in the 10-13 th Centuries. London, 1964.
- Шекера І. М.** Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967.
- Брайчевський М. Ю.** Походження Русі. К., 1968.
- Пашуто В. Т.** Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
- Толочко П. П.** Стародавній Київ. К., 1970.
- The Galician-Volynian Chronicle/G. Perfecky,** trans. Munich, 1973.
- Фроянов И. Я.** Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. Л., 1974.
- Тихомиров М. Н.** Древняя Русь. М., 1975.
- Pritsak O.** The Origin of Rus'. An Inaugural Lecture, October 24, 1975. Cambridge (Mass.), 1976.
- Толочко П. П.** Древний Киев. К., 1976.
- Толочко П. П.** Киев и Киевская Земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980.
- Боровський Я. Є.** Походження Києва. К., 1981.
- Pritsak O.** The Origin of Rus'. Cambridge (Mass.), 1981. Vol. I: Old Scandinavian Sources other than the Sagas.
- Рыбаков Б. А.** Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.
- Київська Русь: культура, традиції/Ред. Я. Д. Ісаєвич,** К., 1982.
- Pritsak O.** On the Writing of History in Kievan Rus'. Cambridge (Mass.), 1983.
- Крип'якевич І. П.** Галицько-Волинське князівство. К., 1984.
- Millenium of Christianity in Ukraine/Ed. J. Andrijišyn.** Ottawa, 1987.
- Pritsak O.** When and Where was Ol'ga Baptized? Cambridge (Mass.), 1987.
- Essays Commemorating the Millenium of Christianity in Rus'-Ukraine /Eds. O. Pritsak, I. Ševčenko, J. Labunka//Harvard Ukrainian Studies. Special issue. 1988. N 10.**
- Брайчевський М. Ю.** Утверждение христианства на Руси. К., 1989.
- Літопис Руський за Іпатським списком/Пер. Л. Махновець.** К., 1989.
- Махновець Л.** Про автора «Слова о полку Ігоревім». К., 1989.

III. ПОЧАТОК XIV СТОЛІТТЯ — 1648 р.

Антонович В. О происхождении козачества//Архив Юго-Западной Рос-сии. Серия II. К., 1863.

Антонович В. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV ст. К., 1878. Укр. пер.: Тернопіль, 1887. Т. VI. (Руська історична бібліотека).

Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883—1898. Т. I—II.

Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. К., 1885.

Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI—XVII вв. Казань, 1898.

Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569. Х., 1902.

Любавский М. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910. Передрук.: The Hague, 1966.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. Київ; Львів, 1912. 2-е вид.: К., 1919. Передрук.: Жовтень. 1989. № 1—4.

Грушевский М. История украинского казачества. К., 1913. Т. I.

Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1916.

Грушевский А. С. Города Великого княжества Литовского в XIV—XVI вв. К., 1918.

Чубатий М. Правне становище українських земель Литовсько-Руської держави під кінець XIV ст.//Записки НТШ. Львів, 1924—1926. Т. 134—135, 144—145.

Савич О. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII вв. К., 1929.

Клименко П. Цехи на Україні. К., 1929.

Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. М., 1939. Т. II, вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство.

Гуслистий К. Нариси з історії України. К., 1939. Вип. 2: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею.

Пичета В. И. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. М., 1940.

Сидор М. Шлях до Городецької унії. Мюнхен; Нью-Йорк, 1951.

Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958.

Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М., 1959.

Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959.

Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961.

Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст. К., 1963.

Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини//Український історик. Нью-Йорк, 1965. Ч. 1—4.

Winter E. Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und deutsch-slawische Begegnung. Berlin, 1966.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1970.

Wynar L., Subtelny O. Habsburgs and Zaporozhian Cossaks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594. Boulder co, 1975.

IV. 1648 P.— КІНЕЦЬ XVIII СТ.

Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. Paris, 1663. Укр. вид.: Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960.

Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора. М., 1875.

Летопись Самовидца. К., 1878. Передрук.: The Eyewitness Chronicle./Ed. O. Levyc'kuj. Munich, 1972.

Костомаров Н. Руина. Мазепа и мазепинцы//Русская Мысль. 1882—1884. Укр. пер.: Тернопіль, 1894. Т. XVI. (Руська історична бібліотека).

Скальковский А. История Новой Сечи. Одесса, 1886. Т. I—III.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. К., 1888—1902. Т. I—III.

Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: Историческая монография. Петербург, 1894. Т. I—III.

Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896—1900. Вып. 1—5.

Антонович В. Розвідка про Гайдамаччину. Львів, 1897.

Герасимчук В. Виговський і Ю. Хмельницький//Записки НТШ. Львів, 1904. Т. 59—60.

Jensen A. Mazepa. Lund, 1909.

Антонович В. Коротка історія Козаччини. 2-е вид.: Коломия, 1912.

Герасимчук В. Чуднівська кампанія, 1665 р.//Записки НТШ. Львів, 1912—1913. Т. 110, 111, 112, 113, 114, 116.

Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. Kijów, 1912.

Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I.

Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року: Статті і тексти. К., 1917.

Липинський В. Україна на переломі (1657—1659): Замітки про історію українського державного будівництва в XVII ст. Відень, 1920.

Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Одесса, 1922—1923. Ч. I—III.

Горбань М. Гайдамаччина. Харків, 1923.

Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів//Україна. 1924. Т. I—II.

Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв. Прага, 1924—1926. Т. I, вып. 1—3.

Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького//Записки НТШ. Львів, 1925—1931. Т. 138—140, 144—145, 147, 151.

Кордуба М. Нові причинки до початків Хмельниччини//Записки НТШ. Львів, 1926. Т. 144—145.

Василенко М. Павло Полуботок//Україна. 1926. Т. VI.

Горбань М. Гайдамаччина 1750 р.//Науковий Збірник Харківської Науково-Дослідчої Катедри історії України. Х., 1926. Ч. 2—3.

Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької; Паланкова організація//Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права УАН. К., 1927, 1929. Т. 3, 5.

Окіншевич Л. Центральні установи України — Гетьманщини XVII—XVIII ст.//Там же. К., 1930. Т. 8.

Петровський М. Н. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. Х., 1930. Т. I.

Джиджора І. Україна в першій половині XVIII ст. К., 1930. Передрук стат. із Записок НТШ.

Андрусяк М. До історії правобережних козаків//Записки НТШ. Львів, 1930. Т. 100.

Полонська-Василенко Н. Заселення південної України//Записки Історико-Філологічного Відділу УАН. К., 1930. Т. 24.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках//Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1934. Т. XIX.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик: Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1937.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940.

Vernadsky G. Bohdan, Hetman of Ukraine. New Haven, 1941.

Марченко М. І. Боротьба Росії й Польщі за Україну (1654—1664). К., 1941.

Петровський М., Путілов В. Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. III (1569—1654 pp.).

Krupnyskyj V. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1702). Leipzig, 1942.

Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947.

В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948)/За ред. Б. Крупницького//Записки НТШ. Мюнхен, 1948. Т. 156.

Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст.//Записки НТШ. Мюнхен, 1948. Т. 157.

Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948.

Яковлів А. Український Кодекс 1743 р.//Записки НТШ. Мюнхен, 1949. Т. 159.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т./Ред. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др. М., 1953—1954.

Тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені ЦК КПРС. К., 1954.

Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. Нью-Йорк; Торонто, 1954.

Стецюк К. І. Початок визвольної війни українського народу і переговорів про возз'єднання з Росією в 1648 р. Визвольна війна 1648—1654 рр. К., 1954.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.: Історично-правнича студія. Нью-Йорк, 1954.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К., 1954.

Оглоблин О. Хмельниччина й українська державність. Нью-Йорк, 1954.

Reshetar J. The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereyaslav Treaty//The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S. 1955. Vol. 4, № 3(13).

Yakovliv A. Bohdan Khmelnytskyj's Treaty with the Tsar of Muscovy 1654//Ibid.

Worschak E. Hryhor Orlyk — France's Cossack. General. Toronto, 1956.

Manning C. Mazepa, Hetman of Ukraine. New York, 1957.

Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957.

Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен, 1959.

Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба//Записки НТШ. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. Т. 170.

Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. Paryż, 1960.

Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-і роки XVII ст. К., 1961.

Крип'якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького. К., 1961.

Kentrschynskyj V. Mazepa. Stockholm, 1962.

Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963.

Mackiw T. Mazepa im Lichte der Zeitgenössischen Deutschen Quellen (Мазепа в світлі сучасних німецьких джерел)//Записки НТШ. Мюнхен, 1963. Т. 174.

Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 роки XVIII ст. К., 1965.

Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Мюнхен, 1965—1967. Т. I—II.

Шевченко Ф. П. Реєстр Війська Запорізького 1649 р.— джерело історії

козацтва на Україні//Історичні джерела та їх використання. К., 1966. Вип. 2.

Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Maskiw T. Prince Mazepa. Hetman of Ukraine. Chicago, 1967.

Serczyk W. Koliszczyna. Kraków, 1968.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва//Український історик. Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. Ч. 21—23.

Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. Х., 1970.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970. 2-е вид., перероб. і доп.: К., 1981.

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів/Ред. І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко. К., 1970.

Брайчевський М. Ю. Приєднання чи возз'єднання? Критичні завваги з приводу однієї концепції//Документи Самвидаву з України. Париж; Балтимор, 1972.

Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. К., 1972.

Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк, 1973.

Прокопович В. «Вічне підданство». До питання про правну природу з'єднання України і Москви. Париж, 1976.

Kortschmaryk F. B. The Kievan Academy and its Role in the Organization of Education in Russia at the Turn of the Seventeenth Century. New York, 1976.

Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. Ottawa, 1977.

Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge (Mass.), 1978. Vol. I—II.

Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. Edmonton, 1982.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985.

Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653. Cambridge (Mass.), 1985.

Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986.

V. КІНЕЦЬ XVIII ст.— 1917 р.

Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-х роках. Львів, 1902.

Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Kraków, 1909.

- Франко І.** Панщина і її скасування в 1848 р. в Галичині. Львів, 1913.
- Возняк М.** Кирило-Методіївське Братство. Львів, 1921.
- Грушевський М.** З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Відень, 1922.
- Яворський М.** Україна в епоху капіталізму. Харків; Полтава, 1924—1925. Т. I—III.
- Багалій Д. Т. Г.** Шевченко і Кирило-Методіївці. Х., 1925.
- Гермайзе О.** Рух декабристів і українство//Україна. 1925. Т. VI.
- Слабченко М.** Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса, 1925—1929. Т. I—III.
- Багалій Д.** Декабристи на Україні. Х., 1926.
- Декабристи на Україні/Ред. С. Єфремов, Д. Багалій. К., 1926, 1930. Т. I—II.**
- Гермайзе О.** Матеріяли до історії революційного руху на Україні. К., 1926. Т. I.: РУП.
- Левицький К.** Історія політичної думки галицьких українців 1848—1918. Львів, 1926—1927. Кн. 1—2.
- Borschak E.** Le mouvement national ukrainien au XIXe siècle. Paris, 1930.
- Савченко Ф.** Заборона українства, 1876 р. К., 1930. Перевид.
- Savchenko F.** The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876. Munich, 1970.
- Архів Михайла Драгоманова. Т. I: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.)/Ред. Р. Смаль-Стоцький. Варшава, 1937.**
- Ястребов Ф. О.** Україна в першій половині XIX століття//Нариси з історії України. К., 1939. Вип. 8.
- Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Збірник документів. К., 1949.**
- Rudnytsky I.** Mykhaylo Drahomanov as a Political Theorist//The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in U. S. 1952. Vol. II.
- Революція 1905—1907 гг. На Украине: Сборник документов и материалов: В 2 т./Ред. Ф. Е. Лось. К., 1955.**
- Зайцев П.** Життя Тараса Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1955.
- Голобуцький В. А.** Черноморское казачество. К., 1956.
- Luciani G.** Le livre de la genèse du peuple ukrainien. Paris, 1956.
- Марченко М. І.** Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. К., 1957.
- У сторіччя народин Івана Франка//Записки НТШ. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1957. Т. 166.**
- Шевченко Ф. П.** Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. К., 1958.
- Теплицький В. П.** Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959.
- Зайончковский П.** Кирилло-Методиевское общество. М., 1959.
- Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема**

1910—1914 гг.: Сборник документов и материалов/Ред. М. А. Рубач. К., 1959.

Феденко. П. Український рух у ХХ столітті. Лондон, 1959.

Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. К., 1960.

Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Лось Ф. Є. Робітничий клас на Україні в 1907—1913 роках. К., 1962.

Тарас Шевченко (За ред. В. Стецюка, Б. Кравцева//Записки НТШ. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1962. Т. 176.

Rudnytsky I. L. The Role of the Ukraine in Modern History//Slavic Review. 1963. № 2.

Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building//The Development of the USSR (Ed. D. Treagold. Seattle; London, 1964.

Bohachevsky-Chomiak M. The Spring of a Nation: The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848. Philadelphia, 1967.

Yaremko M. Galicia: From Separation to Unity. New York, 1967.

Rudnytsky I. L. The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule//Austrian History Yearbook. 1967. Vol. 3, Part. 2.

Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг. М., 1970.

Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971.

Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX—XX століття, до 1917 року. Мюнхен; Нью-Йорк, 1973.

Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975.

Лавріненко Ю. Василь Каразин — архітектор відродження: Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження, 1773—1973. Мюнхен, 1975.

Wasyuk N. Ivan Franko: His thoughts and Struggles. New York, 1975.

Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977.

Іван Франко — митець і мислитель: Збірник доповідей для відзначення 125-річчя народин і 65-річчя смерті Івана Франка/Ред. Є. Федоренко.//Записки НТШ. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1981. Т. 198.

Соневіцький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині//Там же. 1982. Т. 202.

Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890). Cambridge (Mass.), 1983.

Himka J.-P. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772—1918//Harvard Ukrainian Studies. 1984. Vol. VIII.

Beauvois D. Le noble, le serf et le revizor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831—1863). Paris, 1986.

Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Edmonton, 1988.

Русалка Дністрова: документи і матеріали. К., 1989.

- Грушевський М. На порозі нової України. К., 1918.
- Шульгин О. Політика. К., 1918.
- Choulguine A. Le problème de l'Ukraine. Paris, 1919.
- Дорошенко В. Західно-Українська Народна Республіка//Літературно-Науковий Вістник. К., 1919. Кн. 1—3.
- Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Саратов, 1919. 2-е вид.: Нью-Йорк, 1967. Англ. вид.: On the Current Situation in the Ukraine. Ann Arbor, 1970.
- Винниченко В. Відродження нації. Київ-Відень, 1920. Т. 1—3. Перевид.: К., 1990. Т. 1—2.
- Hrushevsky M. La lutte sociale et politique en Ukraine (1917—1919). S. n., 1920.
- Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції 1917—1920 pp. Відень, 1921—1922. Т. I—IV.
- Капустянский М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 р. Львів, 1921—1922. Т. I—II. 2-е вид.: Мюнхен, 1946.
- Лозинський М. Галичина 1918—1921 pp. Відень, 1922.
- Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні//Червоний шлях (Харків). 1923. Ч. 1—3.
- Кордуба М. Переворот' на Буковині//Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1923. Кн. 10—12.
- Arschinoff P. Geschichte der Machno-Bewegung (1918—21). Berlin, 1923.
- Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії Української Революції. Львів, 1923—1924. Т. II, кн. 4, 5.
- Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. М.; О., 1924—1933. Т. I—IV.
- Бош Е. Год борьбы. М.; Л., 1925.
- Шелюхин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою, 21.4. 1920. Прага, 1926.
- Берестейський мир: Спомини та матеріали/Ред. І. Кедрин. Львів—Київ, 1928.
- Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Прага, 1928.
- Махно Н. Русская революция на Украине. Париж, 1929. Кн. I.
- Омельянович-Павленко М. Зимовий похід. Каліш, 1929—1932. Т. I—III.
- Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 pp. Ужгород, 1930—1932. Т. 1—2. 2-е вид.: Нью-Йорк, 1954. Англ. вид.: History of Ukraine 1917—1923. Winnipeg; Toronto; Detroit, 1973. Vol. I—II.
- Evain E. Le problème de l'indépendance de l'Ukraine et la France. Paris, 1931.
- Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність. Каліш, 1932.

- Крезуб А.** Нарис історії українсько-польської війни, 1918—1919. Львів, 1933.
- Borschak E.** *Traité de la Paix à Brest-Litovsk.* Paris, 1934.
- Kutschabsky W.** *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923.* Berlin, 1934.
- Доленга С.** *Скоропадщина.* Варшава, 1934.
- Феденко П.** *Український громадський рух у ХХ ст. Подєбради,* 1934.
- Choulgaine A.** *L'Ukraine contre Moscou (1917).* Paris, 1935.
- Яковлів А.** *Основи конституції УНР.* Париж, 1935.
- Мицок О.** *Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми.* Львів, 1939.
- Мазєпа І.** *Україна в огні й бурі революції. 1917—1921.* Прага, 1942. Т. 1—3. 2-е вид.: Мюнхен, 1950—1951.
- Reshetar J. S.** *The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A Study in Nationalism.* Princeton, 1952.
- Лихолат А. В.** *Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.).* М., 1954.
- Рубач М. А.** *Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку».* К., 1955.
- Петлюра С.** *Статті, листи, документи.* Нью-Йорк, 1956—1979. Т. 1—2.
- Horak S.** *Ukraine in der internationalen Politik 1917-1953.* München, 1957.
- Стахів М.** *Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918—1923 рр.* Скрантон, 1958—1961. Т. 1—6.
- Шаповал М.** *Гетьманщина і Директорія: Спогади.* Нью-Йорк, 1958.
- Ковалевський М.** *При джерелах боротьби.* Іннсбрук, 1960.
- Скляренко Є. М.** *Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році.* К., 1960.
- Рибалка І. К.** *Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні.* Х., 1962.
- Симоненко Р. Г.** *Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні.* К., 1962.
- Стахів М.** *Україна в добі Директорії УНР.* Скрантон, 1962—1966. Т. 1—7.
- Костів К.** *Конституційні акти відновленої Української Держави 1917—1919 років і їхня політично-державна якість.* Торонто, 1964.
- Симоненко Р. Г.** *Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 — березень 1921 рр.).* К., 1965.
- Pidhainy O.** *The Formation of the Ukrainian Republic.* Toronto; New York, 1966.
- Харитонов В. Л.** *Лютнева революція 1917 року на Україні.* Х., 1966.
- Супруненко Н. И.** *Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920).* М., 1966.

Hornykiewicz Th. Ereignisse in der Ukraine 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe Philadelphia. 1966—1969. Vol. 1—4.

Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні, 1917—1920//Записки НТШ. Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967. Т. 182. Англ. пер.: Chicago, 1968.

Stakhiw M. Ukraine and Russia: An Outline of the History of Political and Military Relations (December, 1917—April 1918). New York, 1967.

Fedyshyn O. S. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918. New Brunswick (N. J.), 1967.

Королювський С. М., Рубач М. А., Супруненко М. И. Победа Советской власти на Украине. М., 1967.

Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920. К., 1967.

Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег, 1967.

Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн./Ред. И. К. Рыбалка. К., 1967.

Стахів М. Третя советська республіка в Україні. Нью-Йорк, 1968.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Львів, 1923—1924. Т. 1—4. Перевид.: Мюнхен, 1969.

Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис/Ред. О. Бабій та ін. Чікаго, 1969.

Stachiw M., Sztendera J. Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History, 1818-1823: In 2 Vol.: New York, 1969—1971.

Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971.

Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno. An Aspect of the Ukrainian Revolution. Seattle; London, 1976.

The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution/Ed. T. Hunczak. Cambridge (Mass.), 1977.

Margolin A. Ukraine and Policy of the Entente. Washington, 1977.

Стойко В. З'їзд народів у Києві 1917 року//Український історик. 1977. Ч. 55—56.

Borys J. The Sovietization of Ukraine, 1917-1923. Edmonton, 1980.

У 60-ліття відновлення української державності, 1917—1977: Доп. конф.//Записки НТШ. Нью-Йорк, 1979. Т. 191.

VII. 1918—1939 pp.

Шумський О. Стара і нова Україна//Червоний шлях (Харків). 1923. Ч. 2.

Раковський Х. П'ять років української радянської влади. Х., 1923.

Равич-Черкаський М. Коротка історія Комуністичної Партії України. Х., 1925.

- Затонський В.** Національна проблема на Україні. Х., 1926.
- Українізація радянських установ: Декрети, інструкції, матеріали. Х., 1926—1927.
- Попов Н. Н.** Нарис історії Комуністичної Партії (більшовиків) України. Х., 1928.
- Скрипник М.** До теорії боротьби двох культур. Х., 1928.
- Волобуєв М.** До проблеми української економіки//Більшовик України (Харків). 1928. Ч. 2—3.
- Choulguine A.** L'Ukraine et le cauchemar rouge. Paris, 1929.
- Томашівський С.** 10 літ українського питання в Польщі. Львів, 1929.
- Будівництво Радянської України: Збірник. Х., 1929. Т. 1—2.
- Скрипник М.** Національне питання: Статті і промови. Х., 1929—1931. Т. 1—4.
- Лейтес А., Яшек М.** Десять років української літератури. Х., 1930. Т. 1—2.
- Спілка Визволення України: Стенографічний звіт судового процесу. Х., 1931. Т. 1.
- Polish Atrocities in Ukraine. New York, 1931.
- Шульгин О.** Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Париж, 1934.
- Садовський В.** Національна політика Совєтів на Україні. Варшава, 1937.
- Sidobre A.** Les problèmes ukrainiens et la Paix Européenne. Paris, 1939.
- Мазепа І.** Україна під червоною Москвою. Прага, 1941.
- Doroschenko D.** Die Ukraine und das Reich. Leipzig, 1941.
- Наріжний С.** Українська еміграція між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1.
- Николишин С.** Культурна політика большевиків і український культурний процес. Б. м., 1947.
- Мартинець В.** Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Вінніпег, 1949.
- Borschak E.** L'Ukraine sous le régime soviétique (1918-1952). Paris, 1952.
- Manning C. A.** Ukraine under the Soviets. New York, 1953.
- Kostiuk H.** Stalinist Rule in the Ukraine, 1929-1939. Munich, 1953.
- The Black Deeds of the Kremlin: A White Book/Ed. S. O. Pidhainy. Toronto; Detroit, 1953-1955. Vol. 1—2.
- Maistrenko I.** Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. New York, 1954.
- Полонська-Василенко Н.** Українська Академія Наук. Мюнхен, 1955—1958. Т. 1—2.
- Dmytryshyn V.** Moscow and the Ukraine 1918—1953. New York, 1956.
- Markus V.** L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales, 1918—1932. Paris, 1959.
- Кравець М.** Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1959.

Kostiuk H. *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929—1939)*. London; New York, 1960.

Borys Yu. *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Self-determination of Nations*. Stockholm, 1960.

Horak S. *Poland and Her National Minorities, 1919—1939*. New York, 1961.

Бабій Б. М. *Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.)*. К., 1961.

Стоян П. К. *Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. К., 1963.

Sullivant R. *Soviet Politics and the Ukraine 1917—1957*. New York, 1962.

Ребет Л. *Світла і тіні ОУН*. Мюнхен, 1964.

Майстренко І. *Сторінки з історії Комуністичної партії України*. Нью-Йорк, 1967—1969. Т. I—II.

Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. Т. I: 1920—1939.

Stercho P. *Diplomacy of Double Morality: Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919—1939*. New York, 1971.

Євген Коновалець та його доба/Ред. Ю. Бойко. Мюнхен, 1974.

Микола Скрипник: *Статті й промови з національного питання/Ред. І. Кошелівець*. Мюнхен, 1974.

Magocsi P. *The Shaping of a National identity: Subcarpathian Rus: 1848-1948*. Cambridge (Mass.), 1978.

Motyl A. *The Turn to the Right: The ideological Originis and Development of Ukrainian Nationalism: 1919-1929*. Boulder, 1980.

L'expérience soviétique et le problème national dans le monde (1920-1939). Actes du Colloque//Red. de Labriolle F. Paris, 1981. Т. I—II.

Joukovsky A. *Ukrainisation, aspect de la question nationale en Ukraine Soviétique dans les années 1920//Nationalities Papers*. 1981. Vol. IX, № 1.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали//Ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б. м.: Сучасність, 1983. Т. I—III.

Mace J. E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine. 1918-1933*. Cambridge (Mass.), 1983.

Hryshko W. *The Ukrainian Holocaust of 1933*. Toronto, 1983.

Krawchenko B. *Social Change and National Conscionsness in Twentieth-Century Ukraine*. New York, 1985.

Dragan A. *Vinnytsia: A Forgotten Holocaust*. Jersey City, 1986.

Famine in Ukraine, 1932-1933/Eds. R. Serbyn, B. Krawchenko. Edmonton, 1986.

Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York, 1986.

La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930.

Actes du Colloque (Paris, 25 et 26 novembre 1982)/Eds. Kruba E., Joukovsky A.—Paris; Munich; Edmonton, 1986.

Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка, 1920 р.//Записки НТШ. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Мельбурн, 1986. Т. 203.

Bohachevsky-Chomiak M. Feminists despise Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884—1939. Edmonton, 1988.

Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1939. Kraków, 1989.

Снегірьов Г. Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)//Київ. 1990. № 1—2.

Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки//Слово і час. 1990. № 8.

VIII. 1939—1945 pp.

Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Рим, 1946.

Шуляк О. В ім'я правди. До історії повстанського руху в Україні. Роттердам, 1947.

Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. Канада. 1951.

Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес, 1952.

Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism, 1939-1945. New York, 1955. 2-е вид.: 1963. Репринт з 2-го вид.: Littleton (Colo.), 1980.

Бойко Ю. У сьайві нашого Києва. «Українське Слово» у Києві в 1941 р. Мюнхен, 1955.

Організація Українських Націоналістів. 1929—1954/Ред. О. Жданович. Париж, 1955.

П'nyts'kyi R. Deutschland und die Ukraine 1934-1945. München, 1955. Bd. 1-2.

Kamenetsky I. Hitler's Occupation of Ukraine (1941—1944)//A Study of Totalitarian Imperialism. Milwaukee, 1956.

Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). К., 1956.

Паньківський К. Від держави до Комітету. Нью-Йорк, 1957.

Клоков В. І., Кулик І. Г., Слинько І. І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957.

Українська Повстанська Армія: Ч. 1: Збірка документів за 1942—1950 pp. Ч. 2: Бойові дії УПА за 1943—1950 pp. Лондон, 1957—1960.

Західна Україна під більшовиками/Ред. М. Рудницька. Нью-Йорк, 1958.

Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958.

Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто, 1965. 2-е вид.: Нью-Йорк, 1983.

Коваль В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941—1945 pp. К., 1966.

Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. Лондон, 1967.

Паньківський К. Від Комітету до Державного Центру. Нью-Йорк; Торонто, 1968.

Гайке В.-Д. Українська Дивізія «Галичина»: Історія формування і бойових дій у 1943—45 роках//Записки НТШ. Торонто, 1970. Т. 188. Англ. вид.: Торонто, 1988.

Tys-Krokhmaluk G. UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. New York, 1972.

Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939—1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т. К., 1975.

Літопис УПА: У 17 т./Ред Є. Штендера, П. Потічний. Торонто, 1976—1988.

Wytwusky V. The Other Holocaust: Many Circles of Hell. Washington, 1980.

Боровець-Бульба Т. Армія без держави і трагедія українського повстанського руху. Вінніпег, 1981.

Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий/Ред. В. И. Клоков. К., 1985.

На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні/Ред. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Торонто; Нью-Йорк, 1985.

Das Dritte Reich und die Ukrainische Frage: Dokumente 1934—1944/ Herausg G. von W. Kosyk. München, 1985.

Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. Paris, 1986.

Ukraine during World War II: History and its Aftermath: A Symposium/ Ed. Yu. Boshyk. Edmonton, 1986.

Sodol P. UPA: A Brief Combat History of the Ukrainian Insurgent Army, 1942-1947. New York, 1987.

IX. 1945—1990 pp.

Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942—1952. Мюнхен, 1952.

Smal-Stotsky R. The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism. Milwaukee, 1952.

Феденко П. Україна після смерті Сталіна. Мюнхен, 1956.

Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957. New York, 1962.

Винар Б. Українська промисловість: Студія советського колоніалізму//Записки НТШ. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. Т. 175.

Bilinsky Ya. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. New Brunswick (N. J.), 1964.

- Lewytzkyj B.** Die Sowjetukraine 1944-1963. Köln; Berlin, 1964.
- Санцевич А. В.** Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967.
- Чорновіл В.** Лихо з розуму. Париж, 1967.
- Chornovil V.** The Chornovil Papers. New York; Toronto, 1968.
- Дзюба І.** Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен, 1968; Вітчизна. 1990. № 5—8. Англ. вид.: Internationalism or Russification? London, 1968. 2-е вид.: 1970. Перевид.: New York, 1974.
- Перший Світовий Конгрес Вільних Українців: Матеріяли/Ред. І. Г. Сирник.** Вінніпер; Нью-Йорк; Лондон, 1969.
- Лещенко Л. О.** Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., 1969.
- Українська інтелігенція під судом КДБ.** Б. м.: Сучасність, 1970.
- Коляска І. В.** Освіта в Радянській Україні. Торонто, 1970. Англ. вид.: Торонто, 1968.
- Lewytzkyj B.** Die Sowjetische Nationalitätenpolitik nach Stalins Tod (1953—1970). München, 1970.
- Ferment in the Ukraine: Documents by V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz, and others/Ed. M. Browne.** New York; London, 1971.
- Lewytzkyj B.** Politische Opposition in der Sowjetunion 1960—1972: Analyse und Dokumentation. München, 1972.
- Szczesniak A. B., Szota W. Z.** Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973.
- Непогасний огонь віри: Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу Українських Націоналістів/Ред. З. Книш.** Париж, 1974.
- Moroz V.** Report From the Beria Reservation/Ed. and trans. J. Kolasky. Toronto, 1974.
- Moroz V.** Boomerang: The Works. Baltimore, 1974.
- Wexler P.** Purism and Language: A Study of Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism, 1940-1967. Bloomington, 1974.
- Ukraine in the Seventies/Ed. P. J. Potichnyj.** Oakville (Ont.), 1975.
- Мороз В.** Есеї, листи, документи. Мюнхен, 1975.
- Sawczuk K.** The Ukraine in the United Nations Organization 1944-1950. Boulder co., 1975.
- Osadchy M.** Cataract. New York, 1976.
- Sverstiuk Ie.** Clandestine Essays. Cambridge (Mass.), 1976.
- The Ukrainian Herald. Issue 7-8. Ethnocide of Ukrainians in the USSR/Intro. R. Conquest.** Baltimore, 1976.
- Літопис УПА/Ред. Є. Штендера, П. Потічний.** Торонто, 1976—1988. Т. 1—17.
- Plyushch L.** History's Carnival: A Dissident's Autobiography. New York; London, 1977.
- Etnocide des Ukrainiens en URSS. Documents IV (Le Messager Ukrainien)/Preface de Alain Besancon.** Paris, 1978.

Український Правозахисний Рух: Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінських Угод/Ред. О. Зінкевич. Торонто; Балтимор, 1978.

Сверстюк Є. Вибране. Б. м.: Сучасність, 1979.

The Human Rights Movement in Ukraine: Documents of the Ukrainian Helsinki Group/Eds. L. Verba. B. Yasen. Baltimore, 1980.

Farmer K. C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbol and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague, 1980.

Українські поселення: Довідник/Ред. А. М. Мілянчик//Записки НТШ. Нью-Йорк, 1980. т. 200.

Himka J.-P. Leonid Plyusch: The Ukrainian Marxist Resurgent//Journal of Ukrainian Graduate Studies. 1980. Vol. 5.

Rudnytsky I. L. The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents//Journal of Ukrainian Studies. 1981. Vol. 6. Укр. пер.: Ратуша (Львів). 1990. № 3.

Рибалка І. К., Довгопол В. М. Історія Української РСР: Епоха соціалізму. К., 1982.

Grigorenko P. Memoirs. London, 1983.

Krawchenko B., Carter J. Dissidents in Ukraine before 1972: A Summary Statistical Profile//Journal of Ukrainian Studies. 1983. Vol. 3.

Ukraine after Shelest/Ed. B. Krawchenko. Edmonton, 1983.

Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Мюнхен, 1985. Т. I. 1945—1951.

Marples D. Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. New York, 1986.

Szporluk R. The Ukraine and Russia//The Last Empire: Nationality and the Soviet Future/Ed. Conquest R. Stanford, 1986.

Сверстюк Є. Собор у риштованні//Київ. 1989. № 10—12.

Дзюба І. З відстані чвертьстоліття//Вітчизна. 1990. № 8.

Лук'яненко Л. Український правозахисний рух//Вільне слово. 1990. № 7.

ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Антонович В. Источники для истории Южной и Западной России. К., 1881.

Грушевський М. Развитие украинских изучений//Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петербург, 1914. Т. I.

Клепатський П. Огляд джерел до історії України. Кам'янець-Подільський, 1920. Т. I.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923.

Багалій Д. Нарис української історіографії. К., 1923, 1926. Т. I—II.

Кревецький І. Українська історіографія на переломі//Записки НТШ. Львів, 1924. Т. 134—135.

Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття//Студії з історії України. К., 1929. Т. II.

- Андрусяк М. Українська історіографія 1921—1930 рр.//Літопис «Червоної Калини». Львів. 1932. Ч. 9—10.
- Грушевський М. Об украинской историографии XVIII в.//Известия АН СССР. М., 1934.
- Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935.
- Korduba M. La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917-1931. Varsovie, 1938. 2-е вид.: Munich, 1972.
- Андрусяк М. Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії продовж 900 років (1039—1939)//Збірник Українського Наукового Інституту в Америці. Сент-Пол; Прага, 1939.
- Krupnytsky V. Die ukrainische historische Wissenschaft in der Sowjetunion 1921-1941//Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Breslau; Berlin, 1941. Bd. II—V.
- Лось Ф. Е. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади//Розвиток науки в УРСР за 40 років. К., 1957.
- Крупницький Б. Українська історична наука під Советами, 1920—1950. Мюнхен, 1957.
- Doroshenko D. A Survey of Ukrainian Historiography. Ohlodyn O. Ukrainian Historiography 1917-1956//The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. 1957. Vol. V—VI. № 18—20.
- Марченко М. І. Українська історіографія (З давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.
- Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). К., 1962.
- Отлоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963.
- Крип'якевич І. Нарис методики історичних досліджень//Український історичний журнал. 1967. № 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10.
- Pidhainy O. Ukrainian Historiography and the Great East-European Revolution. Toronto; New York, 1968.
- Дядиченко В., Лось Ф., Сарбей В. Розвиток історичної науки в УРСР (1945—1970). К., 1970.
- Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст., X., 1970.
- Чубатий М. Українська історична наука. Її розвиток та досягнення. Філадельфія, 1971.
- Санцевич А. В. Джерелознавство з історії УРСР післявоєнного періоду (1945—1970). К., 1972.
- Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України. Історія України. Мюнхен, 1972. Т. I.
- Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади/Ред. Гуржій І., Калениченко П. К., 1973.
- Отлоблін О. Проблема схеми історії України 19—20 століття (до 1917 року). Мюнхен; Нью-Йорк, 1973.

Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР. 1917—1937 рр. К., 1973.

Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. К., 1974.

Патрило І. Джерела і бібліографія історії української Церкви//Записки Чину святих Василіан. Рим, 1975.

Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1983.

Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945—1982). К., 1984.

Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866—1934: Bibliographic Sources/Ed. L. Wynar. New York; Munich; Toronto, 1985.

Историография истории Украинской ССР/Ред. И. С. Хмель и др. К., 1987.

<i>Від редакторів</i>	3
<i>Передмова</i>	5
<i>Вступ</i>	6
I. ПРАІСТОРІЯ І РАННЯ ІСТОРІЯ (200 000 р. до н. е.— IX ст. н. е.)	7
II. КНЯЖА ДОБА (IX ст.— 1349 р.)	13
Політичний та соціальний устрій Київської держави	22
Поділ Київської держави	24
Галицько-Волинська держава (1199—1349)	26
III. УКРАЇНА ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (ПОЧАТОК XIV ст.— 1648 р.)	32
Початки козацтва	38
IV. ДОБА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1648р.— КІНЕЦЬ XVIII ст.)	43
Хмельниччина	43
Гетьманщина	45
Руїна	47
Доба Мазепи	50
Занепад автономії України	52
Лівобережна Україна	52
Кінець Гетьманщини	55
Правобережна Україна	56
Соціальні зміни	57
V. УКРАЇНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ І АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ. НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIIIст.— 1917 р.)	59
Відродження національної свідомості	60
Період реформ в Австро-Угорській і Російській імперіях	62
Соціально-економічні зміни	63
Зародження націоналізму та соціалізму	64
Розвиток у Західній Україні	67
Україна під час Першої світової війни	70
VI. ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 1917—1920 рр.)	72
Українська Центральна Рада	72

Доба Гетьманату	81
Доба Директорії УНР	86
Західно-Українська Народна Республіка (1918—1923)	94
VII. УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918—1939)	99
Українські землі під більшовиками	99
Українські землі під Польщею	106
Період повоєнної стабілізації	106
Період реорганізації політичних формацій (1923—1930)	108
1930-ті роки: боротьба між політикою «нормалізації» і революційною дією	109
Українські землі під Румунією	110
Українські землі під Чехо-Словаччиною (Закарпаття)	112
Українська еміграція	113
VIII. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945)	116
IX. УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945—1990)	129
Повоєнний сталінський режим (1945—1953)	130
Спроби ревізії антиукраїнської більшовицької політики (післясталінський період 1953—1959 рр.). Поступова десталінізація	135
Виступ нової генерації. Постанова дисиденства. Організація руху опору (1960-ті рр.)	140
Радикалізація національного питання в Україні (1970-ті рр.)	145
Посилений наступ проти національного руху в Україні (1980-ті рр.)	149
У пошуках виходу	151
Розвал імперії. Відродження державності України	156
<i>Іменний покажчик</i>	158
<i>Географічний покажчик</i>	167
<i>Україна в 1917—1991 роках. Хронологічна таблиця</i>	176
<i>Бібліографія</i>	206
<i>Зміст</i>	229

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА НТШ. ЧИСЛО 1

Аркадій Жуковський, Орест Субтельний
НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Літературний редактор Ігор Гринда
Художній редактор Василь Сава
Технічний редактор Віра Франчук
Коректор Світлана Черниш

Підписано до друку з готових діапозитивів 06.09.93.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір офсетний. Гарн. таймс.
Ум. друк. арк. 12,18+24 вкл. Ум. фарбовідб. 12,18+24 вкл.
Зам. 909-3.

Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові
290000 Львів, вул. Матейка, 4.
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, вул. Зелена, 20.

Жуковський А., Субтельний О.

**Нарис історії України/Ред. Я. Грицак, О. Романів.—
Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка
у Львові, 1992.— 230 с., 24 л. іл.— (Українознавча біб-
ліотека НТШ. Число 1).**

У книзі зроблено стислий огляд подій української історії від найдавніших часів до сучасності. По-новому висвітлено окремі явища та постаті нашого минулого і сучасного, зокрема національно-визвольних змагань останнього століття. Книга розрахована на вчених-дослідників, викладачів вузів, технікумів та вчителів шкіл, усіх, хто цікавиться історією України.

Ж 0503020902—007 **Без оголошення**

93

ISBN 5-7707-1368-3

УДК94(477)